

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Smøge 1862

OVER DEN JYSKE HEDE

SKILDRINGER AF NATUREN I ET VESTJYSK AMT

Hidtil er udkommet

1. VANDRINGER LANGS STUBBERGÅRD SØ. 1979
2. OMKRING FLYNDERSØ. 1981
3. OVER DEN JYSKE HEDE. 1983

Under forberedelse er

4. VED NISSUM FJORD
5. GENNEM VESTJYSKE EGEKRAT
6. FRA RINGKØBING FJORD OG HOLMSLANDS KLIT
7. I DE STORE PLANTAGER

Over den jyske hede

Sats: 12/13 Garamond
Papir: Stribet, uglittet antiktryk
Tekst: Benedikt Gullach
Tegninger: Svend Erik Ihle
Tryk og indbinding:
Rounborgs grafiske hus, Hólstebro
Danmarks Naturfredningsforenings Forlag 1983
ISBN 87-87030-46-2

OVER DEN JYSKE HEDE

TEKST * BENEDIKT GULLACH * TEGNINGER SVEND ERIK IHLE

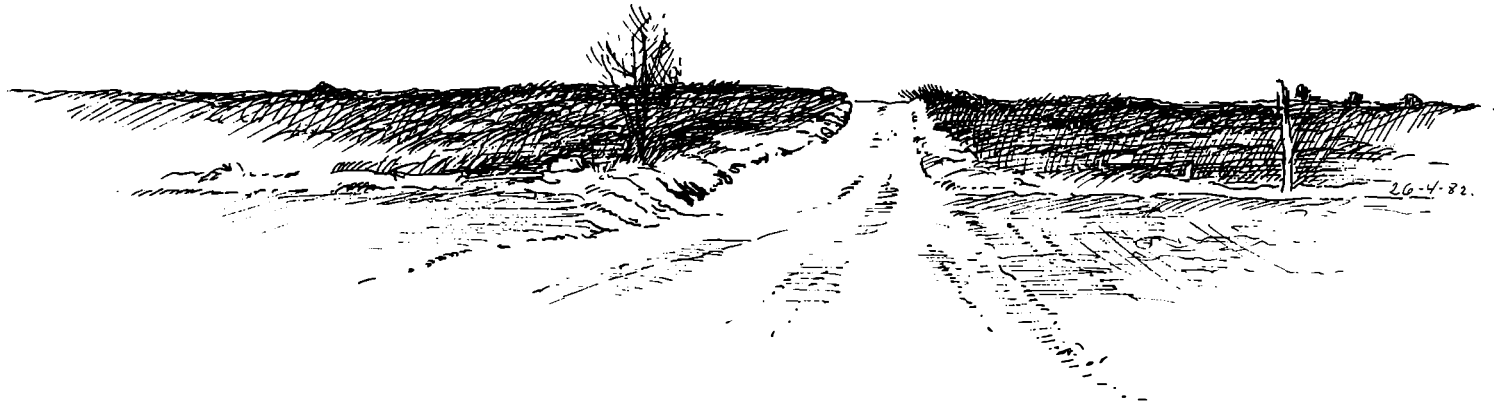
DANMARKS NATURFREDNINGSFORENING'S FORLAG

HEDEN JA MAN TROR
DET NÆPPE MEN KOM
SELV BESÉ DEN LIDT LYNGEN
ER ET PRAGTFULDT TÆPPE
BLOMSTER MYLDRE MILE-
VIDT SKYND DIG KOM OM
FØJE ÅR HEDEN SOM EN
KORNMARK STÅR

H·C·ANDERSEN

GENNEM HEDERNE I STRÅSØ

Vi er en forårmorgen taget fra Holstebro ind over Hestbjerg til *Vind hede*. Fra Galgebakkerne syd for byen kunne man i forrige århundrede skue ud over et næsten sammenhængende hedelandskab, furet af sandede hjulspor. I dag kører vi ad asfalterede veje blandt dyrkede marker, indtil vi når frem til den kullede kirke i Vind, hvor en markvej fører os lige ind i lyngens land og gennem en egebevokset slugt når vi ned til *Fuglsangbro*, hvor vejen krydser *Lilleåen* for at forsvinde ind i *Stråsø plantage*.

På Ulborggård venter skovrider Holst Jørgensen os. Vi skal ud at se på *urfugle*. Det er netop tiden for urfuglespillet. Få fugle kan tryllebinde én som den spillende urkok. Har man blot en gang oplevet urfuglespillet, glemmer man det aldrig.

Fra skovridergården tager vi ud til Vind hede – et af vore få urfuglereservater. Solen er lige stået op og lyset kryber langsomt ind over heden og lidt efter lidt begynder aktørerne at indfinde sig på scenen. Hedens gallaforestilling kan begynde.

De første fugle, vi får øje på, opholder sig dog ikke på selve heden, men på en vintergrøn græsmark. Der er tre spillende kokke; de er sky, så vi holder os på afstand, men kan i kikkerten følge med i, hvad der foregår. De karakteristiske paradeskrik »tscho-ysch« lyder gennem den morgenstille og frostklare luft.

Efterhånden som solen kommer højere på himlen, begynder fuglene at flyve livligt omkring mellem mark og hede og der ses spillende kokke flere steder; men som dagen skrider frem, ebber spillet ud og fuglene gemmer sig i heden. Sådan fortsætter spillet dagligt i den nærmeste tid indtil slutningen af maj, hvor de udparrede høner gør sig klar til at forberede den næste generation.

Den morgen så vi en halv snes urfugle – et ganske godt resultat, når vi betænker, hvor sjælden den er blevet.

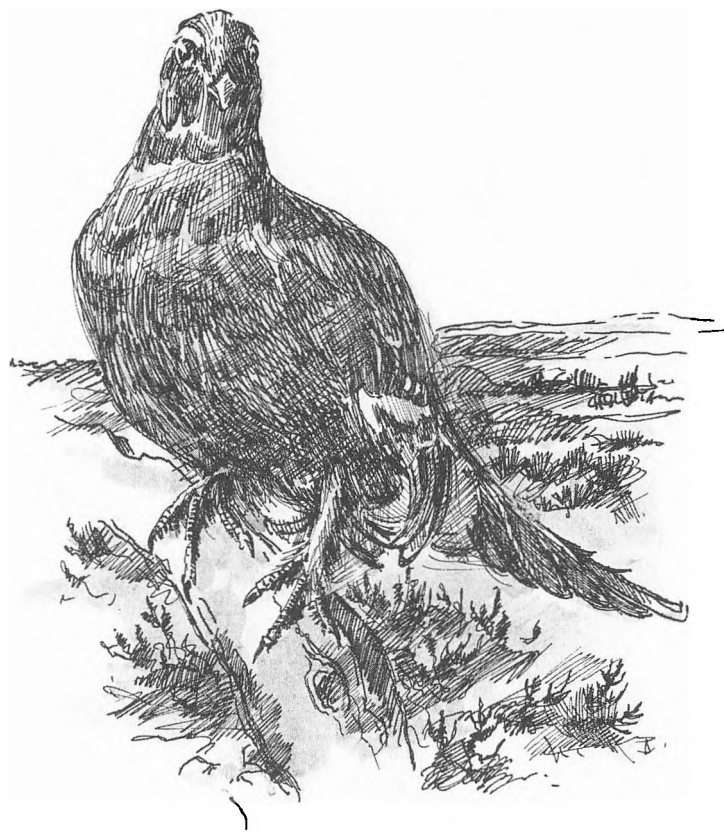
Herhjemme var Peder Syv den første, der beskrev urfuglespillet i sin bog »*Dyr her i Norden*«, hvor han skriver følgende: »Om Sommeren fra Valborgs Dag da leger de, dog ej naturlig som andre Fugle, men Hanen, naar hand vil være lystig, bruser ud som en kalkonsk Hane og skog-

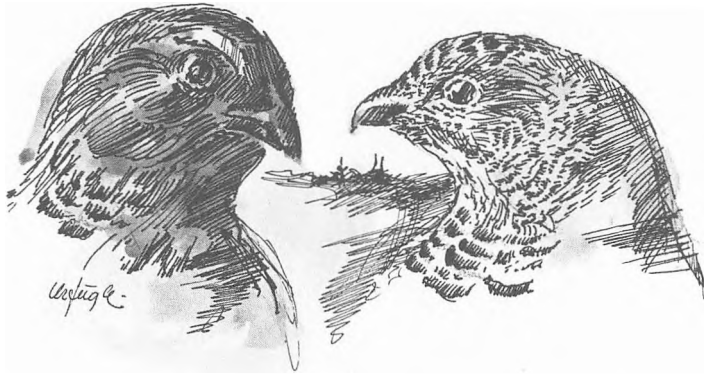
rer, imidlertid falder Seden fra ham, som Hønsene gaa efter og pikke op, hvoraf de faae Ægg. Naar hand skogrer, hvidsler hand derhos som en Hugorm og er imidlertid ganske blind«.

Nogen lydefri skildring er det langt fra, men den er også næsten 300 år gammel. Siden har Steen Blicher og Kaj Munk givet os smukke skildringer af hedens sorte kok.

Men den smukkeste, jeg kender, stammer fra svensken Erik Rosenbergs klassiske bog »Uvberget och Tjäder-skogen«, hvor han på mesterlig vis får billedet af den spillende kok til at dirre af liv. Hør blot: »Titta på speltuppen som står därute på en tuva, så nära at man nästen kan nå honom med handen! Halsen blänker i blå-svart metall, de högt upsvällda ögonkammarna gnistrar som de rödaste rubiner, den förmfulländade stjärtlyran är uppslagen och lagd så att täckfjädrarna därinunder, snövita, sidenskimrande och ordnade som kronbladen i en näckros, riktas snett i höjden. Han står i spelställning, tuppen. Han ser sig omkring med sträckt hals, tar eet luftsprang och blåser eller hyscher med vidöppen näbb – tscho-ysch! Det upprepas eet par gånger, riktat åt olika håll, det är eet slags »hejarop«. Så intar han kutterställningen på tuvan, sträcker den kraftigt uppblåsta halsen rakt fram, vingarna fallas ned så det ser ut som om han låge, stjärtrosen vrides om möjligt ännu mera framåt och lyrspetsarna ligga bakåt som skaklar. – Korr – korr – korr, ljuder det, då är han fullständigt stilla, han drar in luft, så kommer bubblandet under starcka krumbugtningar med halsen –

kollerollerock – kollerollerock – kollerollerock. Under det sista »ock-ock« öppnas näbben och andedräkten går ut som ett litet ångmoln i den frostiga morgonluften. Spelat bubblar och porlar som en vårbäck, det låter som det där hoppande ljudet från råkslag i nyis«.

Hvor har svenskerne mange fine naturskildrere, som kan fortælle om naturen uden fagudtrykkenes tunge åg og uden at skulle støtte sig til enten geværet eller fiskestangen. Dette være ikke sagt med nogen malice, for det er blandt jægere og fiskere vi herhjemme finder de ypperste naturskildrere.

Men det er, som om nutidens digtere og naturhistorikere har glemt at *fortælle* om de oplevelser og glæder, der ligger i at færdes i naturen og derved åbne vore øjne for en verden uden hvilken, vi ville tage os underlig fattige ud. Her kunne vi lære noget af svenskerne.

Men tilbage til urfuglen. Vi ved, at den har levet her siden stenalderen for dens knogler er fundet i køkkenmøddinger sammen med tjuren, der var vidt udbredt, da skovene beherskede landet. Herhjemme er urfuglen kendt som det åbne lands fugl, men i Sverige holder den også til i skovbevoksede områder, hvor jeg har set den sidde i gamle rødstammede skovfyr og nyde aftensolen.

Måske var den også oprindelig en skovfugl i Danmark, ligesom den nu forsvundne tjur, men tilpassede sig

det åbne land, efterhånden som agerbruget bredte sig og skoven svandt ind og blev til hede. Er det mon forklaringen på, at den netop havde sin storhedstid i 1700-tallet, da hederne dominerede Jylland?

Siden har urfuglen været i stadig tilbagegang. Det begyndte nordenfjords og i løbet af 1800-tallet begrænsede udbredelsen sig mere og mere til de midt- og vestjyske hedeegne. Endnu op til midten af dette århundrede klarede den sig her, men i løbet af 40'erne forsvandt de faste bestande fra hederne omkring Dejbjerg, Feldborg, Djeld og Stendis og i 50'erne fra Rønnesmose øst for Flyndersø og Stubbergård sø. Og nedgangen fortsatte. I det næste årti forsvandt urfuglen fra Omme bakker, Nørre Vium og Klosterheden og i 70'erne gik det ud over bestandene på Lønborg og Nørholm heder. Også Nørlund, Harild og Ovstrup heder mistede i dette årti deres faste bestande og vi kan fortsætte med at nævne Hjerl hede, Nørre Vosborg hede, Årbjerg, Rejkær, Torsted, Hoverdal, Præstbjerg, Tihøje og Trehøje heder – een lang sørgelig række. Kun i Kongenshus Mindepark, og på den nærliggende Hessellund hede samt her på Vind hede er der endnu små bestande tilbage.

Hvordan skal vi nu forklare denne stadige tilbagegang? Nedgangen i 1800-tallet skyldes måske, at man fangede fuglene i snarer og indsamlede deres æg. Desuden ændrede jagten sig fra at være forbeholdt kongen til at blive allemandsjagt og man skød endog fuglene på spillepladserne – tilladt efter datidens jagtmoral!

Dog voksede bestanden en smule efter fredningen i 1879. I jagtloven af 1840 var urfuglen fredet fra 1. januar

til 1. august; efter ændringerne i 1931 måtte kokken skydes fra 15. til 31. juli og fra 18. september til 31. december. Med jagtloven af 1943 blev fuglen fredet om sommeren og indtil 1973 måtte kokken jages fra 18. september til 31. december. Siden har den været totalfredet.

Jagten har dog næppe været afgørende for tilbagegangen, selvom enhver told af så lille en bestand må tages med i overvejelserne. Men en årlig afskydning i 60'erne på ca. hundrede kokke af en samlet efterårsbestand på omkring to tusinde fugle, skulle den kunne bære.

Det er snarere den fortsatte kultivering af hederne, der har indskrænket deres variation og tillige medført, at de er blevet for få og små – og afvandingen af hedemoser og kær har givet fuglene problemer med at finde vand i de tørre somre; desuden må vi huske, at fuglene om vinteren henter en del af deres føde i form af bær netop her. Endelig har bjergfyrrer bredt sig i hederne og med den mangelfulde pleje været til ubodelig skade for urfuglene.

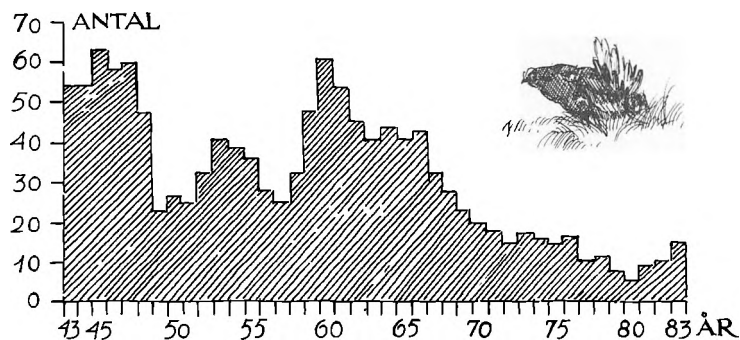
»De siger, han vil vænne sig til Plantagerne«, skrev Kaj Munk om urkokken, »men tro dem ikke, de vil gøre ham lumpen, men han er Adelsmand, og naar Demokratiet tager Godserne fra ham, saa, for – til Ære for Emnet – at tale Norsk, holder han paa at uddø.

Mod Skæbnen kan ingen kæmpe! Lad os takke de himmelske Magter, at vi fødtes i en Tid, da han endnu var her. Og lad os saa for øvrigt ære hans høje Beslutning og hjælpe ham med at uddø.

Om det første kan vi være enige med digteren, men om det sidste – nej!

Mens antallet af urfugle har været faldende, har deres naturlige fjender haft fremgang. Det gælder først og fremmest ræven, men i de senere år er duehøgen blevet en faktor, vi må regne med. Den har formeret sig stærkt og der opholder sig nu flere ynglepar i plantagerne omkring Vindreservatet. I enkelte tilfælde er der fundet urfugle, som er slået af høgen og går det ud over hønerne, er det alvorligt for den lille bestand.

Rævene kan holdes i ave ved almindelig jagt; anderledes stiller det sig med den fredede høg. Her søger man i

første omgang at fjerne de beplantninger nær reservatet, hvor duehøgen holder til, for at få den på afstand og give urfuglene bedre udsyn, så de i tide kan opdage den jagende høg; men det kan blive nødvendigt at bortskyde de høge, der jager i reservatet.

Vil vi bevare urfuglen, må vi derfor fredlyse tilstrækkeligt store og varierede heder og pleje dem, så de tilfredsstiller urfuglens krav. På den gode urfuglehed er der udstrakte flader med ganske lav lyng, hvor de skogrende kokke danser om foråret. Andre steder er lyngen knæhøj, hvor fuglene kan gemme sig for deres fjender eller søge ly for de kolde og skarpe vinde. Det er også i den høje lyng, at hønen gemmer sin rede. Hist og her brydes udsynet af enkeltstående enebærbuske og blandt lyngen vokser tyttebær og revling og i hedemosen tranebær, der sammen med friske skud og blade udgør den voksne urfugls føde. Små kær eller en lille hedeback sørger for, at fuglene har adgang til vand. Overalt hersker der fred og ro. Sådan bør der være på urfuglens hede.

Udsigt fra Skovbjerg over Mr. Vos borg, hede

15 maj 82

En dag midt på sommeren er vi atter taget ud til Fuglsangbro. Efter at have parkeret bilen på den lille plads nær broen, følger vi markvejen til *Sandsfær*. Vort mål er *Nørre Vosborg hede*. Med Vindreservatets lyngklædte bakker i nord begiver vi os gennem Lilleådalens med dens pur af *pil* og *porse*, der flere steder skjuler den smukt slyngeå. På lyngbakkernes skråninger kan vi om foråret møde *hugormen*, der ligger og lader sig gennembage af solen; de er lige kommet frem fra deres vinterhi og er endnu lidt dvaske, men dog ikke mere, end at de hugger efter os, hvis vi uforvarende kommer til at forulempe dem.

Af denne grund er mange mennesker bange for at færdes i lyngen. Når børnene før i tiden blev sendt ud på heden for at plukke bær eller vogte får, fik de undertiden bundet bjælder om benene for at skræmme hugormene væk, hvilket dog var uden virkning, da hugormen er døv. I de fleste tilfælde vil hugormen flygte, når et menneske nærmer sig, på grund af de vibrationer, som fra den gående forplanter sig gennem jorden. Kun hvis man direkte træder på den, går den til angreb.

Normalt er et hugormebid ikke livsfarligt, med mindre det drejer sig om børn eller overfølsomme mennesker og hvor galt det går, afhænger af hvor man bliver bidt og hvor meget gift, der kommer i blodet og hvor hurtigt den spredes i kroppen; et par lange bukser eller uldne strømper vil ofte være nok til at afbøde et angreb på benene. Man er straks mere udsat under bærplukning; men som regel opdager man hugormen i tide. Er man blevet bidt, gælder det om at optræde besindigt og komme under lægeligt opsyn så hurtigt, som muligt.

Tidligere behandlede man næsten alle med serum indeholdende en modgift mod hugormegiften, men i dag giver man smertestillende midler for at skabe ro eller overfører om nødvendigt blod til patienten som erstatning for de røde blodlegemer, som giften har ødelagt. Kun i yderst alvorlige tilfælde anvendes serum.

De gamle hedeboere, som hverken kendte til serumbehandling eller anden moderne terapi, sværgede blandt andet til tørret hugormekød som modgift efter princippet, at med ondt skal ondt fordrives – eller som den gamle hedekone sagde til manden, som var blevet »håwårmlawn«: »De sku wæ gue å drek nåt Pes!«

Derimod virker giften dræbende på hugormens bytte, der består af markmus, frøer og tudser; de dør dog sjældent med det samme, men når at løbe et stykke før døden indtræder. Hugormen finder dog med stor sikkerhed det døde dyr ved hjælp af sin fine lugtesans, efter sigende fordi den kan lugte sin egen gift.

Som de fleste slanger er hugormen kun aktiv i den varme årstid og når det bliver efterår og temperaturen falder, opsøger den sit vinterhi. Her kan vi ofte finde mange hugorme, der overvintrer sammen og når temperaturen kommer under 10 grader går de i dvale og viser sig først igen, når temperaturen i april atter er gunstig.

I modsætning til andre hugormearter føder den danske hugorm unger, hvilket menes at være en yderligere tilpasning til vort kølige og ustabile klima, der ikke er særlig krybdyrvenligt.

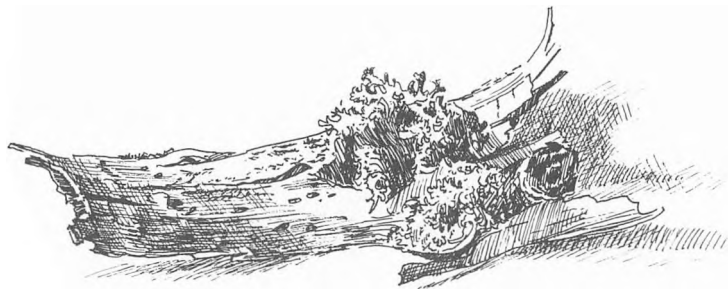
Efterhånden som mange af hugormens levesteder er blevet forringet eller forsvundet som følge af den fort-

satte kultivering af vor natur, er den blevet mindre almindelig, men vi træffer den dog jævnligt på vore heder. Hyppigst er det den plettede form med det mere eller mindre karakteristiske sigsagmønster. Enkelte kan være helt sorte og minde om snogen, men mangler dennes gule nakkepletter og mere »glatte« udseende; denne variant er dog yderst sjælden i Vestjylland.

Efter en kort vandring passerer vi *Kirkedalsbækken*, der udspringer inde i reservatet nær *Bredbjerg*, der skjules af *Sandfær plantage*, og når frem til gården Sandfær, hvor et af Lilleåens alt for mange dambrug ligger. Gården blev for nylig købt af staten, hvilket har øget mulighederne for at pleje urfuglebestanden, da dens jorder flere steder grænser op til reservatet.

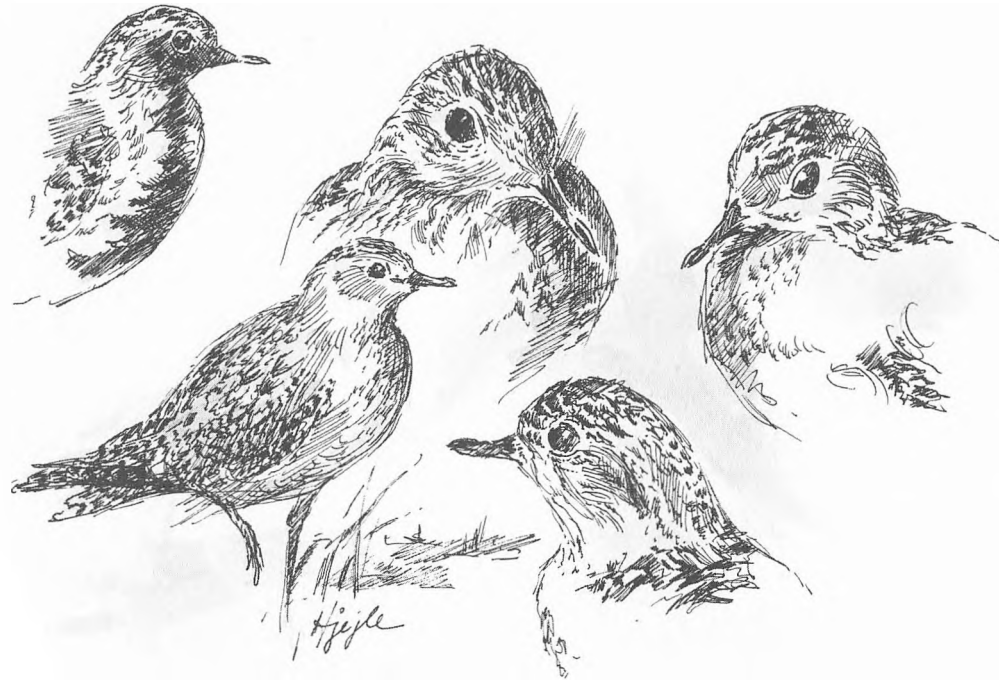
Det har nemlig vist sig, at både brakmarker og dyrkede marker i hedens nærhed forbedrer urfuglernes chancer for at finde føde; men i dag har ingen landmænd råd til at lade marker ligge brak. Med erhvervelsen af Sandfær bliver det nu muligt at udlægge vintergrønne marker og dyrke boghvede og pilurt, som urfuglene sætter pris på, især om vinteren, hvor føden på selve heden kan være knap – altsammen uden at skulle skele til rentabiliteten. Kunne vi så tilmed få fjernet plantagen og forenet de nu adskilte hedearealer, ville det være en gevinst. Det samme gælder den forestående indlemmelse og pleje af Kaj Munks hede.

Ved købet af Sandfær, blev det afsløret, at der lå en færdig plan for afvanding af *Kirkedalsbækken*, hvilket ville have været en ulykke for urfuglene. Men nu er alt lykkeligvis vendt til deres fordel.

Fra Sandfær fortsætter vi ad vejen, der fører over Lilleåen og videre mod Gosmer for at nå frem til *Nørre Vosborg hede*, der som en stor kedelformet lavning breder sig foran os. De fjerne bakkedrag på den anden side af lavningen krones af markante bronzealderhøje. Vi tager bestik efter den sydligste og vi begiver os ud i heden, der næsten overalt er i hastigt forfald. Lyngen har det ikke godt og revlingen breder sit bløde, mørkegrønne tæppe over de visne lyngris. Flere steder er der større partier med lav, der giver heden en broget, men også lidt trist, grå tone. Hist og her stikker den gule visse sine blomstrende skud frem og mildner på elendigheden. I hedens bedre dage – i begyndelsen af 50'erne – kunne vi her som et af de få steder i Jylland opleve *hjejlen* parringsspil.

Hjejlen skæbne minder om urfuglen; da hederne svandt ind, begyndte også hjejlen at vige. Tilbagegangen viste sig allerede i forrige århundrede, men den var dog stadig en almindelig ynglefugl flere steder i Vestjylland. I dag ruger den her ikke mere. Kun i Hanstedreservatet nord for Lindefjorden findes der endnu nogle få ynglepar.

Ligesom urfuglen stiller hjejlen bestemte krav til sine omgivelser for at trives. Den fordrer store flader med lav, tæt lyng, hvor den kan pile rundt på den for brokfugle særegne måde, akkurat som vi kender det fra dens slægtninge, præstekraverne, ude ved fjorden. Spredt i den lave lyng skal der være forhøjninger, hvorfra den kan skue ud til alle sider og der skal være let fugtige områder, hvor den kan søge føde og bygge rede.

I sin digtcyklus »Trækfuglene«, skrev Blicher, at hjejlen

»... han har ikkun een Melodi
og den endda i minore;
den stemmer lidt til Melancholi,
og dog jeg raaber encore.
Jeg ynder hans Maestoso godt
den passer til Heden herude...«

Det triste er blot, at heden ikke mere passer til hjejlen og på Nørre Vosborg hede som på de øvrige af vore heder, vil vi næppe igen få dens vemodige stemme at høre.

Om efteråret gæster hjejlen os i store skarer, der er på vej fra ynglepladserne i Nordskandinavien til vinterkvartererne i Sydvesteuropa, men da opholder de sig ude ved fjordene og de omliggende marker, hvor der er rigeligt med føde. Inde på hederne ser vi dem ikke.

Det sidste stykke vej over heden kæmper vi os gennem et krat af bjergfyr, før vi står på toppen af bronzealderhøjen *Skovbjerg*, der har givet navn til Jyllands største bakkeø. Herfra er der vid udsigt over et afvekslende landskab af hede, mark og plantage.

Før i tiden lå der mellem Lilleå og Madum å et stærkt bakket hedelandskab af enestående skønhed, hvis linier plantagerne nu skjuler; navne som *Skovbjerg*, *Springbjerg*, *Kratbakke*, *Blåbærbakke*, *Lærkehøj* og *Jagthøj* og mange flere vidner herom. I dag er der kun små enklaver tilbage af disse lyngbjerge. Mange af dem er fredet, men vi må erkende, at de ikke alle er i den ønskede tilstand og der må gribes effektivt ind, hvis ikke de skal gå tabt. Da man i 40'erne og 50'erne fredede disse heder, glemte man, at der med fredningen skulle følge en pleje. Når de store heder tidligere forekom så smukke og uberørte, var det netop fordi de *ikke* var det, men havde været udnyttet gennem århundreder af datidens bønder, der brugte lyngen som brændsel og kreaturfoder og fårene græssede på heden. Lyngtørv og lyngris blev brugt som byggemateriale – altså sammen anvendelsesmuligheder, som ikke passer ind i vort moderne industrisamfund. Men ønsker vi at bevare heden som levested for en særlig plante- og dyreverden, må den plejes.

Her møder vi straks problemet med den genstridige

bjergfyr, hvis frø fyger ud fra plantagerne og slår rod i heden. Et andet problem er, at lyngen har svært ved at forny sig, og i en alder af en snes år går den simpelthen ud og efterlader et område, hvor lyngfrøene har svært ved at spire. Lyngen er med andre ord ikke god til at forynge sig selv. Den skal så at sige »have pisk over nakken« for at holde sig ung og frisk.

På Ulborg skovdistrikt er der siden 1959 praktiseret flere former for hedepleje. De blev oprindeligt iværksat og ledet af den daværende skovrider Vagn Johansen, og resultaterne har han videregivet i sit lille skrift »*Erfaringer med bevarelse af hedearealer på Ulborg Statskovdistrikt*«.

En af metoderne var afgræsning ved hjælp af får og i første omgang blev der indkøbt tyve klitfår, der er tilpas små og meget robuste. Et hedeareal på 35 hektarer syd for Sandfær blev udlagt og hegnet. Senere blev endnu 60 hektarer ved »Langelinie« med en meget smuk enebærbevoksning inddraget i forsøget.

Fårene blev sat på lyng om efteråret, hvor de så gik vinteren over. Om foråret, når lammene kom til verden, blev de alle flyttet til en sommerfold på en ødegård i nærheden. Lyngen blev således afgræsset i godt og vel et halvt år ad gangen.

Resultaterne var alt i alt lovende. Lyngen blev forynget og bjergfyrren holdt nede, idet »lysene« bides, hvorved den går ud; men de høje bjergfyr, hvis topskud er vokset over bidehøjde, kan fårene derimod ikke klare. Under deres færdsel på heden, æder fårene også en del rensdyrlav og skaber herved åbne pletter med løst sand, hvor de lysfølsomme lyngfrø kan spire og enens bær-

kogler træder de ned i jorden. Forsøgene har imidlertid vist, at det er vigtigt, at fårenes antal nøje afpasses efter den hede, der skal plejes. Går der for mange, gødes jorden for kraftigt og den tilførte kvælstof vil fremme græsvækst på lyngens bekostning.

Som fåreavl betragtet er projektet urentabelt, men det

har heller ikke været meningen, at det skulle give overskud. I starten kostede det tredive kroner om året at pleje en hektar hede, hvilket var en rimelig omkostning.

Denne hedepleje er blevet fortsat og forstærket af den nuværende skovrider, idet der er kommet walisiske geder med i arbejdet. De smukke sorthvide dyr, hvis bukke er udstyret med kraftige, svungne horn, tager sig af det grove, det vil sige bævreasp, røn og fyr, men kan forgribe sig på lyngen og må derfor fjernes i tide, hvorefter fårene, der er knap så grådige, træder til.

Fra gammel tid har bønderne plejet hede ved at afbrænde den – en metode der på kort tid giver en lav og tæt, friskgrøn lynghede. Samtidig nyder tyttebærret gavn af askens kvælstof og giver efter afbrændingen et væld af bær, der næsten farver heden rød; og sidder bærrerne vinteren over, har urfuglene kronede dage.

Men det er ikke blot et spørgsmål om at finde et passende sted i heden og derpå sætte ild til. Der er mange ting at tage i agt. Om vinteren er lyngen gennemgående for våd og om sommeren er det for farligt på grund af tørken og risikoen for at lyngskjoldet brænder med og der skal tages hensyn til dyrelivet. Tilbage bliver der nogle dage i det tidlige forår og sene efterår, hvor det så skal være tilpas tørt og med en svag brise til at nære ilden – men samtidig fra det rette verdenshjørne. Ligger heden i betænkelig nærhed af skov, hvad der ofte er tilfældet, skal der udvises særlig forsigtighed, for bedst som det brænder, kan vinden vende og skabe mulighed for skovbrand. Er heden bevokset med enebærbuske, er afbrænding naturligvis umulig, da enen ikke tåler behandlingen. Men trods alle besværligheder er en afbrænding ofte at foretrække, fordi den giver god nyvækst og er billig, selvom det kræver mandskab at holde styr på ilden.

Da man i slutningen af 50'erne afbrændte heder i Stråsområdet som et led i hedernes pleje, undersøgte botanikeren Kjeld Hansen, hvordan de forskellige planter etablerede sig efter branden og fandt, at det for nogle arters vedkommende, næsten udelukkende sker ved kimplanter fremspiret af uskadte frø, hvilket især gør sig gældende for hedelyng, klokkelyng og revling; andre udvikler sig igen ved knopskydning fra overlevende plantedele i eller under jordoverfladen.

Det viste sig, at de planter, hvis knopper sidder nær jordoverfladen, er særlig følsomme overfor en hedebrand. Det drejer sig blandt andet om melbærris, vårkobjælde, guldblomme og de forskellige visser samt græs-

serne blåtop og bølget bunke. Men er afbrændingen skånsom, overlever de og myldrer talrigt frem for at præge heden i de første år efter branden. Hos tyttebær, blåbær og plettet gøgeurt samt nogle stargræsser er knopperne derimod anbragt dybere i jorden og tager derfor ikke så let skade.

Derimod viser revlingen sig at være meget følsom overfor selv en skånsom afbrænding og genvinder kun langsomt det tabte terræn. Hvor den har taget overhånd på bekostning af hedens øvrige planter, som det er sket på mange af vore heder, vil en hedebrand kunne ændre billedet ved at give de andre planter tid til at etablere sig og derved få en fordel i konkurrencen om pladsen.

Der er derfor ingen tvivl om, at hedebrandens karakter vil være bestemmende for, hvordan vegetationsbilledet udvikler sig i de følgende år efter branden. Er branden voldsom, så dele af lyngskjoldet brænder med, ødelægger det mulighederne for de planter, hvis formeringsknopper befinder sig i overfladen, mens dybereliggende knopper klarer sig, men brænder lyngskjoldet bort, går også disse planter til grunde og det vil vare længe før der igen bliver hede på stedet. For at bevare vegetationsbilledet så varieret og »typisk« som muligt i forbindelse med vore heders pleje, må afbrændingen derfor foregå hurtigt og let.

Nu er man også begyndt at slå lyngen med en grønthøster og de lovende resultater kan vi blandt andet se på nogle arealer i den sydlige del af Nørre Vosborg hede. Desværre duer grønthøsteren ikke til bekæmpelse af bjergfyr, da behandlingen snarere får fyrren til at buske

20-7-82.

Aften vind hede - på dette tidspunkt var der solforstyrrelse .

sig og vokse i omfang, hvorved den blot skygger mere lyng bort. Skal bjergfyren bekæmpes effektivt, må det ske med motorsav og økse. Men det er vigtigt at fjerne de omhuggede træer, da de vil skygge for lyngen og ved deres omdannelse gøde jorden til fordel for græsserne – og så pynter de ikke i heden.

For godt en halv snes år siden kostede det skønsmæssigt seks hundrede kroner pr. hektar at luge bjergfyre på heder med spredt bevoksning og omkring det firedobbelte for en næsten tilgroet hede – en pris, der i dag er steget til omkring ti tusinde kroner. Det siger sig selv, at det bliver en krævende opgave at pleje vore heder, fordi

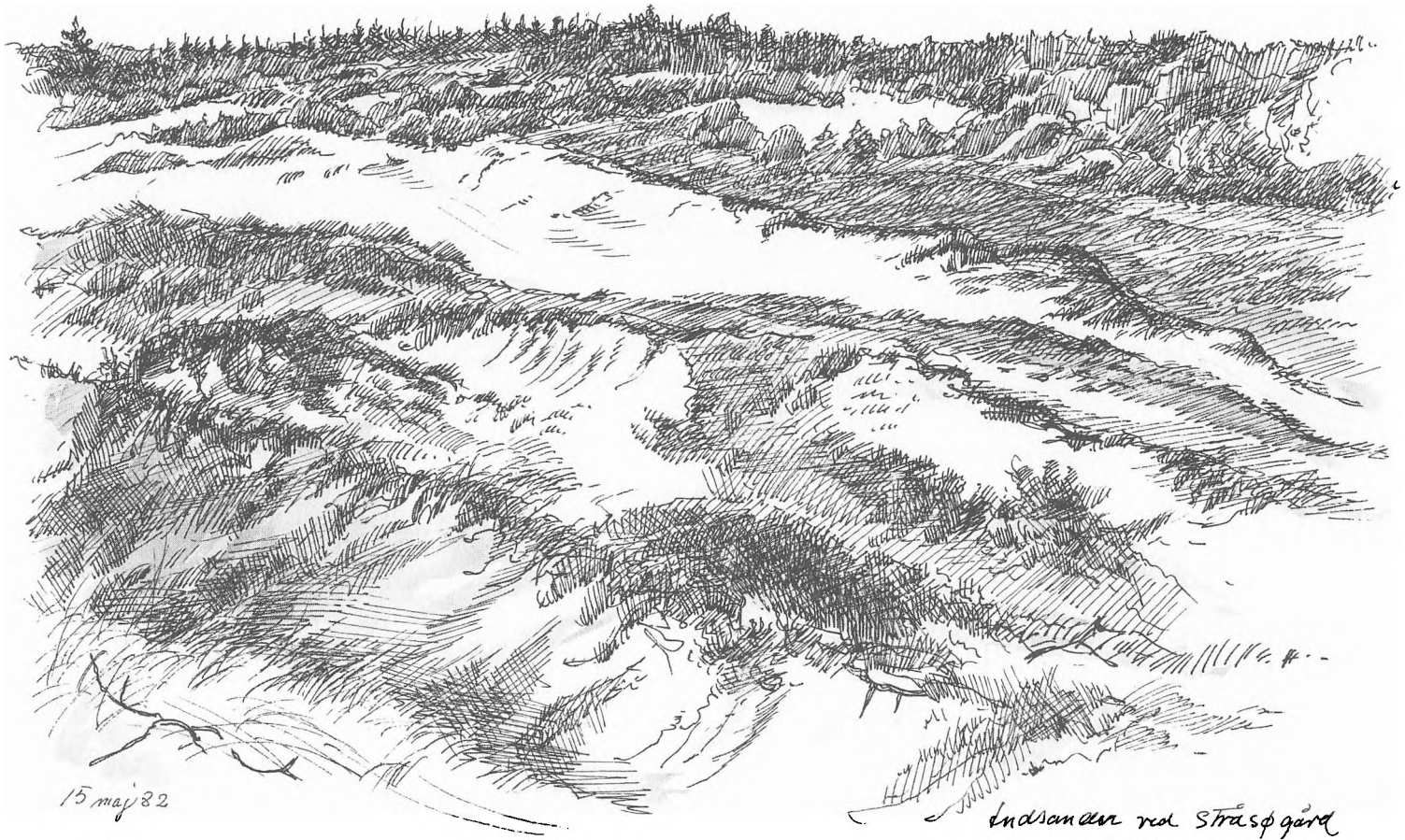
Stueb-folden nær Lørkehøj

15 maj '82

5 juni 82

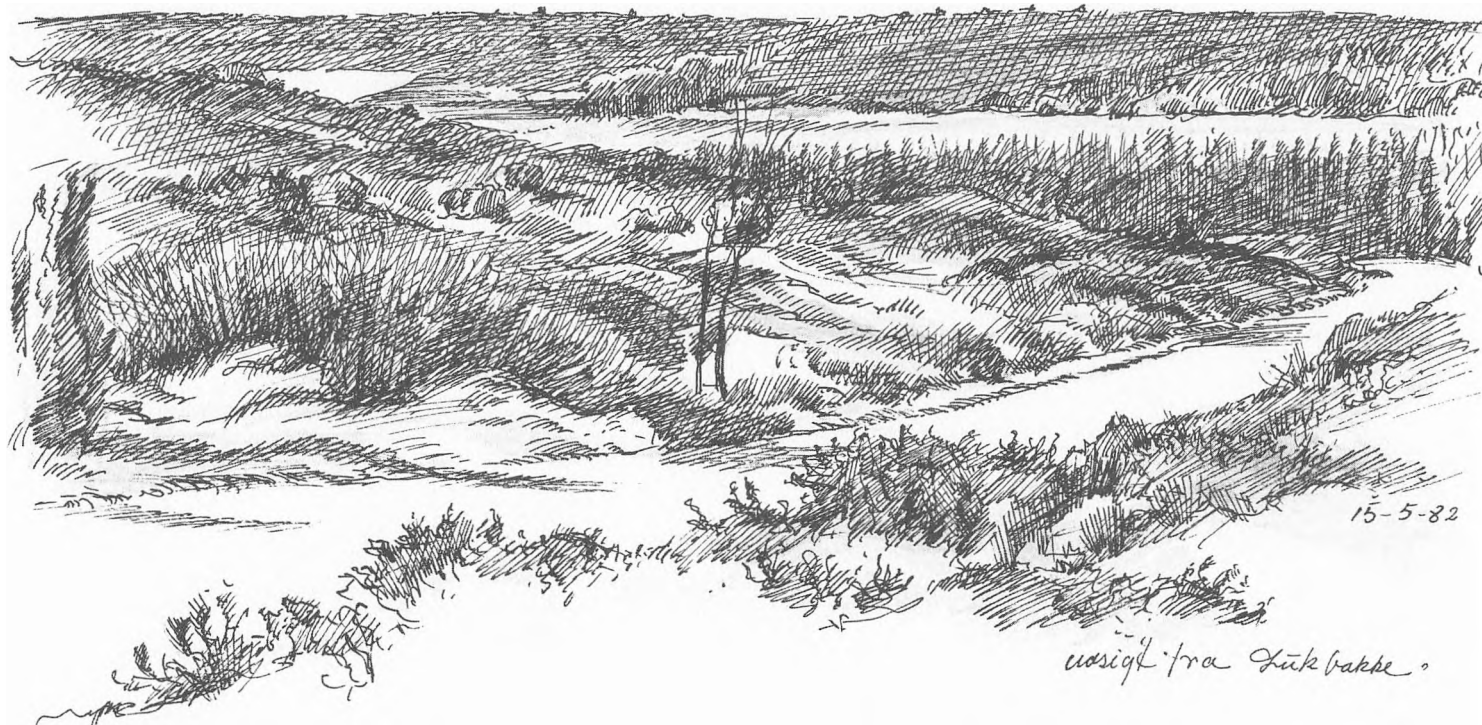
Jordsamen ved Stråspgård,

det mange steder har været forsømt for længe. Hvor forunderligt, skrev Vagn Johansen, at det skulle blive en af hedeskovbrugets vanskeligste opgaver at dyrke lyng!

Fra Nørre Vosborg hede begiver vi os syd på mod *Lystlund bjerge* og *Lærkehøj*. På vejen kommer vi forbi en

af de *ringformede studefolde* fra en tid, da der var stude-drift vestfra mod Holstebro og videre ind til den midtjyske hærvej, eller oksevejen som den også kaldes. Her standsede studedriverne op med deres kreaturer, gendede dem ind i folden, så de havde styr på dem, mens de

selv fik et hvil og noget at styrke sig på, inden turen gik videre. Dengang lå folden frit i heden, men er i dag omgivet af træer og buske. Smukt er her en sen forårsdag, når bærmispelen står i fuldt flor med sine hvide blomsterklaser.

Lidt længere henne, godt gemt af vejen inde mellem de mørke graner, ligger *Lærkehøj*, det højeste punkt i Stråsø, knap 70 meter over havet; men hvor er det synd, at man har plantet så tæt på højen. Kun over imod Vind hede er

det endnu muligt at lade øjet vandre ud over landskabet, men når de unge graner neden for højen vokser til, vil også dette udsyn være borte.

Helt anderledes tog det sig ud, da H.C. Andersen besøgte stedet. Under sin Jyllandsrejse i sommeren 1859 boede han hos familien Tang på Nørre Vosborg og en dag var de taget herud for at opleve heden. Det var før plantagernes tid. Udsynet over de magtfulde lyngbjerge må have virket overvældende på hans følsomme sind og

der er næppe tvivl om, at de indtryk, han modtog herude, var en medvirkende inspirationskilde til digtet »Jylland mellem tvende Have«, som han skrev i Hjermind præstegård ved rejsens slutning. Han sendte da også kort efter en afskrift af digtet til beboerne på Vosborg som en tak for deres gæstfrihed.

Vi fortsætter ad skovvejene og når frem til de lyngklædte *indsander* mellem *Stråsøgård* og *Stolbjergene*. Det stærkt bakkede terræn er bevokset med en overdådighed af enebærbuske i alle mulige vækstformer, men den strenge vinter 1981-82 gav buskene mange brune sår, som det vil tage år at forvinde. Hist og her blinker små hedekær og på en lun forårsaften før solfald kan vi opleve, hvordan de »spejler aftenrøden«. Men når sommerens varme kommer, svinder de bort.

Vi følger nu skovvejen tilbage til Fuglsangbro og hvor vejen snor sig ned over *Lukbakke* mod Lilleåen, åbner der sig en smukt panorama over dalen, bag hvilken den højtliggende Vind hede hvælver sig som et brunt skjold mod den sommerblå himmel.

Fra Fuglsangbro kører vi tilbage over Lukbakke og fortsætter ad vejen forbi hedegården *Troldtoft* for lidt efter at passere de fugtige engdrag, der gennemstrømmes af Madum å. Gennem *Fejsø plantage* når vi frem til *Femvejkrydset*, hvorfra der er en kort vandretur til *Fejsø mose*.

Adskilt af en langstrakt bakke udgjorde mosen tidligere sammen med den nu opdyrkede *Galtmose* ét stort mosedrag. I mosen er der fundet en tørvespade af eg, der viser, at der siden jernalderen har været gravet tørv, som skulle sikre jernaldermennesket mod det råkolde og

klamme vejrlig. Endnu rummer mosen partier med åbent vand efter tørvegravning i nyere tid, men af lyngheden, der før omkransede den, er der kun spredte partier tilbage.

Midt på sommeren blomstrer *leverurten* med sine store hvide blomster sammen med den ejendommelige skærmpolante *vandnavle*, hvis blomster til gengæld er ganske uanseelige. Her møder vi også mosens almindelige kendinge, blandt andet *kragefod*, *bukkeblad* og *kæruld* samt puder af *tørvemos* med *soldug* og *tranebær*.

Det er også nu de fleste sommerfugle er fremme; det gælder *spætvinge*, *perlemorfugle* og *randøjer* samt *blåfuglene*, især den store *isblåfugl* og den noget mindre *moseblåfugl*. Den lille mose er en dejlig fredfyldt plet, som vi må værne om.

Fra Femvejkrydset følger vi vejen mod Lystbæk og ved Kronhedens gamle skole kører vi gennem *Klausie plantage*, der mange steder præges af hendøende bjergfyrekrat. Men hvor plantagen holder op, kommer vi ud i et lyngklædt landskab, der er stærkt bakket og bevokset med et væld af enebærbuske. Hist og her ses nøgne partier af gult sand. Vi er i *Storesande*. I klart vejr er der fra de hjelmklædte klittoppe en pragtfuld udsigt mod vest over den blinkende Stadil fjord og bagved helt ude i horisonten, skimter vi havbjergene.

Slår vi os ned i et af de store vindbrud alene med udsigt til den blå himmel og skyerne kan vi føle os hensat til de »rigtige« klitter ude ved havet, men det gule sand røber sig ved at mangle havsandets renhed.

På afblæsningsfladen i Vindbruddets bund ser vi,

hvordan de tørketålende planter breder sig ud over det nøgne sand. Få steder er det mere overskueligt at iagttage planternes tilpasning og udbredelse end netop her,

fordi artstallet er begrænset og sandfladen relativ lille. Nærmest klitfoden er plantedækket som regel tæt og skjuler næsten sandet. Her er skygge og læ, der nedsætter

planternes vandforbrug. Jo længere vi kommer ud på sandfladen, desto mere spredt vokser planterne. Det er den tilgængelige vandmængde og de enkelte planters evne til at spare på vandet, der bestemmer, hvor og hvor tæt de kan vokse. Ude på sandfladen blæser det mere og når solen er fremme, bager den ubarmhjertigt. Fordampningen er stor og det er ikke mange planter, der kan klare de strenge krav. En af dem er den lille mosplante *hårspidset jomfruhår*, der danner grønne tæpper henover sandet. Mere spredt vokser den smukke *blåmunke*, hvis små hårklædte blade sparer på vandet ved at nedsætte fordampningen; den lave *gyvel* og den *hårede visse* har også små blade og deres dybtgående rødder sørger for vandforsyningen selv i lange tørkeperioder.

Af græsser finder vi spredte tuer af *sandskæg* med de trådformede og sammenrullede blade og *kambunken*, hvis blade ligesom hjelmens er indrullede og tæthårede – bygningstræk der har til formål at holde på det sparsomme vand.

Hvis ikke blæsten holder vindbruddet åbent, vil planterne med tiden hele såret og den hvide klit vil forandres til en grå klit, men det er en udvikling, vi vil se nærmere på, når vi kommer ud til fjordene.

Om indsandernes oprindelse har der hersket forskellige opfattelser. Tidligere mente man, at de var dannet af strandsand, der var føjet herind fra havet. Nu ved vi, at sandet stammer fra bakkeøens egne moræner. Da overfladen under sidste istid lå blottet for vind og vejr og kun var bevokset med en sparsom tundraflora – isen lå jo ikke langt borte – kunne blæsten i tørre perioder få

sandet til at fyge og danne klitter. Det var begyndelsen til indsanderne. Da isen smeltede bort, indvandrede nye planter og det varmere klima førte efterhånden skoven med sig, som vi ser det i mosernes aflejringer. Men oldtidens bønder fældede skoven for at opdyrke jorden med hededannelse og sandflugt til følge.

Vi må derfor skelne mellem to markante sandflugtsperioder: den *naturskabte* som satte ind i tundratiden, hvorefter der fulgte en meget lang og rolig tid fra fyrreskoven holdt sit indtog og frem til bøgens indvandring, hvor den *menneskeskabte* tog fart som følge af jernaldermenneskets skovhugst og agerbrug – et billede der afspejler sig i klitternes sandede aflejringer.

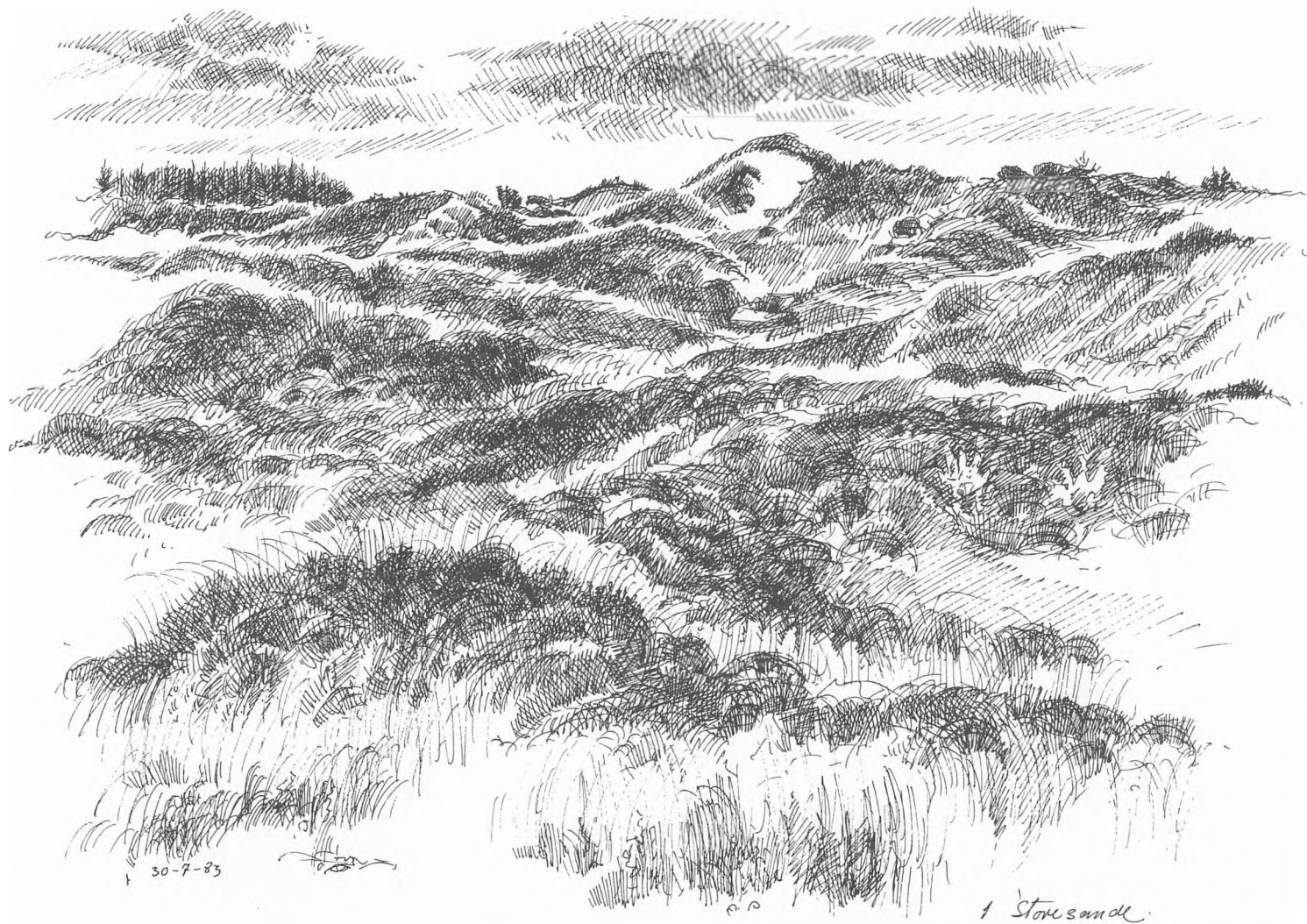
I forrige århundrede lå de mørke lyngbjerge med store gabende sår, skabt af den stadige vestenvind. Det er om dem Poul Hansen i sin bog »*Landet der skabtes om*« skrev, at de kan være så vilde og betagende i deres øde og storhed, at de fortoner sig til nogle af de mest naturskønne partier, man kan se i Jylland. Men for hedebonden var det sandelig ikke rare at have som nabo, når stormen først fik tag i sandet og sendte det ind over mark og eng. Da måtte familier gå fra hus og hjem, hvis kampen mod sandet glippede. For der skulle kæmpes hårdt for at holde flyvesandet i ave. I Hoffmanns »*Samtale angaaende Hederne Dyrkning*« kan vi læse, at »norden for den Herregaard Timgaard, ved den Landsby Madum, har Flyvesandet borttaget fast hele Byens Mark og en stor Deel af Heden«. Omkring Lystlund skal der tidligere være ødelagt en halv snes gårde af sandflugten. Man forstår, at bønderne forbandede lyngbjergenes skønhed, ja, de så den

vel næppe. Bedre blev det naturligvis ikke, når de selv gav sig til at brække hede i et forsøg på at dyrke den magre, sandede jord, for så begyndte sandet atter at fyge.

Det var i denne egn sandflugtskommisær Petersen virkede, da han fik til opgave at bekæmpe flyvesandet omkring Flyndersø, som vi tidligere har omtalt. Men herude på bakkeøen var problemerne dog nok så store. På et tidspunkt var der over tusind tønder land med flyvesand, der trængte til at dæmpes og der skulle bruges store mængder fladtørv og mandskab til at udføre arbejdet – og det slog ikke til. I 1804 anmodede Rentekammeret Petersen om at udpege nogle steder, hvor der kunne plantes for ad denne vej at dæmpe flyvesandet. Han foreslog netop egnen omkring Torsted; men der skete intet og man fortsatte en tid lang med at bekæmpe sandet som hidtil.

Nu er de fleste indsander plantet til. Det begyndte i slutningen af forrige århundrede med plantagerne omkring Ulfborg, Rejkær og Torsted. I bogen om Ulfborg sogn fortæller Alfred Kaae om det indtryk de høje, forrevne klitter gjorde på ham, da han kom til byen. Det var som om havbjergene havde holdt flyttedag; man kunne næsten tage fejl af verdenshjørnerne. Ulfborg plantage, som nu skjuler landskabet, var ikke vokset op; men inde i plantagen røber det bakkede terræn stadig områdets fortid.

Det tog både tid og kræfter at få plantagerne i vejret for egnen var i dobbelt forstand fattig; jordbunden var karrig, bønderne forarmede og blæsten ubarmhjertig. Det var bjergfyrren, som gjorde lyngbjergene grønne, har

30-7-83

1 Storsand.

man sagt; men i dag fører den en hensygnende tilværelse herude. Overalt ses triste, hendøende krat, der skæmmer landskabet. Hvor ville det gavne at få dem fjernet, så områderne igen kunne springe i lyng, for noget agerbrug endsige skovbrug kan jorden næppe bære, når selv bjergfyrren må give op. Lad os få ryddet ud omkring Storesande, så vi atter kan komme på afstand af landskabet og fornemme den særprægede natur.

Fra Storesande fortsætter vi ad vejen mod *Lystbæk* og fra *Olehøje* har vi udsigt over dalen, hvor *Filsø* i sin tid lå. Her var Hedeselskabet allerede i 1873 og sugede gradvis vandet bort og efterlod en stærkt reguleret Madum å. Før den endelige kultivering rastede der her store flokke af regnsponer under efterårstrækket og vandfuglene havde et sted at holde til i en egn, der er fattig på naturlige søer. Det er også et af de steder, hvor vi kan spore oldtidsmennesket helt tilbage til maglemosefolkets tid.

»Der er ikke mange Steder saa smuk en Indgang til Lyngens Rige som ved *Lystbæk*, hvor Vejen snor sig op mellem *Kæmpehøjene Wollchwy*«, skrev Kaae i bogen om *Torsted*. I dag er »heden« begrænset til selve gravhøjene, men bjergfyrren er på vej op over dem og fortrænger snart de sidste rester af hedens planter og skjuler højenes markante profil. På den anden side af *Filsø*dalen aner vi den fredede *Sønder Vosborg hede* med højdepunkterne *Jagthøj* og *Ørnhøj*.

Vi fortsætter ad vejen forbi *Arbjerg*, der i *Kaj Munks* dage henlå som hede og hvor han tilbragte nogle af sine lykkelige stunder med at jage den sorte pasha, urkokken. Af disse hedestrækninger er der i dag intet tilbage.

OMKRING TREHØJE OG OMME BAKKER

Tihøje - Ringkøbing amts højeste punkt

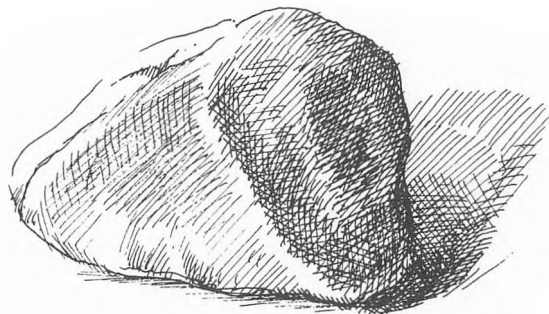
Ikke langt fra Stråsøhederne ligger *Tihøje* og *Trebøje* *heder*. Fra Fuglsang bro kører vi over Vind til Agerfeld og fortsætter ad den offentlige vej gennem urfuglereservatet, der sammen med Røddinglund plantage omgiver Ti-

høje, amtets højeste punkt. Heden, der ejes af jagtfonden, blev udlagt som reservat i 1943 og er ikke almen tilgængelig, men fra vejen fører en sti op til selve Tihøje, hvorfra der er udsigt over mod det nærliggende *Præstbjerg*, på

hvis top lyng og fyr kæmper om pladsen; imod sydvest skimter vi de kratbevoksede *Omme bakker* og skjult bag plantagen ligger *Trehøje* – alle højdepunkter i en israndslinie, der skabtes, da ismasserne under den næstsidste istid smeltede bort for henved hundrede tusind år siden. I den følgende mellemistid blev de unge moræner efterhånden skovklædte, men skoven fortrængtes atter af det arktiske klima, der fulgte med den sidste istid, selvom isen denne gang holdt sig borte fra Vestjylland.

Her havde smelte vandet banet sig vej vestover og delt det oprindeligt sammenhængende moræneland op i en mængde større og mindre øer, som Dalgas kaldte bakkeøer – et navn de har båret siden. Under det lange tidsrum lå de tundraklædte og udsat for vind og vejr, hvor jorden blev udvasket for næringsstoffer; alligevel er de dog mere frugtbare end hedesletterne, hvilket også præger deres plantevækst.

Det var i samme periode de mange *vindslebne sten* blev dannet. Vi finder dem blandt markstenene, hvor de falder i øjnene med deres skarpe facetter – »enkanter« og »trekanter« kaldes de alt efter facetternes antal.

Det varede længe, før geologerne fandt ud af, hvordan de var dannet, men nu ved vi, at det var fönvindene, som blæste over det isfri land, der fik sandet til at fyge og slibe på stenene. Undertiden var blæsten så kraftig, at sandet føg bort omkring stenene, så de tippede, hvorved der kunne slibes nye facetter. Tippede stenen helt rundt, så undersiden kom opad, dannedes de sjældne »tokanter«.

Det var istidsgeologen Vilhelm Milthers, der løste gåden ved at studere de forvitningsgruber, der ofte findes på stenenes overflade og han kom til det resultat, at de kun kunne være frembragt af vinden.

Vi skal ikke lede længe efter dem. De ligger her overalt og vidner om de kolde vindes rasen over det dengang nøgne og ugæstfri land.

Fra vort høje stade ser vi, hvordan egen og bævre-aspens breder sig ud over den vestlige del af heden; helt ind under bakketoppen vokser de, tæt fulgt af græsserne, mest bølget bunke, der sommer og efterår danner gyldne øer i lyngen. Hist og her skyder små nåletræer op; det er afkom fra den nærliggende plantage, men inden de når at vokse til, bliver de sablet, da de ellers vil tage magten fra lyngen. Anderledes er det med bævre-aspens, der er næsten umulig at bekæmpe, da den breder sig ved hjælp af knopskydende rødder. Som det var tilfældet ved Flyndersø, breder egne sig også her på lyngens bekostning, men i modsætning til nåletræerne får de lov til at vokse. Om det er fordi, vi bedre kan lide egetræer, vil vi se nærmere på i bogen om egekrattene.

Mange mennesker bryder sig ikke om de dystre nåletræsplantager med deres anmassende fremtrøning, der

kan være umådelig hård ved landskabet, hvor de er anlagt uden omtanke for dets naturskabte linier og skønhed. Men en del af dem, især dem der står på hedeslettejord, har deres berettigelse. De skaber afveksling i et ellers fladt og ensformigt landskab og hvor de giver læ, mildner de vindens skarpe brod og er samtidig levested for en egen plante- og dyreverden, som vi ellers måtte savne. For nogle kan der imidlertid sættes spørgsmål ved økonomien, da de er anlagt på marginaljorder, hvor det havde været bedre at lade heden være i fred.

Under den skarpe debat om heden og naturfredningen, der fandt sted på Hedeselskabets 75-års dag, gik botanikeren August Mentz i rette med Selskabets daværende direktør om problemet og sagde blandt andet: »Vi kan blive enige om, at Beplantningen af Hederne skal ske paa de rigtige Steder, men saa er der straks Uenighed om, hvilke Steder, der er de rigtige. Man angriber Hederne, men saa maa man ogsaa sørge for, at der kommer ordentlig Skov i Stedet for og ikke mere eller mindre elendige Plantager. Naar man laver Skov, skal det være Skov, der virkelig kan betale sig!« Ak ja, den enlige svale gjorde ingen sommer.

Fra Tihøje tager vi videre til *Trehøje*, hvis top krones af flere bronzealderhøje. Herfra har vi i klart vejr det mest storslåede udsyn over Skovbjerg bakkeø. Mod øst rækker blikket helt til Hørbylunde bakker ved Silkeborg og vestover til Ringkøbing fjord og Holmsland klit. Vender vi os mod syd er Timring plantage ved at tage udsynet over Skjernådalene og Varde bakkeø, men mod nord kan vi se helt op til de unge morænebakker mellem Holstebro og Struer. I sandhed et udsyn af klasse – mere end 4 tusind kvadratkilometer, eller så godt som hele Skovbjerg bakkeø. Få steder i Danmark kan man ved at dreje sig 360 grader overskue så meget land.

Går vi i tankerne et par hundrede år tilbage i tiden, henlå store dele af bakkeøen som hede. De mørke lyngbakker og de store øde vidder gav landskabet en betagende, ja næsten knugende skønhed.

I dag er billedet totalt forandret. Hvor heden før lå som et dominerende tæppe, veksler nu dyrkede marker med plantager og læhegn og spredt i landskabet ligger landsbyer og gårde knyttet sammen af gode veje. Smilende og venligt tager det sig ud med andre værdier end før.

Oftentimes ser vi udtrykket »ørken« hæftet på den jyske hede. I Høsekræmmeren taler Blicher om »den lykkelige Ørken« og i H.C. Andersens Jyllandssang møder vi »Ørkenens Luftsyn«. Botanisk set er udtrykket uheldigt, men er vel opstået på grund af de store vidders menneskeøde. Vi må snarere betragte heden som en busksteppe, præget af rigelig nedbør, i modsætning til de egentlige busksteppe, der mere nærmer sig ørkenpræget ved deres mangel på vand.

29-7-82

Udsigt fra Trøchøje mod nord

Allerede den store tyske naturforsker von Humboldt har i et af sine værker været inde på tanken, idet han skriver: »Im nördlichen Europa kann man die Heideländer, die, von einem einzigen Alles verdrängenden, Pflanzzüge bedeckt, von der Spitze von Jütland sich bis an den Ausfluss der Schelde, als wahre Steppen betrachten«.

Visse steder i Europa udgør heden et klimakssamfund, hvorved vi forstår den yppigste vegetation på stedet under de herskende klimavilkår. Sådanne stabile heder træffer vi blandt andet på de Britiske øer, hvor den rigelige nedbør har udvasket mange af jordens næringsstoffer og dermed hindret skoven i at etablere sig. Sådant er det ikke med de danske heder, der i store træk er en menneskeskabt »kultursteppe«, som, overladt til sig selv, vil gro til i løvskov og -krat, der er det naturlige klimakssamfund i nutidens Danmark. Men på de ekstremt sandede jorder vil lyngen sikkert kunne holde skoven stangen.

Heden er med andre ord en vesteuropæisk vegetationstype, der jo længere vi kommer mod øst, afløses af de egentlige stepper, græsstepperne og buskstepperne og mod nord af tundraen; men både hede, steppe og tundra har plantearter fælles, som gør det vanskeligt at trække skarpe grænser. Vi må dog huske, at hvor steppen ofte har et ret ensartet præg, kan hederne variere meget, hvis vi betragter dem i deres fulde udbredelse – ja selv inden for et lille geografisk område som Jylland kan artssammensætningen være meget forskellig.

Stille og mørkladen er vel min Hede –
dog kom, min Broder, besøg mig engang;
Ogsaa hos mig skinner Solen hin klare,
Maane og Stjerner paa Himmelen blaa;
Taage og Storme ej altid henfare
over min Hede saa skummel og graa.

Skummel og graa er min Fædrende-Hede;
dog under Lyngtoppen Blomsterne staar;
Lærken blandt Gravene bygger sin Rede
og sine Triller i Ørkenen slaar«.

sang Blicher vemodigt i indledningen til sin »*Jyllandsreise i sex Døgn*« for senere på rejsen at tilføje de smukke linier:

»Skjøn er for mig den blomsterløse Vang,
min brune Hede er en Edens Have...«.

Der var vel næppe mange, der lyttede til den enlige Hjejle. For samtiden var den fjerne, jyske hede øde, gold og grim – »et Sted hvor man ikke kunne faa et ærligt Krus Øl«.

Men lad os vandre en tur ud over Trehøje hede, der med sine små tre hundrede hektar ligger som en lille rest af »den blomsterløse Vang«, som tidligere satte sit stærke præg på det vestjyske land, og vi vil opdage, at den ikke er så blomsterløs endda.

Blandt de mange planter indtager *hedelyngen* en dominerende plads og er den der i sensommeren giver heden sit smukke violette skær, som vi har måttet savne så mange steder i år (1982). Den strenge vinter og de kraftige angreb af lyngens bladbille har givet vore heder et visent og trist udseende – og den dejlige lynghonning er slået helt fejl.

Som nævnt i Flyndersøbogen medvirker lyngen selv til at sikre sit herredømme ved at »forringe« jorden, hvori den vokser og holder derved sine konkurrenter i ave. Det er en udvikling, der er med til at skabe det lyngskjold, der sammen med nedbøren fremmer podsoleringen, som er karakteristisk for de jyske hedeegne og som Dalgas kaldte »Lyngens giftige Princip«, et fænomen som i plantningens barndom var med til at tage livet af talrige nyplantninger på hedejorden.

Denne podsolering begyndte allerede under den sidste istid, da bakkeøerne lå blottede; men da processerne selv på sandjord skrider uhyre langsomt frem, er der næppe tvivl om, at vore bakkeøer og dele af hedesletterne, tidligere havde en mere muldrig jord, end de har i dag, med tilsvarende bedre mulighed for skovvækst.

Oldtidens landnam, der fjernede skovene og blotlagde jorden, virkede imidlertid fremskyndende på podsoleringen, og lyngens fremmarch over de forladte agre, satte

yderligere skub i dannelsen af det øvre, sure jordlag, morren.

Dette lags forsurening af det nedsivende regnvand førte til udvaskning af kalken og de andre næringsstoffer i såvel mulden som det underliggende sand, der efterhånden forvandlede til gråhvidt, goldt blegsand; dybere nede blev stofferne afsat og sammenkittet med sand og skabte den til tider stenhårde al, hvis vandstandsende evne i regnrige perioder førte til forsumpning af jorden.

Den fremadskridende ændring af det oprindelige muldrag gjorde, at mange jordbundsorganismer forsvandt, især de store muldskabende regnorme, og mangelen på dem og de rette bakterier til at omsætte det døde plantemateriale, forstærkede yderligere morrdannelsen – en proces der fortsætter på vore heder den dag i dag.

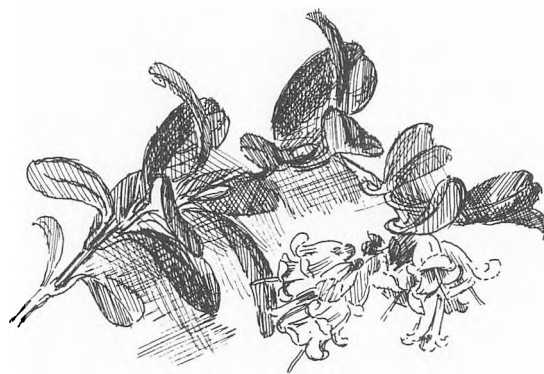
Hedelyngens latinske navn *Calluna* kommer af det græske *kallyno*, der betyder den, der fejer rent og smukt og hentyder hermed til, at man tidligere brugte lyngris til fremstilling af fejekoste – de såkaldte lynglimer. Læser vi de gamle kulturskildringer fra heden, opdager vi snart, hvilken afgørende rolle lyngen spillede for hedebonden. Når lyngen var slået, hvilket ofte foregik med en særlig lyngle, blev den kørt hjem og brugt til både brændsel, foder og tækkemateriale. Hedebonden havde lært at udnytte lyngen alsidigt. Det var en simpel nødvendighed for at kunne leve i de karrige egne.

Under Første Verdenskrig blev der slået store mængder lyng til fremstilling af lyngmel, der især blev eksporteret til Tyskland og anvendt som kreaturfoder. Det me-

ste blev fremstillet af lyng fra Alheden på en fabrik nær Grove, en produktion der fortsatte helt op i 30'erne, hvor der omkring Karup var beskæftiget en halvt hundrede mand med at slå lyng.

Helt tilbage til midten af 1600-tallet brugte man lyngtørv og knipper af lyngris som brændsel og kalkovnene i Daugbjerg og Mønsted blev fyret med lyng. Det fortælles at der i midten af forrige århundrede årligt blev brændt ti tusind tønder kalk, hvortil der medgik mere end fem tusind vognlæs lyng. Også ved brændingen af de berømte jydepotter blev der brugt lyngtørv.

I mange hedeegne stablede man om efteråret lyngtørv op af husmuren; det lunede og beskyttede samtidig murværket mod blæst og regn. Derudover blev lyngen anvendt til udbedring af dårlige markveje, som strøelse i stalden, til sengehalm samt til farvning af klæde – ja på Borrisegnen brugte man helt op til århundredskiftet lyngte som sveddrivende middel og mod forkølelse.

Og man tog varsler af lyngen. Bar den mange blomster, blev vinteren streng med megen sne. Blomstrede den først i toppen, kom vinteren tidligt, hvorimod den kom sent, hvis blomstringen begyndte for neden. Lyng med hvide blomster måtte ikke bæres i hus, for da ville et menneske dø. Liglyng kaldte man den hvide lyng. Hvor den blomstrede ude i heden, sagde man, at der lå en død mand begravet!

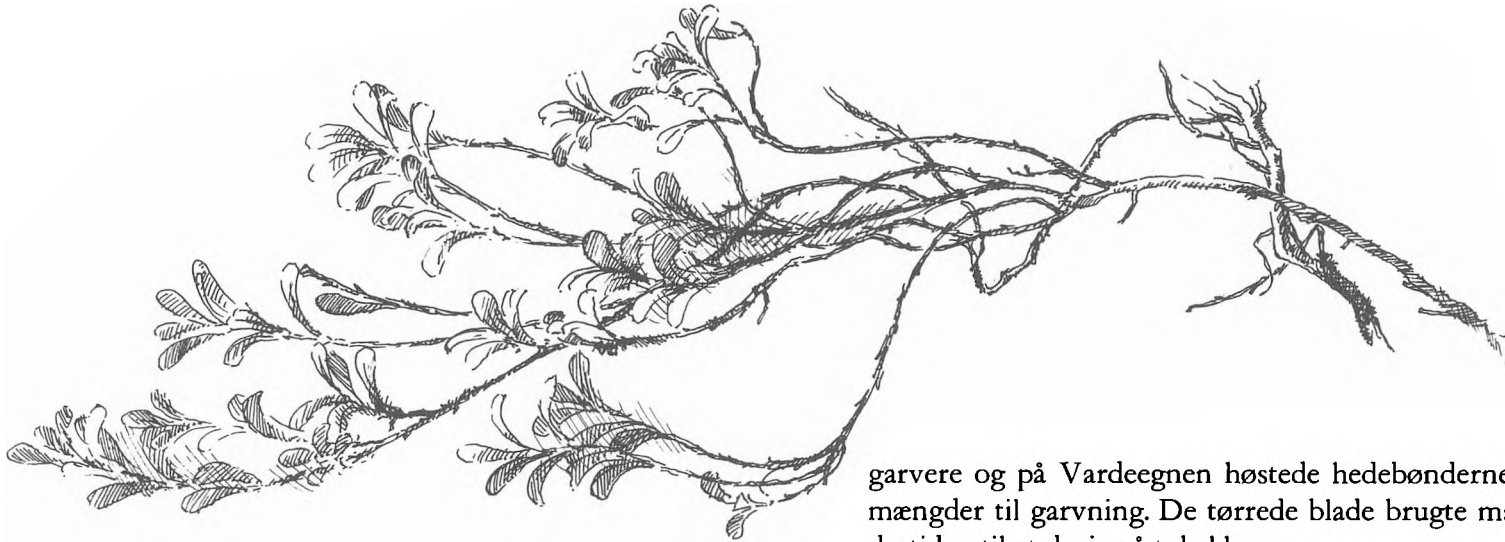
Med sine lange gredede stængler smyger *revlingen* sig blandt lyngrisene og danner sine steder så tætte tæpper, at der næsten ikke gror andet og heden bliver til en revlinghede.

Allerede tidligt på foråret blomstrer den med små, uanseelige blomster og de enkelte blade udmærker sig heller ikke ved deres størrelse, men på grund af det store antal, giver de planten et sundt mørkegrønt udseende. De modne, sorte bær, der viser sig midt på sommeren, er derimod meget iøjnefaldende og har givet planten navnet sortebær eller »swåtbær«, som vi kalder dem. De er saftige, men med en egen fad smag.

Hyrdedrengene spiste dem på varme sommerdage, hvor tørsten plagede, og så var de ganske forfriskende. Men man skulle passe på »æ swåtbærmand« eller som han også kaldtes »æ swåtbærkong«. Havde han været på besøg, smagte bærrene ilde. Han havde pissert på dem, og »føj hu de ku ryw i æ kiæft«; man skulle heller ikke spise bærrene efter Sankt Hans, for så havde heksene været der om natten og spyttet på dem. Det sidste er uden bund i virkeligheden, men swåtbærmanden er god nok. Han er en lille bladtæge, som kravler omkring på bærrene og afsætter et bedsk sekret, som så mange tæger har for vane.

I visse egne havde man en særlig krukke, »æ revlingpot« til at samle bær i. Det var børnenes arbejde. I de små hedejem blev bærrene serveret med mælk og sukker, men megen næring har der ikke været i retten bortset fra mælken. Til gengæld er bærrene fine at sætte på brændevin, som de giver en smuk bourgognerød farve.

Tidligere flettede man reb af de lange seje stængler og man fremstillede børster og koste – revlinglimer. Revlingreb var helt frem til begyndelsen af dette århundrede en gængs handelsvare på torvene i Holstebro og Her-

ning. Det blev brugt til fåretøjr og hammelreb; det havde den fordel fremfor almindeligt reb, at det ikke rådnete i fugtigt vejr. I Ulfborg sogn blev der under Første Verdenskrig rusket revling til børstebinding og mange familier havde en god indtægt heraf.

I dag er alt dette historie; men på Herning museum kan vi endnu se mange af de ting, der blev fremstillet af hedens planter.

På de mere åbne partier i heden breder *melbærriset* sig med sine lange ranker og en enkelt plante kan med tiden dække en flade på mere end en kvadratmeter. Fra revlingen kendes den på de tykkere grene og de større og færre blade – og så er dens frugter røde ligesom tyttebær, men melede.

I begyndelsen af forrige århundrede blev den brugt af

garvere og på Vardeegnen høstede hede-bønderne store mængder til garvning. De tørrede blade brugte man undertiden til at drøje på tobakken.

Den nærstående art, *bjergmelbærris* voksede tidligere på Dejbjerg hede, men forsvandt desværre for et halvt hundrede år siden på grund af skrælning af lyngtørv og er ikke genfundet.

Når rugen er gylden, modner *tyttebærrene*, siger man i Vestjylland. Tyttebær trives bedst, hvor lyngen er kort og kan efter en let hedebrand optræde i så store mængder, at de røde frugter i sensommeren får heden til at gløde. Tidligere var der mange flere tyttebær, især på Sønder Ommefloden; men med den fortsatte dræning og kultivering af hederne, er bevoksningerne sygnet hen. For hede-bønderne spillede »krøsbær« sammen med blåbær og sortbær en vigtig rolle som kosttilskud og for blot tredive år siden, kunne man i sæsonen holde en god dagløn ved at plukke bær.

Der kan dog stadig i gode år plukkes en del tyttebær og i et par dage i august, er der offentlig adgang til flere af Stråsøhederne. På Kongenshus hede var plukningen tidligere organiseret og udført af lønnede husmandskoner fra omegnen. I de bedste år lige efter krigen blev der årligt plukket mellem 25 og 30 tons og så sent som i slutningen af 50'erne gav tyttebærerne et overskud på

omkring hundrede tusind kroner. I dag kan man plukke frit, men der er næsten ingen tyttebær tilbage.

I bogen om Torsted sogn omtaler Alfred Kaae en særlig tyttebærform, hvor bærret er mere aflangt end det er almindeligt hos tyttebær. Jeg ved ikke om denne lille »Hyrdepige fra Torsted«, som Kaae kaldte den, stadig findes; selv har jeg aldrig truffet hende.

Tidligere blev der også plukket mange *blåbær*. Særlig gode steder, de såkaldte »blobærflakker« var noget man pralede af, men man røbede naturligvis ikke, hvor de var. Som før nævnt, var det især børnene, der plukkede bær og én der var barn omkring århundredskiftet har fortalt, at »den Glæde vi Børn havde af at trave i Heden og plukke Bær og samtidig se og høre Fuglene og Dyrelivet, den kender ingen Børn, som nu vokser op. De kender ikke den Fryd at dumpe over et blaanende Flakken og udbryde: Nøj sikke Blobær! og saa gnide sig paa Knæene og plukke med Øjnene skinnende af Iver. Jeg er glad for, at min Barndom faldt i en tid, da vi ikke var saa blaserte, som nu om Dage, men kunne falde i Henrykkelse over smaa Ting«. Ja, tiderne skifter!

I de små hjem blev blåbærrene spist med mælk og man lavede blåbærssuppe eller syltede dem og saften var god mod vinterens forkølelser.

Selve blåbærblomsten er »den mærkeligste lille Lampe-kuppel, man kan tænke sig. Rund er den som en Forsmag paa den kommende Frugt med en Krone, som er helt vokset sammen til en lille mavesvær Krukke«, skrev vor berømte landsmand Thomas Bartholin. Bærret forveksles ofte med *mosebøllens*, der dog ikke har blåbærets

indre violette farve, men er hvidt i kødet og smager mere fadt. Desuden er blåbærris kantede og bladene friskere grønne, mens mosebøllens får et gråligt skær på grund af deres behåring. Mosebøllen siges at have fået sit navn efter de parvis siddende bærs lighed med en tyrs testikler. En tyr hed på gammel dansk bul eller bølle om en kastreret tyr. Bærrene blev undertiden brugt som et elskovsfremmende middel.

Af hedens mange gule blomster er *guldblommen* den dejligste. Almindeligvis vokser den spredt, men kan efter

en hedebrand myldre talrigt frem. På jysk kaldes den »kåkhue«, det vil sige hanehoved; men hvorfor den på Vardeegnen har fået det lidet smigrende navn »røvrose« er besynderligt. Som arnicatinktur er den blevet anvendt i folkemedicinen mod alle mulige sygdomme, men man skulle passe på, for den er giftig.

Laust Glavind, der boede i Holstebro i slutningen af forrige århundrede, anbefalede den mod sindslidelser og en klog kone i Aulum brugte at give køerne et afkog af planten, før de skulle til tyr – så lykkedes det hele meget bedre. Også til farvning af uld er den blevet brugt og hedebrønderne fremstillede snus af de tørre og pulveriserede blade, men det fremkaldte ofte voldsomme nyseanfald.

Den gule *tormentil*, hvis småblomstrede ranker blander sig med lyngbuskene, er ikke så iøjnefaldende. Navnet kommer af det latinske tormentum, der betyder smertende og antyder, at planten i middelalderen blev brugt som smertestillende middel mod gigt og anden plagsomhed. Roden indeholder et bitterstof, som gør den egnet til fremstilling af bjesker, som samtidig får en smuk gylden farve. På jysk kaldes planten for »hienøjer«, det vil sige hedenødder, på grund af røddernes faste form.

Når *gyvelen* eller »gæjlen« midt på sommeren står i fuldt flor med sine varme gule blomster, er heden som sat i brand. »Se Gyvelen gløder som Flammer af Guld fra Udmarkens sandede Dige«, skrev digteren Salomon Frifelt. Vi finder den både i hede og klit og betragter den som naturligt hjemhørende her, men den er indført, efter sigende fra Italien af en mand ved navn Georg Ludvig

Ommelbakker

Nyholm, engang i 1800-tallet. I strenge vintre, som den i 1981-82, fryser mange planter bort og så varer det nogle år, før vi igen kan glæde os over dens frodige blomstring. Men den lave gyvel, som vi traf i Storesande er måske en oprindelig form; den klarer sig i hvert fald betydeligt bedre i strenge vintre.

Sylter man gyvelblomster i mjød, siger Simon Paulli, fjerner drikken »slemme og onde Vædsker fra Legemet«. I Vestjylland brugte man den førhen som vanddrivende middel.

Et gammelt ordsprog siger, at »der er Guld under Gyvelrod«, hvilket hænger sammen med dens evne til at berige jorden med kvælstof, fordi der på dens rødder sidder nogle kvælstofsamlende bakterier, som den lever i symbiose med.

Hvor heden bliver mere fugtig, dominerer *klokkelyngen*. Den blomstrer midt på sommeren med sine nydelige små klaser af rosa blomster, hvis enkle form minder om små klokker. Kopatter eller komuler kaldes den lokalt. Længere ude i selve hedemosen møder vi den smukke himmelblå *klokkeenzian*, der vokser i selskab med den gule *benbræk*. I enzianroden findes bitterstoffer, der i århundreder har været brugt i folkemedicinen og indgik blandt andet i de universalmidler, som Kjeld Berg fra Lomborg fremstillede.

Sammen med disse planter vokser den hvide *kæruld*, der i blomstringstiden næsten forvandler hedemosen til et snelandskab. Lokalt kaldes de »fyn«. Var kæret omkring Sankt Hans hvidt af kæruld, skulle høet sejles hjem, sagde man; det ville med andre ord blive en våd som-

mer; men var kæret rødt af *hjerTEGRÆS*, kunne høet køres hjem. Man havde også et ordsprog, der sagde, at »Manne fyn i æ Muwes gir manne Gryn i æ Puwes«.

Men den allerskønneste blandt hedens blomster er dog *vårkobjælden* – hedens sande forårsbebuder. At falde over en plet yndefulde udsprungne vårkobjælder en solrig forårsdag, er en af de skønneste oplevelser. Desværre er den blevet sjælden, men endnu vokser den på nogle af vore vestjyske heder, hvor den er *strengt* fredet. I et af sine digte hylder Søren Noe Nygaard den med ordene:

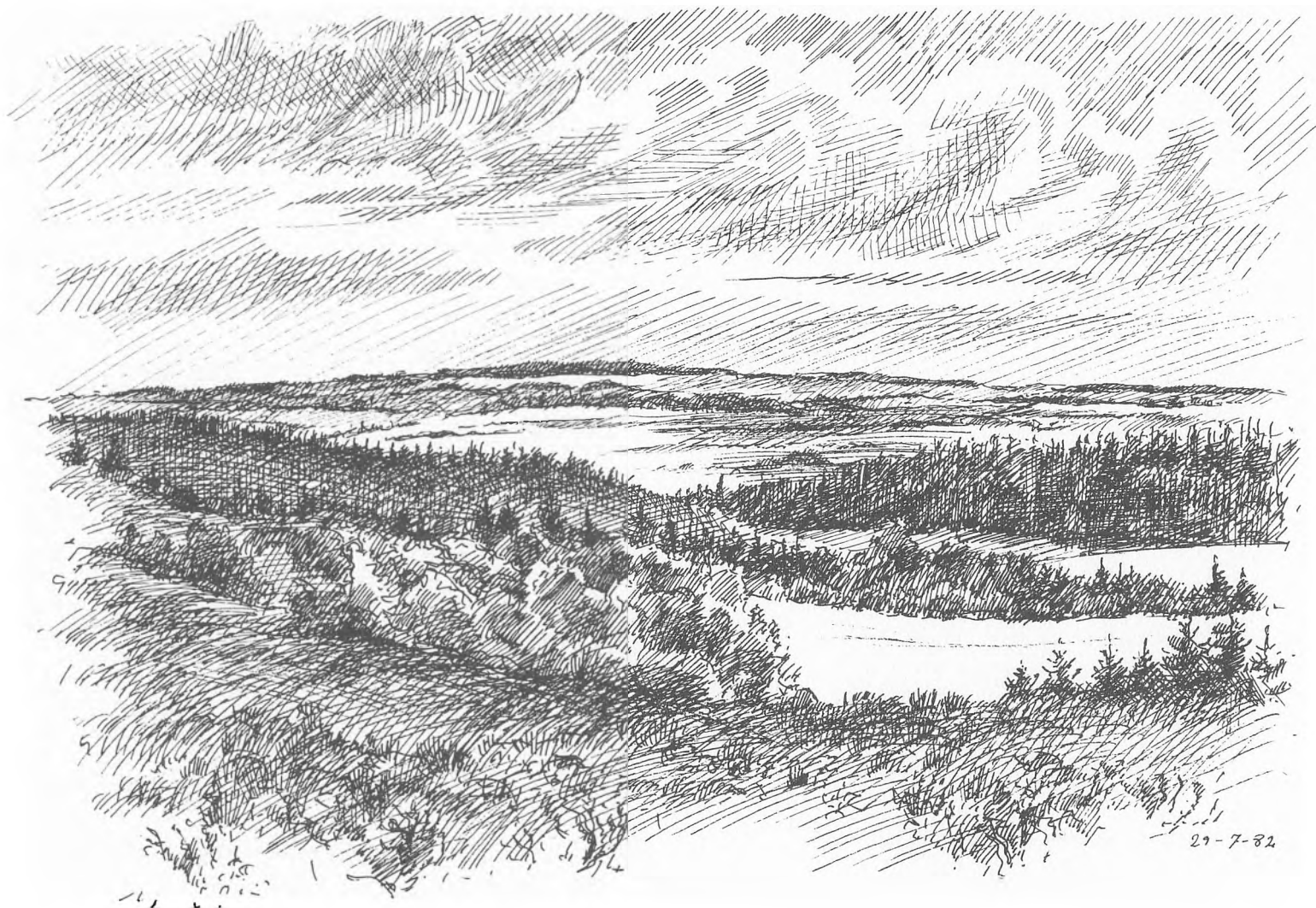
»Hun står og nikker så barnebly
bag bakkekammen i lyngens ly
så drømmedejlig i blåværskjol
at Salomon selv på sin kongestol
i al sin visdom og al sin vælde
var stodderprydet mod vårens bjælde«.

Inspireret af professor Raunkiærs hedestudier foretog Arnfred Pedersen i 40'erne en undersøgelse af plantevæksten på hedernes oldtidshøje. I undersøgelsen indgik både gravhøje på hedeblader og bakkeøer, og han fandt, at der var stor variation i de forskellige planters udbredelse. Hedeslettehøjenes flora var tydelig mere artsfattig på grund af det gølge smeltevandssand, der er næsten blottet for næring. På disse høje fandt han kun en snes almindeligt forekommende arter. Hvor *bedelyng* og *revling* dominerer, er artstallet særlig lavt, da de sammen med *melbærris*, *tyttebær* og *engelsk visse*, ikke lader ret mange andre planter komme til orde – det skulle da lige være *bølget bunke*.

Ved foden af disse højes nordside vokser ofte nogle af hedemosens karakterplanter, især hvor fugtigheden holdes oppe af trykvand og hvor der er tilpas skygge. Det er *klokkelyng*, *blåtop* samt *almindelig star* og *hirsestar*. Sjældent forekommer *frytle*, *kællingetand* og *blåhat*, da jordbunden er for fattig. *Røllike*, *liden klokke*, *blåhat* og *høstborst* menes at være indslæbt på hedesletterne og deres høje. Helt mangler *perikum*, *farvevisse*, *skærmhøgeurt* og *blåbær* på hedeslettehøjene.

På bakkeøehøjene er antallet af almindeligt forekommende arter næsten dobbelt så stort, hvilket først og fremmest skyldes det større næringsindhold i den knap så sure jord. Her vokser *frytle*, *guldblomme*, *blåhat* og *djævelsbid* samt *potentil*, *skorzonera* og *skærmhøgeurt* for blot at nævne de vigtigste – mens *melbærris* og *tyttebær* er trængt tilbage.

27-7-82

Fra Amme bakker

Fra Trehøje hede kører vi over Abildå ud til Skjernvej, som vi følger sydpå, til vi når Ravnsbjerghøjene i *Omme bakker*. Da Achton Friis sammen med Johannes Larsen for netop halvtreds år siden besøgte stedet, var planterne allerede begyndt at snige sig ind over bakkerne. Fuld af harme forudså han den skæbne, der ville overgå et af Vestjyllands smukkeste og mest karakteristiske landskaber. Om tyve år vil det være udslettet. I dag, hvor vi står herude og kan se resultatet, må vi give ham ret. Lutter plantage dækker bakkerne. Kun omkring Ravnsbjerghøjene er der endnu en lille bid hede, omklamret af fyrrekrat. Udsigten mod nord og vest er borte. Mod syd-vest kan øjet endnu finde hvile i landskabets lange, stærke linier.

Her omkring Tihøje, Trehøje, Præstbjerg og Omme bakker finder vi de skønneste landskaber på Skovbjerg bakkeø – ja i hele Vestjylland – og se hvordan vi har behandlet disse landskabelige perler: stækket bakkernes himmelflugt med fyrrekrat!

Vore forfædre satte stor pris på disse landskaber. De viste det ved at gravsætte deres døde i de høje, som kroner bakketoppene. Vor tid har vist bakkerne respekt ved bogstaveligt at begrave dem i kvas, der ikke fortjener bedre skæbne end brændeovnen. Indførelsen af bjergfyren var vel Dalgas' største fejltagelse, men at Selskabets mænd efter ham fortsatte med at dyrke denne »ukrudtsplante«, nærmer sig det utilgivelige.

Hvor ville det være vidunderligt, om disse bakker atter kunne springe i lyng. Vi burde genskabe disse landskaber og derved råde bod på fortidens ubetænksomhed. Vi må ikke glemme, at Skovbjerg bakkeø's naturværdier rækker langt ud over det regionale og at alle de nævnte bakkestrøg ligger indenfor det naturland der prioriteres

29-7-82.

Bjerg, Lyse krat - på Omme bakke.

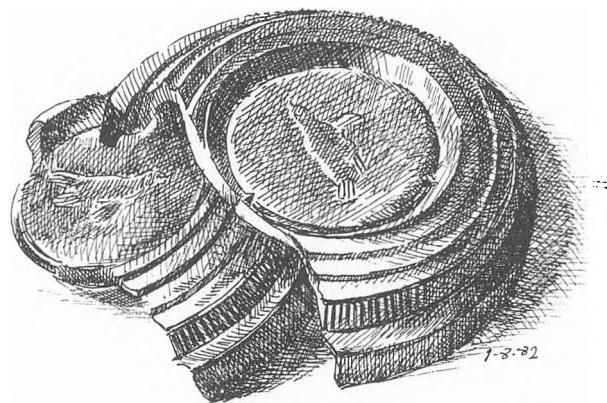
meget højt i vort amts regionplan. Lad os derfor forvise bjergfyren og byde lyngen velkommen igen – eller lad bakkerne blive sensommergyldne af modent korn, så er i det mindste formerne bevaret.

I 1979 udsendte amtsfredningskontoret en redegørelse over de resterende heder og deres tilstand på Skovbjerg bakkeø, hvoraf det tydeligt fremgår, at vore heder er i overhængende fare. For det første er der kun små spredte hedestrækninger tilbage og for det andet er mange af dem under tilgroning i en sådan grad, at de nærmere burde karakteriseres som krat – det gælder desværre også nogle af de fredede heder. Undersøgelsen viser, at flertallet af lodderne er små, fra 0 til 60 hektarer. De udgør næsten 60%, men at de få store heder, der endnu findes, til gengæld udgør en forholdsvis stor del af det samlede hedeareal. I dag er omkring 20% af hederne på Skovbjerg bakkeø fredet og heraf falder alene halvdelen på Stråsø.

Undersøgelsen gør desuden opmærksom på det uheldige i udviklingen henimod små og spredte heder, der påvirkes kraftigere af det omgivende kulturlandskab end de store og medfører, at mange af hedens karakterdyr trives dårligt eller simpelthen forsvinder. Til gengæld rummer det også en fare at koncentrere hederne alt for kraftigt på nogle ganske få områder, da det vil påvirke organismernes mulighed for at overleve på længere sigt. Dette undgås bedst ved at fordele tilstrækkelig store heder jævnt ud over det vestjyske land, samtidig med at nogle af de mest sårbare heder sikres en særlig beskyttelse.

I redegørelsen fremsættes den tanke, at nogle proble-

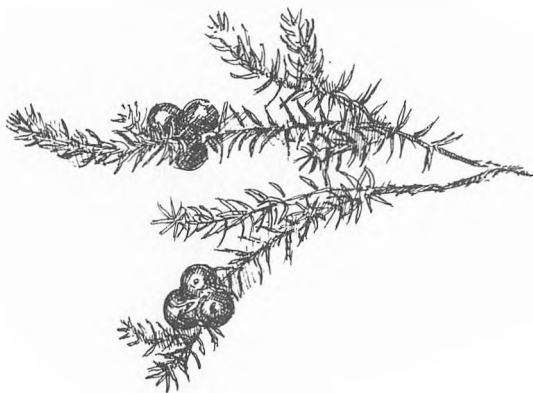
mer måske kunne løses, dersom mindre hedearealer blev frigivet til opdyrkning eller tilplantning imod at arealer mellem de større heder fik lov til at springe i lyng. En tanke, som Danmarks Naturfredningsforenings samråd i Ringkøbing amt allerede fremførte i sit indlæg om »*Den vestjyske natur og regionplanlægningen*«.

Men trods en voksende forståelse for bevarelsen af den danske natur, fortsætter anslagene imod den – også mod de sidste endnu ikke fredede heder. Det er så let at sætte pris på de tønder korn eller juletræer, der kan avles på et stykke brækket hede, men hvad er det værd at finde hvile på en lyngklædt kæmpehøj i en fjern hede og høre lærken juble en dejlig sommerdag? Materielle værdier, modsat de åndelige, vil altid være taksable, hvilket er alle naturvenners dilemma i et samfund, der er præget af materielle ideer.

Er det ikke Huxley, der har sagt, at ødelægger vi naturen, mister vi ikke blot grundlaget for vor materielle velfærd, men også den inspirationskilde, der gør os til poetiske væsener. I digtet »Jylland« har Jeppe Aakjær sagt det på sin måde:

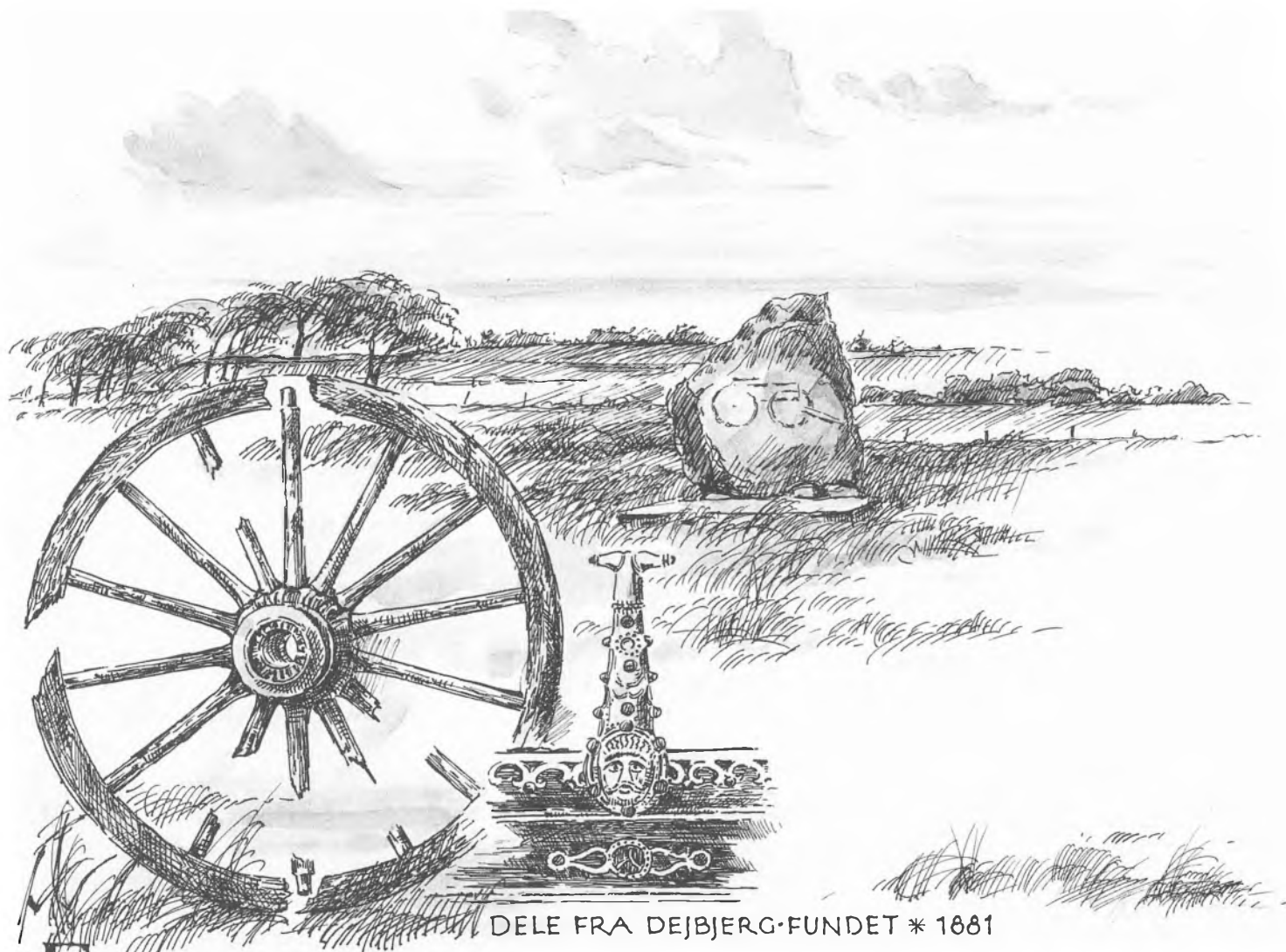
»Hvad er vel i Verden det fattige Liv
med al dets fortærende Tant,
om ikke en Plet med en Dal og lidt Siv
vort Hjerter i Skælvinger bandt«.

De samme toner anslår Johannes V. Jensen i »Danmarksangen« med linierne:

»Vil selv du fatte dit Væsens Rod
skøn paa de Skatte de efterlod«.

Hvad digterne skrev, er blevet en umistelig del af vor kulturarv, skabt af den natur, der omgav dem. Selvom det ikke var heden, Johannes V. Jensen tænkte på, så er *den* også en af de skatte, som er blevet os efterladt. Nok var heden en streng herre, da den havde magt og knækkede livsmodet hos mange mennesker. Men kan vi forestille os et Jylland uden heden. Kan vi forestille os jydernes og landskabets historie uden heden? Uden den ville historien i hvert fald være en ganske anden.

DELE FRA DEJBJERG-FUNDET * 1881

FRA DEJBJERG BAKKER OG LØNBORG HEDE

Katjaraslyn på Øster Lem hede.

Fra Omme bakker fortsætter vi sydpå til *Øster Lem hede*, der i dag ligger omgivet af dyrkede marker, men som tidligere sammen med *Dejbjerg hede* udgjorde en del af et smukt hedeklædt bakkestrøg, der strakte sig helt ned til *Kvembjergene* i syd.

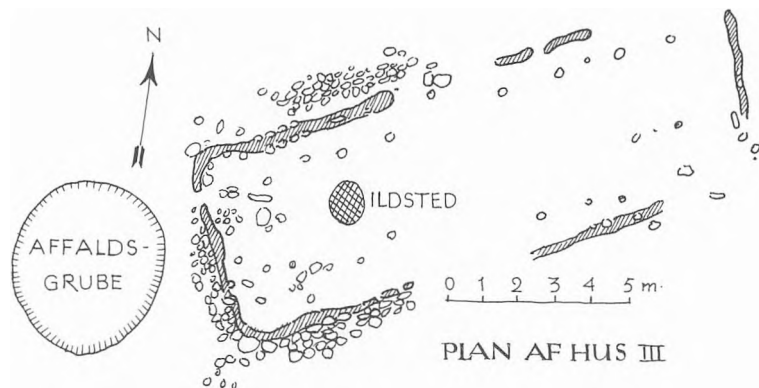
Den knap 85 hektar store hede blev i 30'erne skænket til Nationalmuseet af en privatperson, der ønskede at bevare et stykke af den natur, hvori han voksede op. Var det ikke sket, havde der næppe været hede her i dag.

Midt i juni, hvor vi besøger heden, står den gule *skorzonera* og *tormentillen* i fuldt flor og *guldblommen* er så småt begyndt at blomstre. De lysegrønne skud af de mange

tyttebær og *melbærris* lyser op mellem lyngbuskene og danner i fællesskab et broget plantetæppe. Derimod er heden bemærkelsesværdig fattig på *revling*, der ellers er blevet en dominerende plante på mange af vore heder.

Fra toppen af *Kjelderbakke* er der i klart vejr en betagende udsigt over det flade land ude ved fjorden og på den anden side af vandet knejser *Nørre Lyngvig fyr* blandt Holmslands lyse klitter som en fjern hvid søjle mod den sommerblå himmel.

Dybe regnkløfter præger heden omkring *Kjelderbakke* og i den dybeste af dem vokser en frodig skov af meterhøje *ørnebregner*. Den øvrige del af heden er mere udjævnet og det var her, at Gudmund Hatt i 1943 udgravede en mindre bebyggelse bestående af *tre hustomter* fra *førromersk jernalder*.

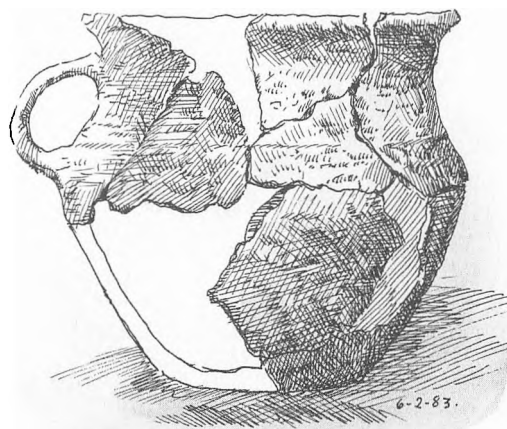
Tomten af det største og bedst bevarede hus viste, at det har haft en grundplan på omkring 13 gange 5 meter, de to andre har været lidt mindre. Mens den østlige del af huset var blevet ødelagt ved en senere overpløjning, var både stensyld og vægrende bevaret i den vestlige del. Af stolpehullerne fremgik det, at huset har været båret af 17 stolper og i nogle af hullerne blev der fundet trækulsrester, som tyder på, at huset i sin tid er brændt, hvorefter det fik lov til at forfalde.

Inde i huset kunne det tidligere ildsted anes som en rødbrændt plet i gulvets vestlige ende. Her fandt man også en skubbekværn med både »ligger« og »løber«. I en affalddyngede vest for huset blev der fundet så mange lerkarskår, at der kunne samles flere næsten hele kar, der fortæller om både form og stil på den tids husgeråd.

Samtidig dukkede der en mængde frø op af både *byg*, *havre*, *hirse* og *hør*, samt af *pileurt* og *vejbred*, der har vokset vildt omkring bebyggelsen. Af kornarterne synes byg at

have været den vigtigste, mens hvede helt mangler. Hirse og havre kendte man siden bronzealderen, men med det mere regnfulde jernalderklima var hirsene på retur, mens den fugtighedstålende havre blev mere almindelig. Derimod var det første gang, man i et oldtidsfund traf på hørren. Derudover var der talrige spor efter *spergel* og *dodder*, blandt andet i et af forrådskarrene, i hvis ler, der var indæltet i tusindvis af aftærskede dodderskulper.

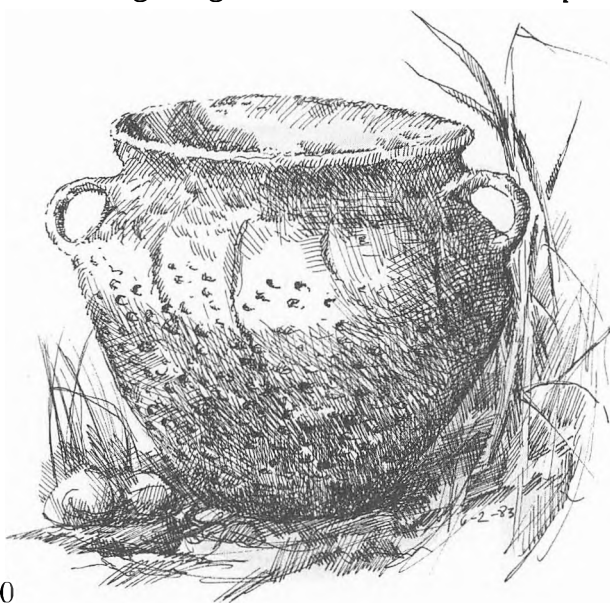
Et indviklet system af *oldtidsagre* gennemkrydser heden, men for lægmand er de forskellige typer vanskelige at følge i den nuværende hede. De talrige stendynger, der blev fundet uden for selve agervoldene, kunne tyde på, at jernalderbønderne har ryddet jorden for sten, før de begyndte at dyrke den; en nærmere undersøgelse af disse bunker lader formode, at der i en del af det opdyrkede område allerede var hede, da opdyrkningen begyndte, mens det øvrige har været skov og krat.

Flere gamle *vejspor* fører gennem heden, men de fleste må være af nyere dato, da de gennemskærer agervoldene; kun et enkelt af dem er måske samtidig med jernalderbeboelsen og vi kan følge det over nogle hundrede meter i nordøst-sydvestlig retning nær randen af Løvstrup plantage.

Fra Øster Lem hede tager vi til *Dejbjerg hede*, hvis omgivelser præges af de mange velbevarede oldtidshøje. En særlig markant række af høje danner hedens vestgrænse – og blandt dem *Casper Hoddes Høj*, hvortil der knytter sig en tragisk historie om to arme rakkere.

Den begyndte i 1857, da Ane Marie Grønning mødte rakkeren Casper Hodde. Hun var da omkring tyve år og sammen med ham turede hun rundt i de midt- og vestjyske hedeegne og kom i sommeren 1882 på besøg i

Bjørnemoshus hos Christen Bjødstrup og Ingeborg Mæster. Det var efter opholdet her, at de begav sig nordover gennem Dejbjerg hede, hvor de, sløve af varmen, lagde sig til at sove i ly af en af de mange gravhøje.

Casper, der med årene var blevet mere og mere fortrukket og galsindet, havde flere gange i fuldskab truet Ane Marie med sin tollekniv og da hun var bange for, at han en dag skulle gøre alvor af truslen, besluttede hun at slå ham ihjel, mens han lå og sov. Med en håndstor sten, som hun lagde i sin madpose, slog hun Casper flere gange i hovedet, indtil han lå helt stille. Efter at have gemt liget ved foden af højen og bedt Gud om at være Caspers sjæl nådig gik hun videre, vel vidende, at kun lærkerne havde overværet det skete. Men samvittigheden nagede hende og da hun kom til Røgind, fortalte hun Anders Rasmussen, at hun havde slået Casper ihjel. Derfra fortsatte hun til Anders Kvembjerg i Skarrild, og blev her overgivet til politiet.

18-6-83.

Kjelderbakke på Østu Lom hede.

Udsigt fra Kasper Hoddes høj
juni 83

Djybjerig hede

Der var da gået en uge og i mellemtiden havde man fundet Caspers lig og bragt det til Dejbjerg fattiggård. Her blev det lagt i en sort kiste, men der skulle gå endnu seks uger, før det endelig blev begravet på kirkegården! – Siden da har højen båret navnet Casper Hoddes høj.

Året efter dømtes Ane Marie til døden, men blev benådet og anbragt i Kvindehuset på Christianshavn, hvorfra hun blev løsladt i 1897. De sidste sørgelige år henlevede hun sammen med rakkeren Søren Hampen i en fattig hytte på Herningegnen, hvor Mylius-Erichsen besøgte hende – et besøg som han omtaler nærmere i sin bog om den jyske hede. Han havde stor sympati for disse arme mennesker, hvem samfundet dengang ikke havde kræfter til at hjælpe på anden vis end ved at forfølge dem og spærre dem inde.

På Dejbjerg hede vokser en af vore mest særprægede bregner. Med sine to ejendommelige blade ligner den slet ikke, hvad vi normalt forbinder med en bregne. Det ene blad, kaldet ernæringsbladet, består af to rækker af halv-måneformede småblade, hvis form minder om bladene på den sydeuropæiske lægeplante rude. Disse træk har givet planten det mærkelige navn, *månerude*. Det andet blad, formeringsbladet, danner udelukkende de sporer, hvormed bregnen formerer sig.

Den vokser især på de fugtige, græsrigte steder, men på grund af sin lidenhed – den bliver sjældent mere end en halv snes centimeter høj – er den svær at få øje på; men har man blot én gang set den, vil man altid kunne genkende og finde den igen.

Vi skal dog ikke regne med at få den at se hvert år, vi kommer herud. I nogle år forsvinder den tilsyneladende helt for atter at dukke talrigt op. Denne lunefulde optræden bestemmes af stedets levevilkår. Passer de ikke planten, holder den sig under jorden, hvor den ernærer sig i samliv med en svamp; men lige så snart forholdene igen er gunstige, myldrer den frem og det bliver et såkaldt »månerudeår«.

Spredt på heden vokser små grupper af den *plettede gøgeurt*, en af vore truede orkideer, der i tiden omkring Sct. Hans lyser op på den mørkegrønne hede med sine rosa blomsterstande.

Møder du disse planter på dine ture gennem heden, glæd dig da over synet, men lad dem stå, så andre også kan få glæde af dem, her hvor de hører hjemme.

Fra Dejbjerg hede begiver vi os ad skovvejen mod *Tophøj* og *Taterbakke*, som skjuler sig inde i plantagen sammen med andre højkronede bakker. Det var i tiden fra omkring århundredskiftet og frem til Den første Verdenskrig, at hederne på Dejbjerg bakker blev tilplantet og til dette arbejde blev der ligesom ved Flyndersø anvendt fanger fra Horsens tugthus.

Før den tid var der fra de hedeklædte bakker en vid udsigt over Bjørnemosen til Bundsbæk mølle. Trist er det, at man også her spolerede et af vore smukke vestjyske landskaber, og vi mindes atter Jeppe Aakjærs hårde ord:

»... I skal engang paa Eftermælet bøde,
for denne »Daad«, naar den er stemplet: Brødel!»

– og så har man oven i købet rejst en uskøn mindestøtte for Dalgas ude ved landevejen med følgende indskrift:

»Golde Hedes sløvende Væsen
sejrrig han overvandt
Liv han tændte, Kæmperøsten
Vej til Folkets Hjerter fandt«

Hvor havde de mennesker deres tanker, da de dængede denne storladne natur til med nåletræ?

Men lad nu ærgrelserne fare, mens vi baner os vej gennem plantagen frem til *mindestenen i Bjørnemosen*, der fortæller, at her boede Mæt Mari Mus og Niels Kvembjerg indtil 1932. Bjørnemoset er desværre borte, men inden det forsvandt nåede Achton Friis at tage et billede af det fattige hus, som han dengang håbede ville blive bevaret. Det gik imidlertid med det, som med rækkerhusene ved Flyndersø: Man fandt det ikke umagen værd.

Nu er selve Bjørnemosen endelig blevet fredet – en pragtfuld natur med en broget vegetation og et rigt fugleliv. Herfra er der ikke langt til *Bundsbæk mølle*, hvor vi kan slappe af ovenpå strabadserne og nyde en velfortjent forfriskning.

I 1975 købte Skjern museum møllen for at sætte den i stand og kunne fire år senere åbne den for offentligheden. Møllen menes at være anlagt af Henrik Lange til Dejbjerglund i 1621, men tidspunktet er usikkert, da arkiverne er gået tabt. Men i 1643 optræder den i Kanceliets Brevbøger og i Markbogen fra 1683 kan vi læse, at »Bondtz Bech Mølle ligger ongef. En 1/2 Miil fra Gaard og

lader der formahle nogle af Herring (Hanning) Sogn, Deiberg Sogn og Stafning Sogn. Samme Mølle hafver siet Vand Loeb ud af Hee Bacher og det som samles af Heden«.

Hvordan møllen oprindelig så ud, ved vi ikke, men på et matrikelkort fra begyndelsen af forrige århundrede er den angivet som fire fritliggende bygninger med mølle-

og stuehus i samme bygning. I midten af århundredet blev møllen ombygget, og selve møllehuset står i dag, som det så ud omkring århundredskiftet, mens de oprindelige ladegårdsbygninger er borte. De nuværende er opført på stedet i forbindelse med restaureringen og bruges som udstillingslokaler for Skjern museum.

Bag møllehuset ligger mølledammen og selve bækken som gennemstrømmer mosen og leverer kraft til møllen, der i dag er Vestjyllands eneste fungerende vandmølle.

Med Bundsbæk mølle som udgangspunkt er vi en sensommerdag taget gennem Dejbjerg plantage ud til *Præstegårdsmosen*, hvor de berømte *Dejbjergvogne* blev fundet. Det skete i begyndelsen af 1881 og allerede den samme sommer fremdroges to vognhjul og rester af vognsider med de karakteristiske hovedprydede bronzebeslag. Udgravningerne måtte imidlertid indstilles på grund af pengemangel, men blev genoptaget i 1883, hvor der blev fundet yderligere hjulrester samt bronzesmykkede vognsider og -stænger.

Det var et fund, der gav genlyd i hele den arkæologiske verden og gjorde Dejbjerg til et internationalt navn. Men der knytter sig stadig megen mystik til det enestående fund.

Af vognenes træmateriale fremgår, at det er fremstillet af forskellige træarter. Siderne er således forarbejdet i eg, hjulegerne i avnbøg, mens fælge og nav er af ask – alle træarter som voksede i vore hjemlige skove dengang; men om vognene er tilvirket herhjemme, eventuelt lokalt, er uvist. Vi ved heller ikke, hvordan de oprindeligt så

ud, om de var to- eller firehulede. Den rekonstruktion, vi kender i dag, er næppe den rigtige.

Derimod ved vi, at de blev fremstillet i den keltiske jernalder for omkring to tusind år siden og da egnen omkring Dejbjerg fra gammel tid har været et helligsted, er der næppe tvivl om, at vognene repræsenterer et helligoffer. Men hvem der ofrede vognene og til hvem de blev ofret, ved vi intet om.

Præstegårdsmosen var oprindeligt en del af de mose- drag, der strakte sig fra *Dejbjerg banke* ud til *Sønderenge* og *Storeenge* i vest, hvor de forenedes med *Geestengene* ude ved Ringkøbing fjord. Af moserne og de tidligere heder og krat er der intet tilbage. Overalt præges landskabet af dyrkede marker og enge; men hvor kreaturerne tramper vegetationen op, skinner den sorte mosejord igennem.

Mindestenen, der blev rejst herude i forrige århundrede har på sin forside et billede af en vogn og på bagsiden forkynder indskriften, at »50 Favne Nord-Nordvest for denne sten fandtes Dejbjergvognene«.

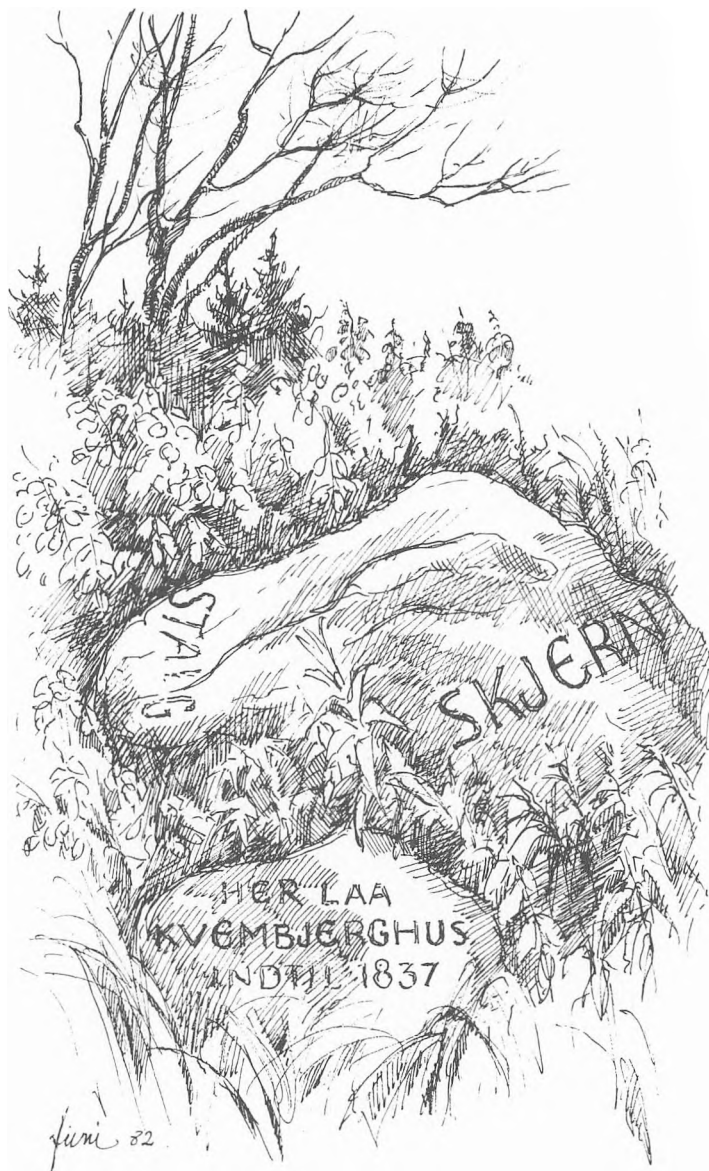
Det er nu hundrede år siden. Dengang de blev sænket i mosen, var der end ikke tænkt på kirken derovre på banken; men hvad der fik de mennesker, der levede her, til at ofre så pragtfulde og kostbare gaver, får vi nok aldrig at vide.

18-6-83

Toppet og flade Krumbyrg set fra nord.

»Nu falder Duggen, og Natten er nær,
mørk ligger den vildende Hede,
Skyerne gløder i døende Skær
af en Efterårssol der er nede.
Stille er Skumringen, ikke et Fløjt,
ikke en Vogn over Grus,
bare lidt Fugletræk hastende højt
over mit ensomme Hus«.

skrev Mylius-Erichsen i indledningsdigtet til bogen »Den jyske Hede før og nu«, hvor han begynder omtalen af Dejbjerg-rakkerne med ordene: »Det var Søndag, og Klokkerne ringede til Kirkegang i Skjern. Lyden, der blev baaren af en lun Junibrise de tre Fjerding vej ud til Dejbjerg bakker, kaldte myndigt og udholdende, næsten inkvisitorisk. Der var det lyseste Solskin over Hede og Eng, et vidunderligt Sommervejr med Krydderduft af Lyngbund og Mosepors, en Dag med Tusindtunget Lærkekvidder op gennem alle Himlex.

Han havde selv tænkt på at gå i kirke for at høre den skrappe præst, men vejret var for godt, alt for godt til at sidde inde i kirken, så hellere nyde solen »herude mellem Kvembjerg og Dejbjerg og Rabjerg bakker i Taterfolkets gamle sagnrige Hede«.

Da Achton Friis og Johannes Larsen besøgte egnen i begyndelsen af 30'erne, lå Kvembjergene endnu lyngklædte og udstrålede en egen »uhyggeelig Skønhed«. Tomten fra det tidligere *Kvembjergbus* kunne endnu anes nær den lille bæk, som stadig løber pludrende forbi stedet. I dag er der overalt dyrkede marker; dog dækker lyngen endnu den øverste del af *Toppet Kvembjerg* der sammen med *Flade Kvembjerg* dominerer landskabet.

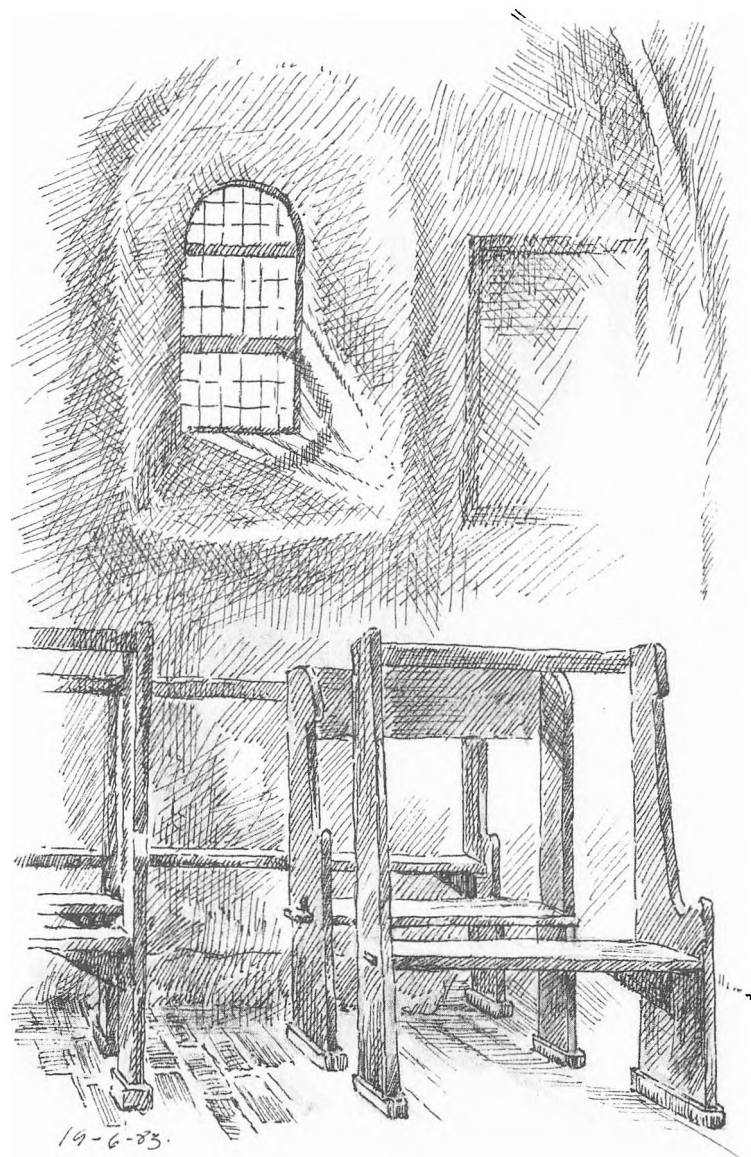
Det er denne natur, som Mylius-Erichsen mindes i slutningen af sit digt med ordene:

»... Gribende smukt
er et Syn af den blomstrende Hede:
øde og vildsomme Brinker og Drag,
fattige Marker og Hjem
– ja, og jeg vil til min yderste Dag
have mit Hjerte hos dem!

Da bogen udkom i 1903, var han omkring 30 år gammel og tre år senere tog han afsted på den ulyksalige Danmarks-ekspedition, som skulle blive hans bane.

Her sidder vi blandt Kvembjergene en sensommerdag, med disse linier i tankerne og den uundgåelige isdød, der sneg sig ind på livet af ham deroppe langt mod nord. Gennem Brønlunds dagbog ved vi, hvad der skete den skæbnesvangre efterårsnat. Jørgen Brønlund skriver: »Jeg kommer hertil i aftagende Maaneskin og kunne ikke videre af Forfrosninger i Fødderne og af Mørket. Andres Lig findes midt i fjorden foran Bræ (omtrent $2\frac{1}{2}$ Mil). Hagen døde 15. November og Mylius omtrent 10 Dage senere«!

Nede ved den lille bæk, godt gemt i krattet finder vi *mindestenen for Kvembjerghus*, et af arnestederne for de Kvembjerg og Dejbjerg rakkere. Deres historie begynder med rakkere Niels Clemmensen, der sammen med Johanne Nielsdatter boede i Dejbjerghus, måske det senere Kvembjerghus. Om ham fortælles det, at han rømmede soldatertjeneste og for at redde sig fra forfølgelse og straf, gav han sig til at flå døde dyr og blev rækker.

Men det er først med natmanden Jørgen Christensen, kaldet Jørgen Loddel, at perioden med *Kvembjergrakkerne* begyndte. Han fik i 1732 en søn, som fik navnet Niels efter Niels Clemmensen, hvis enke bar barnet ved dåben. Deres næste søn hed Jens; han overtog senere faderens arbejde og var en skikkelig og vellidt mand. Men her begynder problemerne, for samme Jens fik nemlig med Mette Andersdatter nitten børn og den store familie blev med tiden en byrde for sognene Stauning, Skjern og Dejbjerg, thi Kvembjergghus lå netop i grænseskillet mellem disse tre sogne.

Husets sovekammer lå imidlertid i de to sidstnævnte sogne og eftersom børnene må formodes at være både avlet og født her, blev det Skjern og Dejbjerg, der kom til at betale.

Som andre rakkerfamilier var Kvembjergerne frodige og deres stamtavle er vanskelig at udrede, men lad os i hovedtrækkene prøve at følge den op.

Efter at Jens i 1795 var druknet i Vonåen ved Ringkøbing, giftede Mette sig med Christian Andersen, men da hun døde i 1810, giftede han sig med Christiane Mæster fra Rind, men døde selv kort efter hvorpå Christiane nu giftede sig med Niels Kvembjerg, der var søn af Jens og Mette Kvembjerg. De fik i 1817 sønnen Jens, der i 1853 blev gift med Stine Kvembjerg, men de havde allerede i 1844 fået sønnen Niels, opkaldt efter bedstefaderen, den sidste ejer af Kvembjergghus (nedrevet i 1837). Niels den yngre Kvembjerg blev gift med Mæt Mari Mus og det var dem, der boede i Bjørnemoset indtil 1932, som mindestenen fortæller og hvem Acthon Friis

så smukt har skildret i »De jydere Land«. Mæt Mari døde i 1933 og Niels året efter og med dem forsvandt de sidste ægte Kvembjergere. Vi finder deres grav på Dejbjerg kirkegård, hvor der er sat en sten over dem. I et ujævnt græsareal overfor deres grav har de mange unavngivne rakkere fundet deres sidste hvilested.

Inde i kirken kan vi sætte os i en af de gamle *rakkerstole* i tårnrummet bagest i kirken for, som Mylius-Erichsen, at fundere over rakkernes saga – selvforskyldt eller uforskyldt – men som han syntes, alligevel med en egen skønhed. I dag er der ikke mange af disse rakkerstole tilbage og den sidste rakker hviler for længst i sin grav.

tra plantagu . 12-5-83

Fra Kvembjergene kører vi ad den ujævne markvej ud til landevejen og videre over Skjern å til Lønborg og Vostrup, hvorfra vi kommer lige ind på *Lønborg hede*.

»Luften er varm og krydret, som den bliver ved i lang Tid at passere over Mose og Hede: jævnt og blødt stryger den hen over de store Flader, hvor den ingen Modstand møder; Stilhed og Fred; en enlig Hjejles Toner nede fra Klokkelyngmosen forhøjer kun Stilheden. Og for rigtigt at nyde Synet af den elskede Hede og fuldt ud at føle den vide Ro, stiger man op paa en af de gamle Kæmpehøje. Langt ude i Kimingen ses et hvidt Kirketaarn eller Straatagene paa den nærmeste Bys Huse; og man lader Blikket glide rundt langs den vide Horisont, hvor »Lokes Havresæd« bølger; men pludselig standser Blikket, og man føler sig ilde til Mode, som naar man ublidt vækkes; det er en af de uundgaaelige Plantager, som med deres skarpe Linier flænger Hedens Harmoni... Thi selvom Heden botanisk set er fattig, saa er den dog et Paradis mod Gran-

skovens Ørken«, skrev botanikeren Christen Raunkjær i sin afhandling »Formationsundersøgelser paa Aadum-Varde Bakke«, som fremkom næsten samtidig med hans banebrydende værk »Planterigets Livsformer«, hvormed han blev kendt i hele den botaniske verden. Han var selv et barn af heden, født og opvokset i et vestjysk hedesogn nær Varde og gennem hele hans botaniske karriere vedblev heden at have en særlig plads i hans hjerte.

I afhandlingen inddeler han heden i forskellige »formationer« efter de planter, der dominerer vegetationen, hvad der især retter sig efter jordbundens fugtighed. Hvor den er størst, hersker *porsemosen*, hvis urteagtige dominanter er enten *blåtop*, *kæruld* eller *tuokogleaks*. Derefter følger *klokkelyngheden*, hvor der stadig er ret fugtigt og vi ender med den tørre *lynghede*, domineret af *hedelyngen*; her skelner han igen mellem fire typer efter defølgeplanter, der falder i øjnene. Det kan være en lynghede der er præget af *lyng – revling* eller *lyng – revling* –

12-3-93

Udsigt mod Tamkar,

melbærris eller *lyng* – *melbærris* samt *ren hedelyng*. Mellem klokkelyngen og hedelyngen kan grænsen ofte være skarp, hvilket er særlig tydeligt i sensommeren, når hedelyngen blomstrer.

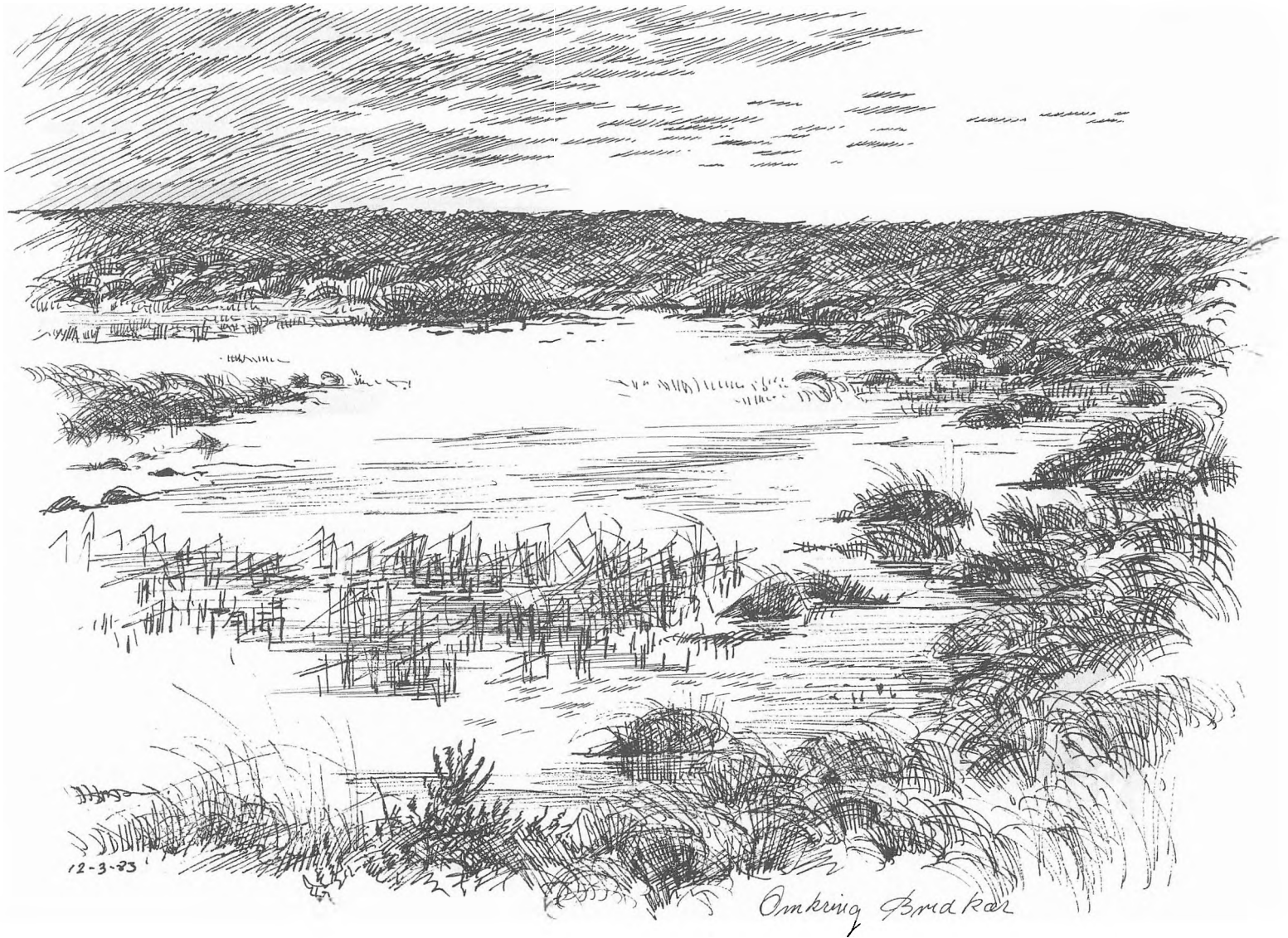
På Lønborg hede præges landskabet af tørre bakker og fugtige kær. Studerer vi plantevæksten nærmere, finder vi lignende træk, som beskrevet af Raunkiær. Særlig tydeligt ser vi forskellen en tidlig forårsdag, hvor revlingen med sin endnu rødbrune farve dækker det meste af de tørre bakker. Den har i de senere år afløst hedelyngen som den dominerende plante, blandt andet som følge af lyngbillens voldsomme angreb på den gamle, næsten udlevede hedelyng. Ved bakkernes fod, hvor jordbunden er mere fugtig, breder klokkelyngen sit sølvgrå tæppe, brunspættet af det forgangne års visne blomsterstande og hist og her viser den krybende *rosmarinlyng* sig med sine lancetformede blade og rosa blomster. Længere ude, hvor fugtigheden øges, blander *benbræk* og *blåtop* sig i selskabet sammen med *tuekogleaks* og vore forskellige *kæruldarter*. Herude vokser også porsens lavt kuplede busketter.

Hvor der om foråret står blankt vand, danner *tørvemoset* under overfladen bløde saftiggrønne puder, der om sommeren ligger som små øer, efterhånden som solens varme får vandet til at forsvinde. På denne tid sløres grænserne mellem de forskellige formationer af de mange grønne nuancer, men når klokkelyngen i højsommeren står med sine lysrosa blomsterklaser, bliver grænsen mellem den nu mørkegrønne revlingehede og klokkelyn-gen igen tydelig.

På afstand forekommer kærvegetationen at være en jævn flade, men vover vi os derud, opdager vi hurtigt, hvor vanskeligt det er at færdes her, selv i tørre somre. Planterne vokser i tuer med vand imellem. Selvom vi søger at træde på tuerne, mister vi før eller siden balancen og står med fødderne i vand, så uden vandtæt fodtøj går det ikke. Men færdselen bør dog begrænses af hensyn til planterne og i vandfuglenes yngletid må man holde sig borte.

I 1968 rejste Danmarks Naturfredningsforenings krav om fredning af Lønborg hede og to år senere var fredningen en realitet. I kendelsen står der, at »ingen del af området må opdyrkes og at det fredede område skal forblive henliggende i naturtilstand«. Hermed sikredes en af vore mest særprægede heder. Det meget tykke lyngskjold, som findes her, tyder på, at jorden aldrig har været dyrket, endsige skovklædt. Vi står således over for en natur, der måske kan føres helt tilbage til begyndelsen af postglaciertiden, før skoven indvandrede. Dette åbner rige muligheder for at studere både jordbundens og vegetationens udvikling over meget lange tidsrum, hvad der er yderst sjældent i vort efterhånden gennemkultiverede land.

Bortset fra enkelte områder i Nordtyskland, skal vi helt til Skotland og Norge for at finde en lignende natur. Det ville derfor have været en ulykke, om denne oprindelige hede skulle ofres for en tvivlsom landøkonomisk gevinst, især da jordbunden er ekstrem fattig og grundvandstanden meget høj.

Tidligere ynglede *urfuglen* på Lønborg hede; nu ses den kun sjældent, men *tinksmeden*, *dobbeltbekkasinen* og *storspoven* yngler her stadig. Det samme gælder *rødben*, *gråand* og *gravand* og blandt spurvefuglene *rørspurv*, *engpiber* og *bynkefugl*. I pilekrattenes busketter langs *Stygbækken* og omkring *Aalbæk enge* høres *løvsangeren* i forsommeren. Flokke af ænder raster om efteråret i de lavvandede kær, der på denne årstid er særlig vandrige.

Inde i plantagen vest for »Peder Juul's sted« på den anden side af *Stygbækken*, står grundvandet så nær ved overfladen, at der flere steder dannes luner, det vil sige små partier med åbent vand. Her skulle aldrig være plantet træer, thi de trives dårligt; men under dem breder sig en frodig »skovbund« af klokkel yng, benbræk og blåtop. Som plantage er området intet værd og træerne burde derfor fjernes, så klokkel yngheden og porsemosen igen kunne få lov til at brede sig.

Fra *Præstehøj* har vi udsigt til *Aalbæk enge*, hvis kuppelformede bræmmer af pilekrat afgrænser *Lønborg hede* mod syd. Her udspringer *Stygbækken*, som gennemstrømmer *Tamkæret* for at ende sit løb ved *Klinkerne* ude i fjorden. Den ligger dybt i sit leje og er ikke helt fri for okker, og gamle, delvis tilgroede grøfter, fortæller, at man tidligere har søgt at afvande kærerne.

I *Aalbæk enge* er der en rig flora. Her vokser alle vore kødædende planter, både *vibefedt* og *soldug* og i de små tørvegrave breder *blæreroden* sig. Også den smukke himmelblå *enzian* finder vi her – et yderst bevaringsværdigt område, der slutter sig naturligt til heden med dens mange kær.

Fra Tanker.

12-3-83

Det er imidlertid på høje tid at sikre de værdifulde enge og moser mod kultivering, hvad vi oplevede i foråret 1982, da en lodsejer begyndte at opdyrke en af hede-moserne, der grænser op til Tamkæret. Den var ganske vist ikke fredet, men omfattet af naturfredningslovens paragraf 43, hvorefter der kræves tilladelse til at opdyrke moser over en vis størrelse; denne tilladelse blev dog givet af amtet, *efter* at kultiveringen var påbegyndt, men med en henstilling om, at der ikke måtte foretages yderligere, før ankefristen var udløbet, hvad lodsejeren i første omgang sad overhørig. Danmarks Naturforeningsforening og Ornitologisk Forening indankede derfor sagen for Fredningsstyrelsen med krav om beskyttelse og reablering af mosen.

Hændelsen kan tjene som et eksempel på, hvordan paragraf 43 ikke bør administreres og hvilke følger det kan få for naturen, hvis personer for egen vindings skyld lader hånt om landets love. Vi må derfor forvente, at sagen falder ud til gavn for naturen.

Syd for Aalbæk enge skimter vi landsbyen Sønder Vium, der for godt en snes år siden lå omgivet af *Tinghede* og *Østerhede*, hvor Raunkjær foretog nogle af sine nu klassiske hedeundersøgelser; i dag er hederne kun navne på et kort. I Sønder Vium kirke blev der under restaureringsarbejdet i årene 1979-81 gjort nogle interessante iagttagelser med tilknytning til heden. Nær kirkens fundament fandt man en jernaldergrav fra omkring 300 efter Kristus, som viste, at der engang boede mennesker her. Et tyndt lag morr angav, at deres forladte marker senere var sprunget i lyng.

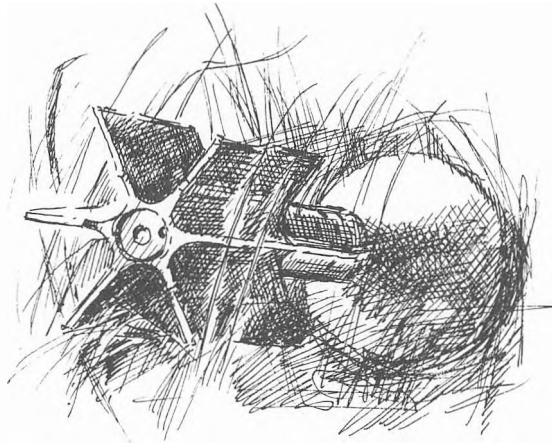
Desuden viste spor efter et hus samt rester af lerkar, at stedet igen var beboet i slutningen af tusindårene, men at beboelsen kort efter blev ødelagt ved en opløjning af heden med en muldfjælsplow – en interessant detalje der fortæller om en hedeopdyrkning, der ligger hundreder af år forud for den egentlige kultivering af den jyske hede.

Senere føg markerne til med flyvesand, som lyngen atter bredte sig henover – eller blev lyngtørven lagt på af den tids beboere i et forsøg på at dæmpe sandet? Vi ved det ikke; men hvorom alting er, blev kirkens syldsten nedlagt her engang i 1100-tallet ganske få kilometer fra Lønborg hede, der sikkert aldrig har været under plov.

OVER BORRIS SØNDERLAND

Mens de øvrige af vore heder lader sig gennemvandre mindenfor rimelig tid, mærker vi med det samme, at på *Borris hede* er afstandene anderledes store. Her kan vi endnu fornemme lidt af den stemning, der i midten af forrige århundrede prægede de store lynklædte sletter, hvor man kunne vandre milevidt uden at møde en levende sjæl.

Søger vi at komme ind på *Borris hede* ad en af de mange tilførende veje, bliver vi mødt af sort-gule spærrebomme og skilte, der angiver, at heden er militært øvelsesområde. Men ved henvendelse i *Borrislejren* i hedens nordre del, kan vi på dage, hvor der ikke skydes, få udstedt en »terræntilladelse«, der giver adgang til at færdes på hedens navngivne veje.

Med behørig tilladelse kører vi ad *Hvolligvej* sydover mod *Omme å*. Til alle sider breder den flade slettehed sig – *Jyllands største samlede hedestrækning* – kun *Sø-*

bjergene, *Røverstuerne* og *Blæsbjergene* hæver sig nogle få meter over terrænet og bryder den ensformige flade. Overalt er der anbragt iøjnefaldende øvelsesmål i form af bygningsattrapper, som ikke just klæder landskabet.

Vi passerer *Storemose* og *Lindemose* og kort før vejen fortsætter over åen, drejer vi mod øst ad *Gravlvej*, hvor der ligger en lille opdæmmed sø og en plantage, som vi vil besøge.

Langs søbredden står rester af druknede træer og rækker deres afbarkede grene mod himlen – yndede rasteplasser for *krager* og de *fiskeørne*, der med jævne mellemrum kommer her for at fiske. Om efteråret er dammen fuld af *gråænder* og *krikænder*.

I den nærliggende plantage mødte vi en sommerdag overlærer *Hedegaard* fra *Skjern*, som var ude for at tilse nogle af de redekasser, som han igennem snart en menneskealder har opsat herude. Det er især *vendehalsen*, der har hans opmærksomhed.

Som de øvrige spætter er *vendehalsen* en hulruger, men kan ikke selv mejsle sin rede ud; dertil er dens næb for svagt. Den må benytte forhåndenværende hulheder, som imidlertid er blevet lidt af en mangelvare i naturen. Som en slags compensation er man begyndt at opsætte redekasser til fuglene, hvilket har medført en tydelig fremgang i antallet af ynglefugle.

På *Borristerret* blev den første gang observeret rugende i en redekasse i 1970 og i de følgende år voksede antallet, så der nu årligt ruger en halv snes par og ynglebestanden hører blandt de største i landet.

Skønt *vendehalsen* mangler spætternes farvestrålende

19-7-83

Hvrolig dam

fjerdragt, er den en meget smuk fugl, hvor de mange afskygninger i brunt, gråt og sort skaber en farveharmonisk, som vi ellers kun kender fra natravnen og skovsneppen og som giver disse fugle en enestående evne til at kamuflere sig i naturen. Men fjerdragtens skønhed åbenbarer sig først, når vi kommer fuglen på nært hold, hvilket kan lade sig gøre, hvis den ruger i en redekasse. Kigger vi forsigtigt ned i kassen, bliver den rugende fugl ofte liggende, idet den udstøder en væsende lyd samtidig med at hovedet vrides og drejes i sære slangebugtninger – en adfærd der har givet fuglen navn. Er kassen fuld af unger, reagerer de instinktivt på samme måde, så det hele mere ligner en ormegård end en fuglerede.

I en af de redekasser, som Hedegaard viste os, var fuglene i færd med andet kuld, vist nok første gang, det er observeret herhjemme. I bunden af kassen på et underlag af vissengrønt mos lå syv hvidlige æg, men fuglen selv så vi desværre ikke.

Som levested foretrækker vende halsen de åbne parkagtige plantager med solbeskinnede pletter, hvor den finder sin føde, der udelukkende består af myrer og deres afkom, som den henter frem med sin lange klæbrige tunge. Det særlige fødevalg er utvivlsomt en væsentlig grund til, at den, modsat de øvrige spætter, er en trækfugl, der allerede i det tidlige efterår drager til tropisk Afrika.

I en af plantagens lysninger vokser et frodigt krat af amerikansk *bærmispel*, der midt på sommeren bugner af frugter – en lækkerbidsken for *misteldroslerne*. I små flokke sidder de og frådser i bær sammen med stære og solsorte. Men fuglene er sky og overrasker vi dem under måltidet, flyver de snerrende bort for at søge skjul i de nærmeste græner.

Misteldroslen er i de senere år blevet en almindelig ynglefugl i flere vestjyske plantager og hvor bærmispelen breder sig, hvilket ofte sker ved fuglenes hjælp, er der rige muligheder for at iagttage den. Vi har tidligere truffet den ved Stubbergård sø og Flyndersø, men ikke så talrig som her nær Borrishede, hvor der yngler adskillige par.

Fra »udkigget« i nærheden skimter vi *Omme å*, der i store slangebugtninger gennemskærer den sydlige del af Borrisherrænet. For en menneskealder siden henlå dalen med lynglædte skrænter og saftigt græs i bunden. Nu vokser der en tæt rørsump spækket med pilekrat, der om sommeren næsten skjuler den slyngende å.

Om denne udvikling er ønskelig, er sikkert et spørgsmål om temperament. Landskabeligt set har ådalen sin

30-12-82

Udkigget over Omme å.

egen charme med nye planter og dyr. Her lever *blisbøns* og *rørbøns* samt *vandriksen*, hvis sære stemme skærer gennem aftenstilheden herude. *Sivsanger*, *rørsanger* og *rørspurv* udgør dalens fuglekor, men en ny fugl, *græsboptesangeren*, har blandet sig i koret med sin langtrukne, snurrende sang. Sommeren igennem er her mange *hejrer* og om efteråret vrimler det med *gråænder*.

Men der var en gang, da Omme å var en af vore smukke hedeåer, hvor man kunne opleve den vidunderlige stemning, der findes, hvor å og hede mødes – og hvor tørfluefiskeren kunne udøve sin metier – noget som snart ikke mere er muligt. Fortsætter udviklingen, ender dalen i et morads af sump og pilekrat og vil komme til at ligne det, vi ser så mange andre steder.

Fra *Hvollig plantage* følger vi den historiske *Gravlvej*, hvor der indtil midten af dette århundrede lå en række *ådalsgårde*, som det var skik og brug ved mange af de vestjyske vandløb, dengang hederne strakte sig vidt og bredt. I sit »*Bidrag til Kundskab om de danske Provinsers nærværende tilstand*« fortæller I.C. Hald:

»Disse Aaer og Bække ere af fortrinligt Værd, fordi der ved deres Bredder sædvanligen findes Enge, som komme Beboernes Flid herligt til Hjælp ved Dyrkningen af deres lette, tørre Sandmarker. Uden Lejlighed til Højbjergning, i Forbindelse med den bequemme Adgang til at erholde ferskt Vand, vil saadanne Landstrøg som de, det meste af Ringkøbing Amt indbefattet, neppe være bragt under Ploven, saa vidt, at de kunde give Ophold for den Befolkning, som derpaa findes. Erkjendes Rigtigheden af hine Fordele, som Vandene, der gennemstrøm-

mer Landet, frembyde, valgte man i Hedeegne næsten udelukkende til Bosættelse, Strøgene langs med Aaer eller Bække, og disse Strøg ere der vedblevne at være de meest beboede«.

Allerede Markbogen af 1683 nævner »tvende Gaarde og et Boek« ved *Store Hvollig* og længere mod øst *Heldgaard* efterfulgt af *Gravl* og til sidst den enligt liggende *Nygaard*. Vi finder dem aftegnet på Johannes Mejers kort fra 1600-tallet og senere på Videnskabernes Selskabs kort.

I tidens løb er der foretaget udstykninger fra disse gårde, så der omkring år 1900 lå godt en halv snes gårde norden for åen og omkring det halve sønden for. I 1888 blev der bygget en skole til det lille gårdsamfund ude i heden nær Heldgaard – ikke meget forskelligt fra den skole, som vi i dag kan se i Den gamle Landsby på Hjerl Hede. Den fungerede indtil 1923, hvor der blev bygget en ny og større ved Gravl, der var i brug indtil skæbneåret 1952, da gårdene blev forladt af deres beboere, fordi markerne skulle indlemmes i det militære skydeterræn.

Det skete ikke uden bitterhed og sorg. Lærer Viste Heldgaard, der var født på gården af samme navn og som underviste på skolen i Gravl indtil dette år, har i et lille skrift »*Borris Søndre Grandelag og Omegn*« givet en smuk skildring af sin hjemegn; om opbruddet skriver han følgende:

»Efteråret 1951 flyttede de første, nogle flere hen på vinteren, men først i sommeren 1952 til hen mod november skete den store flytning. Mangt et tungt farvel blev sagt til gode venner og naboer. Ude på marken,

hvor mand og kone og børn havde slidt for udkommet og ofte glædet sig over jordens rige afgrøder, så man nu og da en duknakket mand gå og rykke hegnsplæ og tråd op, et af de mest trælsomme arbejder han havde gjort på den plet, han havde fået kær. Faldt der ikke nu og da en tåre i denne jord. Hvor mange var der mon ikke, der den sidste nat i det kære, gamle hjem lå og ikke kunne sove af længsel og bekymring. Ikke underligt, at mange spurgte: Til hvad nytte sker dette? Selv om det spørgsmål først kan løses i fremtiden, kan det ikke undre, at mange nu og da havde ondt ved stille at give sig hen i resignation... Alle vegne findes lige gode naboer og venner, men for at have forudsætning for at forstå den sentimentalitet, der præger det, jeg har fortalt, må man have boet herude eller i hvert fald haft tilknytning og intimt kendskab til forholdene, som den afsides beliggenhed havde medført.

Anderledes er hændelsen skildret af en af de militære øvrighedspersoner:

»Erhvervelsen er sket i to omgange. Den første fandt sted i 1903, hvor der blev købt hedeareal på ca. 19 kvadratkilometer... Den næste erhvervelse fandt sted i 1953. Der var her tale om en del landbrugsjord, men om en fattig jord, der kun gav et beskedent udbytte for en slid-som indsats. Med disse to erhvervelser, der er foretaget ved køb – ekspropriationer har ikke været inde i billedet – er der ikke blot skaffet hæren et egnet skydeterræn, men også sikret det offentlige en bevarelse af et særpræget og smukt terræn.

Efterhånden som de forladte gårde forfaldt, tog andre levende væsener dem i besiddelse, heriblandt den lille

kirkeugle, der byggede rede i ruinerne og hentede sin føde på de forladte marker, der vrimlede med mus. Da ornitologen Finn Salomonsen i 1955 besøgte området, ynglede her adskillige par. Kirkeuglen var for en tid blevet en »hedeugle«.

Nu er ruinerne borte. Kun syd for *Nygaards høj*, hvor vejen svinger nede ved åen, finder vi de sparsomme rester af Nygaard, oprindelig en firelænget gård, der havde god jord og blev kaldt for »den bedste korngård«. Gamle vindblæste tjørne omgiver den før så frodige have, hvor enkelte frugtbuske endnu frister tilværelsen. Henover tomten vokser gyldent græs og krat af den sølvgrå havtorn, som med tiden vil skjule, at her engang boede mennesker.

Med ruinernes forsvinden, forsvandt også kirkeuglen og markerne forvandlede til bølgende græssletter og plantage.

Det er i disse omgivelser, den *store tornskade* holder til og hvor vi kan se den muse på svirrende vinger ligesom tårnfalken eller jage luskende omkring som en spurve-

høg. Den drosselstore fugl er let kendelig på sin sorte og gråhvide fjerdragt og den lange hale.

Skønt den hører til spurvefuglene, opfører den sig mere som en rovfugl og dens bytte består af mus, firben og fugleunger samt større insekter. De træer, hvori den fortærer sit bytte, bærer tydelige spor efter fuglen, idet den spidder bytteresterne på torne og spidse genstande eller anbringer dem i grenveje til senere brug.

Allerede i slutningen af april begynder den at bygge rede, som anbringes i et af de mange nåletræer. Den be-

står af lyngris og fores med lav og mos samt dun af forskellige fugle.

Første gang, den store tornskade blev konstateret ynglende herhjemme, var i begyndelsen af 1930'erne, men

den har sikkert ynglet her før uden at blive bemærket, da den er meget sky. Siden har den bredt sig i takt med nåletræernes opvækst på hederne og på Borris hede yngler der i dag op imod en halv snes par.

Som ynglefugl er den jysk og optræder ligesom hede-høgen som en »overgangsfugl« i og omkring de heder, der er ved at ændre sig fra åbent land til et mere parkagtigt landskab – et stadium på vejen til hedernes undergang – og er som sådan ikke nogen »rar« fugl.

Men naturen er dynamisk og forandrer sig i sin egen rytme; hurtigere går det, når mennesket blander sig; men mennesket kan også ved sin indgriben forhale den naturlige udvikling eller opretholde en bestemt tilstand, hvis

den er ønskelig, som når det gælder bevarelsen af vore heder.

Hvor hede og plantage mødes, hører vi af og til en lille gråspættet fugls melodiske sang, didl-dild-dild-dyi, dild-dild-dild-dyi, når den flyver op fra toppen af en gran. Det er *bedelærken*, der sit navn til trods ikke føler sig hjemme på den åbne hede, som sanglærken gør det. Linné kaldte den trædlærke, det vil sige trælærke – et navn der passer langt bedre end det danske, som den vel har fået, fordi den holder til i sandede egne, mens sanglærken findes overalt i det åbne land.

Da C.M. Poulsen i begyndelsen af 1960'erne undersøgte dens forekomst i Vestjylland, havde den en mere østlig udbredelse, men nyere undersøgelser har vist, at den nu også yngler helt ude omkring de store fjorde.

Et særligt kapitel i Borris hedes naturhistorie udgør *rådyrene*. Da området i sin tid blev fredet, var her ingen rådyr; de viste sig først nogle år senere. Men siden midten af 50'erne har bestanden udviklet sig næsten eksplosivt, hvilket især skyldtes indlemmelsen af områderne langs Omme å og den landskabelige ændring, der er foregået under opvæksten af plantagerne og de mange pilekrat i ådalen. Også den særlige beskydning af dyrene, hvor man udelukkende bortskyder bukke, har virket fremmende på væksten.

For at følge udviklingen – herunder dyrenes vandringer og tilholdssteder – har vildtbiologer fra Kalø siden 1969 indfanget rådyr og forsynet dem med halsbånd og nummerplade, som gør det muligt at identificere de enkelte dyr i kikkert på op til 300 meters afstand.

I den forløbne tid er flere hundrede rådyr blevet mærket og ved hyppige optællinger i terrænet af såvel mærkede som umærkede dyr, er det nu muligt at give et skøn over bestandens størrelse; men ønsker man en eksakt bedømmelse, kræver metoden, at antallet af mærkede dyr overstiger mindst halvdelen af bestanden.

Så langt er man endnu ikke nået; men ud fra de foreløbige undersøgelser skønnes den nuværende bestand at ligge mellem 800 og 1200 dyr, hvilket er meget nær det antal, som området kan bære, idet »overskudsdyr« er begyndt at udvandre.

I sommertiden ser vi ikke meget til rådyrene, med mindre vi kommer her i de tidlige morgen- og aften-timer, men om vinteren møder vi dem midt på dagen, hvor de færdes i små rudler helt ude i heden omkring Blæsbjergene.

Hvor Gravlvej krydser *Torsbæk* følger vi Ørbækvej til oldtidshøjen *Vistelhøj*, der ligger omgivet af mange små hedekær, der om sommeren er et yndet opholdssted for egnens mange hejre. Det er især ungfugle, der stammer fra den store koloni i *Søndergrene plantage*, hvor der ruger op imod et halvt hundrede par. Men kærområdet skæmmes af de mange selvsåede bjergfyr, der bør sables, inden de helt spolerer naturen.

Fra toppen af *Vistelhøj* er der en vid udsigt over den sydlige del af Borris hede med de store moser, *Kalvemosen* og *Store* og *Lille Engmose*.

Herfra begiver vi os nordpå ad Ørbækvej, en af de veje, hvor der endnu står enkelte af de *gamle milesten*, som vi kender dem fra adelvejen langs *Flyndersø*. Ved *Foldager bakke* har vi det mest storslåede panorama over Borris hede.

Det var her syd for *Foldager bakke*, at skovfoged *Frydenlund* i 1953 så den sidste *hejle* med unger; to år før var der ringmærket fire unger. Men den høres stadig herude i det tidlige forår, hvor den gør et kort ophold, før den fortsætter rejsen mod de nordiske ynglepladser. På Borris hede yngler den ikke mere – og det samme gælder *urfuglen*, der forsvandt i 1980. Men i de sidste to år har et par *traner* opholdt sig både her og omkring *Kovflod*. Det kan blive interessant at se, om de vil yngle.

de Hede-Marker i Nørre Jylland? Hvilke ere de sande Forhindringer, og hvorledes kunne samme bedst ryddes af Vejen uden nogen Vedkommendes Fornærmelse?»

Der indkom to besvarelser og begge blev belønnet med guldmedalje. Den ene med titlen »*Forslag om Hederne i Nørre Jylland til Ager og Eng at optage*«, var skrevet af teologen Søren Thestrup, der helst så, at det blev jyderne selv og ikke kolonister fra et andet land, der skulle opdyrke heden. Den anden var skrevet af poeten Jørgen Andersen Schiødt og bar titlen »*Om de i Jylland ødeliggende Hede-Markers Optagelse*«. Besvarelserne ser imidlertid ikke ud til at have fået nogen direkte betydning for hedesagens videre forløb ud over, at de to personer blev involveret i arbejdet.

Næsten samtidig opstod der i København et privat Hedeselskab, hvis medlemmer af idealistiske og patriotiske grunde ønskede at arbejde videre med tanken om at opdyrke den jyske hede. De godt hundrede medlemmer havde til formålet oparbejdet en kapital på 1000 rigsdaler. De fik regeringen til at nedsætte endnu en kommission under ledelse af daværende kancelliråd i Fredericia, Hans de Hoffman, der var en både dygtig og praktisk mand og tillige meget interesseret i hedesagen. Han skulle komme til at spille en ledende rolle i forbindelse med Alhedens kolonisation. I 1758 havde han i den Oekonomiske Journal omtalt en plan »hvilken og Erfarenhed har vist at være den vigtigste til Hedernes Opbygning«, hvori han modsat Søren Thestrup hævdede, at landets egne bønder ikke magtede opgaven, men at der »dertil

der Situation eininger Heyden in Jüytland und allerdemütigste Vorstellung deren Anbau und Peublierung betreffend«.

I udkanten af Alheden, nær Sejbæk, byggede han i 1755 sin bolig, som han kaldte »Kongenshus« og begyndte samme år at anlægge en have omkring huset, hvorefter han ved årets udgang rejste til Mecklenburg som regeringens udsending for at hverve familier til koloniseringen. Året efter ankom de tre første familier.

For at kunne følge udviklingen nærmere sendte Moltke sin forvalter Christian Frederik Roosen til Kongenshus så denne ved selvsyn kunne berette om, hvordan det gik. I sin beretning skrev han blandt andet: »Straks uden for den nordre Side er indrettet en Hauge. Derudi var først saaet Gulerødder og Roer, dernæst bedre nede i Haugen Kløverfrø, hvilket var alt temmelig voksent, fornemmelig Roerne og Kløveren. Atter nedenfor igen, som var i Dalen, lod Hr. Kaptajn Kahlen Lyngtørv skære oven af og brænde til Aske, hvilken Aske han igen vilde gøde Pladsen med, derefter pløje sammen og derudi til Foråret saa Havre og siden lade det ligge til Græs, efterdi der intet Græs var i Nærheden«.

Skønt alt tegnede lyst, mærkede Roosen, at der var problemer. Mecklenburgerne befandt sig ikke vel med von Kahlen og havde flere gange prøvet på at stikke af, men var blevet pågrebet og indsat i Viborg tugthus. De beklagede sig nu til Roosen over vandet, som de fandt slet, og jorden var ikke sortmuldet, som von Kahlen havde lovet dem, og deres danske naboer fortalte, at her intet kunne gro.

Under sine samtaler med von Kahlen gik det op for Roosen, at han næppe var den rette mand til opgaven. Han manglede evne til at samarbejde og hans dominerende holdning skabte ustandselig problemer. Trods ønske om yderligere beføjelser fik han ikke medhold i Rentekammeret, men blev i stedet degraderet til landmåler i den kommission, der fik til opgave at opmåle Alheden.

Men der indløb stadig klager over ham. Han var blevet gammel og tingene skred ikke rigtigt for ham mere. Dog fortsatte han med at pløje hede op og »saaede med Optimisme, men høstede med Skuffelse«. I 1763 gav han endelig op og forlod to år efter for stedse Kongenshus. Til sin gode ven og beskytter, amtmænd Heinen på Hollufgård, skrev han, at han gerne ville besøge ham for at opleve, »wie die Erbsen in Fühnen mit Butter schmecken – hier ist es mir sehr mager«. Man mærker skuffelsen bag ordene.

I skriftet »*Den jyske Hede før Kolonisationen*« skrev Jeppe Aakjær, at der for længst burde være rejst denne ensomme lymbryder et minde, om ikke for andet så for hans enestående energi. For eftertiden kom han til at stå som »den første der lagde Haand paa Ploven i Heden«.

De betæneligheder, som kommissionen af 1751 havde næret til projektet, viste sig foreløbig at være blevet bekræftet. Men man gav ikke op. Endnu mens von Kahlen kæmpede sin håbløse kamp med heden på Kongenshus, var der i Danmark og Norges Oekonomiske Magazin i 1757 blevet stillet følgende prisopgave: »Er det muligt, og paa hvilken Maade er det bedst gjørligt at optage til Agerdyrkning og Skov-Vækst, de adskillige ødeliggen-

Den mand, der imidlertid formåede kongen til atter at tage hedesagen op, var hans nærmeste rådgiver Adam Gottlob Moltke, lensgreve til Bregentved. I maj 1751 nedsattes en kommission, der i løbet af sommeren besøgte Alheden. Resultatet blev en 60 sider lang rapport kaldet »Kommissions Act over Alheden«. Men ellers skete der ikke meget.

Først i 1753 kom der lidt gang i tingene, da en hidtil ukendt mand, den tyske officer Ludwig von Kahlen, indsendte sin artikel »*Versuch wie ein immerwährende Fond zu dem Anbau derer Heyden in Jütland könne erhalten werden*«. Den vakte dog ingen opmærksomhed og han indsendte derfor samme år en ny artikel, »*Reflection über den Anbau und Bewohnung derer Heyden in Jütland*«, hvori han blandt andet foreslog regeringen at sende en mand ud på heden for nøjere at undersøge forholdene; samtidig anbefalede

han, at der blev indkaldt folk fra Mecklenburg til at klare opgaven.

Regeringen fandt hans forslag tiltalende og bevilgede ham 200 rigsdaler til at gennemføre en hederejse, som han tiltrådte den 28. maj 1754. På denne rejse gjorde han mange omhyggelige iagttagelser og viste samtidig evne til at spare på statens midler og vandt herved yderligere regeringens bevågenhed. I september samme år indsendte han sin rapport med titlen »*Allerunterthän. Rapport von*

2-10-82

Resumbækkens dal mod vest.

vad; navnet fortæller, at her var det muligt at komme over Resenbækken.

Med udsigt over de to dale vender vi tilbage til vejen og fortsætter gennem heden til det nuværende *Kongensbus*, hvor der er indrettet en restaurant og et lille Alhedemuseum – begge et besøg værd efter en længere hedevandring.

Alhedens historie rækker langt tilbage i tiden, men vi vil begynde i 1700-tallet, da hederne havde nået deres største udbredelse og store dele af Jylland lå øde hen. På den tid foretog topografen Jacob Nicolai Wilse to rejser fra Fredericia til egnen omkring Lemvig, hvor han var født. Om sine oplevelser og jagttagelser på disse rejser

skriver han blandt andet: »I Almindelighed er at mærke, at den hele midterste Deel af Jylland, eller dets Land Ryg fra Norden til Sønden, udgør saa godt som een Strækning af Heder, hvoraf nogle endnu ere, men før den sorte Død Aar 1350 langt flere, havde været dyrkede, og derigennem store øde Heder, hvoraf de imellem Holstebro, Viborg, Ringkøbing og indtil sex Mile nord Fredericia gaae næsten sammen i en Strækning af 16 Mile i Længden og fem til otte Mile i Bredden. Disse ere Alheden, Graaheden, Arenborgheden og Brandheden«.

Allerede i århundredets begyndelse var der tanker fremme om igen at opdyrke disse ødemarker og kongen besluttede, at der skulle findes egnede arealer. Det var så meningen, at nogle brandenburgske indvandrere skulle medvirke, da de havde erfaring heri fra deres hjemegn. Men de ønskede ikke at bosætte sig på heden og slog sig i stedet for ned som tobaksavlere i Fredericia. De næste, der kom på tale, var landflygtige valdensere fra Savoyen, men de havde heller ikke lyst til at slå sig ned på de øde sletter og forlod kort tid efter landet.

I 1723 henvendte militærmanden Christoffer Falk sig til kongen angående hedeopdyrkningen og hans henvendelse blev velvilligt modtaget. Samme år udstedtes en kongelig resolution, der efterlyste mennesker, »som ville bygge og nedsætte sig i Heden udi Jylland (særlig i Lundenæs og Bøvling Amter)«. Det var det første skridt i retning af at gøre hedeopdyrkning til en statsopgave, men meget mere skete der heller ikke. To år efter måtte Rentekammeret sande, »at der ikkun ere ganske faa, om sig til dette Værk har villet engagere«.

Vi følger vejen og når frem til *Herredsdalen*. Langs stien, der slynger sig gennem den smukke dal, er der rejst en række mindesten – én for hvert af de jyske herreder, hvor vi kan læse historien om et Jylland, der ændrede karakter. Sejren over lyngen står mejslet i de store herredsten og på de mindre sten, der ligger i lyngen, møder vi navnene på de mange sogne og familier, der var med til at forvandle heden til ager og skov.

For den, der besøger heden en sommerdag med høj himmel og blomstrende lyng, ånder alt idyl, men der var en barsk hverdag herude, dengang hederne strakte sig milevidt, og hvor der skulle leves året rundt. At det havde sin pris, kan vi blandt andet læse i Jeppe Aakjærs »*Hedevandring*«, hvor han mindes et besøg sammen med sin gode ven, S.A. Rambusch, i et afsides hedebo en sen vinterdag.

Rambusch, der i 20 år virkede som distriktslæge i Sjørup, beretter selv i sine »*Iagttagelser fra Midtjyllands Hedeegne*« om hedeboendernes strenge kår. Han fortæller, hvordan hans begejstring for hedeopdyrkningen kølnedes, efterhånden som han blev vidne til, hvordan mand og kone med »gode Kræfter og lyst Haab« begyndte at brække hede for så en snes år efter at sidde tilbage, krummede af sliddet og med et kuld blege og kirtelsvage børn. Heden var ganske vist forsvundet, men sliddet var ikke blevet mindre. Til gengæld var livsmodet borte og tuberkulosen havde holdt sit indtog. De første, der satte plov i heden, nåede sjældent at høste frugterne af deres slid.

For enden af Herredsdalen, lige før den udmunder i

Resenbækkens dal, ligger festpladsen, omkranset af en ring af sten, hvori navnene på hedesagens berømte mænd er indhugget. Særlig smagfuld er den ikke og tilfældigt uheldigt anbragt som mange af den slags »monumenter«.

Vi vil derfor ikke dvæle her, men stige op på toppen af skrænten, hvorfra vi kan skue ud over heden og den grønne lyngomvoksede dal i hvis bund den rislende bæk snor sig ad Resen til for at mødes med Karup å. Ovre på den modsatte side af dalen ligger en klynge gårde og skutter sig bag et læ af graner. Det er landsbyen Resenfelde.

»Hvor var disse fattige bygninger mærkelige, da jeg for første Gang saa dem«, skrev Achton Friis, »lave og ældgamle med deres lerklinede Mure og mosgroede Tage, hvorpaa Husløgene voksede frodigere end nogen plante paa Gaardens Marker. Omtrent saadan har byen set ud siden de første Kolonisters Dage, omgivet af sine elendige Jorder, hvor kun Kartofler trivedes godt, og uden om til alle Sider den vilde Hede uden Udsigt til nogen anden Menneskebolig«.

Det var i 1904; det år boede han nogle måneder på kroen i Grønhøj, og gik ofte ud til heden omkring Resenfelde for at male. Beboerne i den lille ensomme landsby talte et særpræget rigsdansk, men holdt stadig det tyske sprog i hævd, skønt der var gået henved 150 år siden indvandringen.

De stråtækte bindingsværksgårde er siden bygget om til ukendelighed. Selvom navnet på landsbyen lyder tysk, kommer det af det gamle danske ord »fel«, der betyder et

Resenbækkens dal mod øst.

Vi vender nu blikket mod *Kongenshus hede*, der med sine små 1400 hektarer er blandt de største hedestrækninger, vi har tilbage. Ganske vist ligger den uden for Ringkøbing amt, men som en sparsom rest af den tidligere Alhede, indtager den en særstilling i vore heders historie.

Fra Ørre kører vi mod Simmelkær og fortsætter videre over Grove og Høgild til Grønhøj, hvor vi undervejs passerer de lyngklædte *Stabelbakker* med den smukke *Rabisdal*, der udgør den sydligste del af den fredede Kongenshus hede. Ved den gamle kro i Grønhøj, drejer vi

mod Resen og umiddelbart før vi kommer til landsbyen Resenfelde, fører en vej ned i en lyngklædt dal, hvor Resenbækken udspringer.

Resenbækkens dal er en af de mange dale, der gennemskærer Kongenshus hede og som opstod ved smeltevandets virksomhed i slutningen af istiden. Sidenhen har regnvandet furet dalens sider og skabt en række bløde afrundede bakkefremspring, der giver os en fornemmelse af at være i et bakkeland. Men det er ikke »rigtige« bakkener, thi fortsætter vi ad vejen, hvor den snor sig ud af dalen, kommer vi op på en vældig slette – Karupfladen – som blev udformet af den sidste istids smeltevandsstrømme.

2-10-82

I KONGENSHUS MINDEPARK

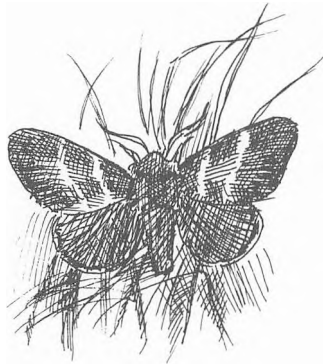

Vinden strøg over det hele paa sin lange medløse Vandring. Den nuslede ved Lyngtoppene, pillede ved landsknægtens Haar og for saa videre for et eller andet Sted at finde en Dørsprække til at synge og pibe i«.

Der var ikke mange af tidens malere, der nåede helt over til de vestjyske heder. Hvad skulle de der? Kom de endelig for at opleve heden, varede det aldrig længe, før de atter vendte hjem til stadens lune liv og trygge kår.

Heden viser sig kun glimtvis i deres arbejde, selvom enkelte af deres hedebilleder indtager en central plads i vort maleris historie.

Den eneste sande hedemaler er Hans Smidth, hvis arbejder indenfor malerkunsten på mange måder svarer til Blichers og Aakjærs indenfor digtningen, men det er en anden historie, som vi kan læse mere om i Minna Heimbürgers bog »Den jydskke Ørken«.

Gennem versene mærker vi øboens natursind. Den jyske hede er fattig, har intet fuglekor, ingen bøgelund hvor nattergalen synger – og dog er der vel intet sted, hvor lærken jubler stærkere og mere fuldtonende end over den jyske hede, for her synger den alene.

Det blev Blicher, der åbnede vore øjne for heden og gjorde den til folkeeje. I digtet »*Hiemvee*«, hvis afsluttende vers begynder med den kendte linie »Kiær est du Fødeland, sødt er dit Navn...«, skildrer han vemodigt sin hjemegns hede:

Min Fødestavn er Lyngens brune land,
min Barndoms Sol har smilt paa mørken Hede
min spæde Fod har traadt det gule Sand
blandt sorte Høje boer min Ungdoms Glæde.
Skøn er for mig den blomsterløse Vang
min brune Hede er en Edens Have:
Der hvile ogsaa mine Been engang
blandt mine Fædres lyngbroede Grave.«

Men det er Jeppe Aakjær, der har givet heden en plads i vore hjerter. Vi behøver blot at tænke på de mange digte i »*Rugens Sange*«; men også i hans prosa finder vi stemninger fra heden som i følgende passage fra fortællingen »*Ene*«:

»Saa kom en Hvirvelvind over Lyngen, en ganske uskyldig lille en, i hvilken der næppe var mere Luft end under en Danserindes Skørter. Den dværgede Bævresp slog forfærdet sine flade Hænder sammen, saa det smældede, den høje Svingel faldt ud i kvart og ters med sine visne Lanser, Porsen duftede selvtillidsfuldt og glædede sig over at staa paa god Fod med Tilværelsen og Vidjen blev aldeles svajrygget af Kildenskab og vred og skabte sig som et Barn, der dikkes, eller som en Pige, der uventet gribes om Livet bagfra. Men den Vandrende strøg sin Hat og lod denne Ørkenens luftige lille Omstrejfer svinge sin Vifte over hans svedige Pande, før hun atter, let som hun var kommet, hvirvlede videre over sit milebrede Tæppe af duvende Lyngtoppe.«

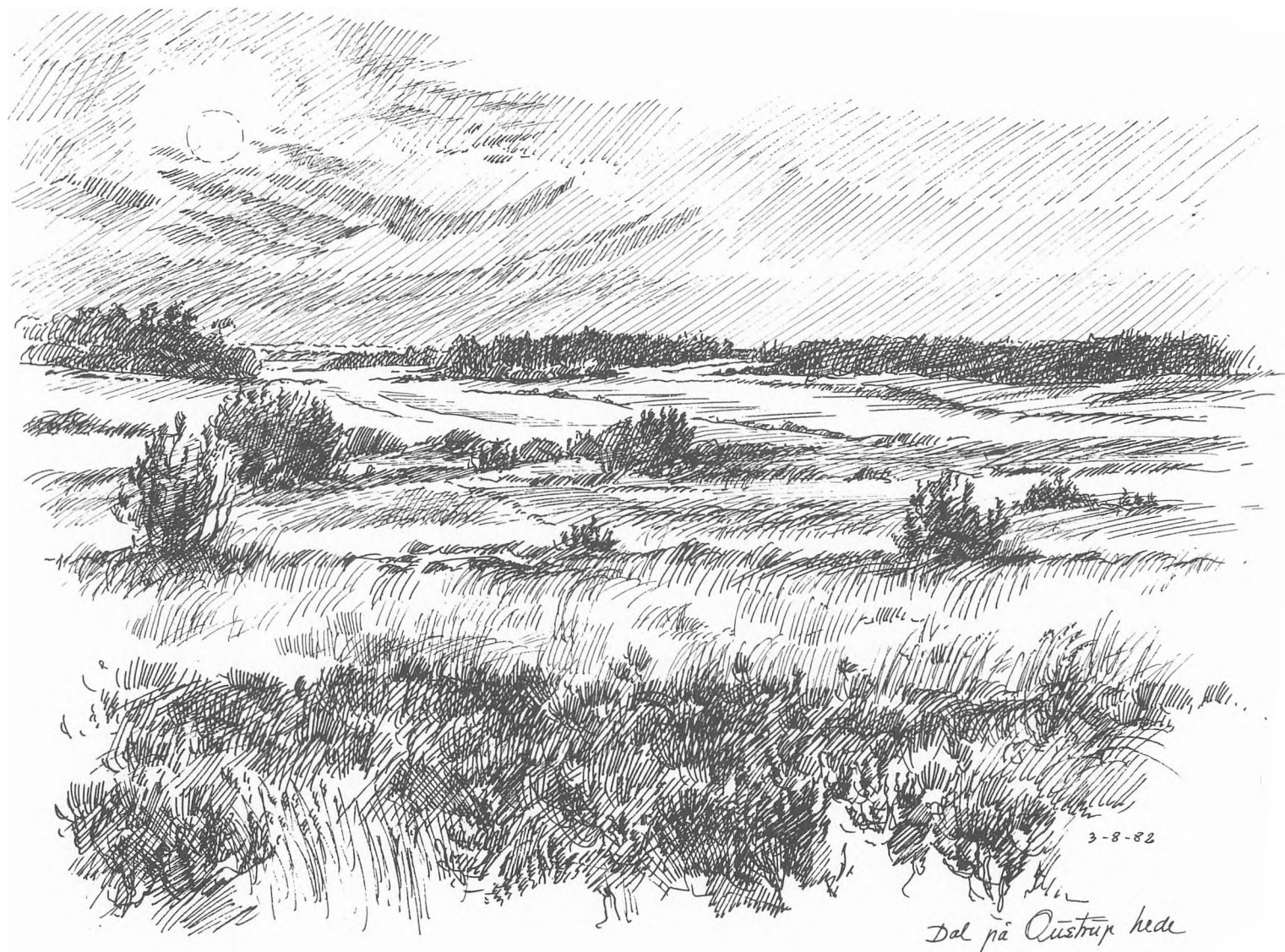
En helt anden og alvorstung stemning hviler der over Johannes V. Jensens Himmerlandshistorie »*Oktobernat*« om landsknægten Jørgen, der kommer i klammeri med en af sine følgesvende ude på heden, hvor der trækkes blank og han falder – dødelig såret:

»Jørgen laa stille paa Ryggen, i lidt Afstand kunde han ligne en aflang graa Sten. Lyngen dækkede ham halvt, de stride Toppe nikkede og vippede. Skyerne drev mørke og gustenrandede over Maanen af og til. Landet var øde og lidet beboet, det strakte sig i flade, møjsommelige Rundinger, beklædt med Lyng.

Aftenstemning på Qæstrup hede

3-2-82

3-8-82

Dal på Aastrup heide

På sine mange og ofte lange hedevandring, hvor Blicher blandt andet besøgte sin gode ven etatsråd Søren Fjelstrup på Sindinggaard, har han passeret over Ørre hede. Det var på sådanne ture han samlede mange af de indtryk af hedens natur, som kommer frem i hans noveller, mest uforglemmeligt i *Hosekræmmeren*:

»Stundom, naar jeg har vandret ret ud i den store Alhede, hvor jeg kun har havt den brune Lyng omkring mig og den blaae Himmer over mig; naar jeg vankede fjernt fra Menneskene og Mindesmærkerne om deres Puslen hernede, der i Grunden kun er Muldvarpeskud, som Tiden eller en og anden Tamerlan engang jævner med Jorden, naar jeg svævede hjertelet, frihedsstolt som Beduinen, hvem intet Huus, ingen snævert begrænset Mark fængsler til Pletten, men som ejer, besidder *Alt hvad han seer*, som – ikke boer – *men lysterer hvorhen han vil*; naar da mit vidtomsvævende Blik i Kimingen skimtede et Hus, og saaledes ubehageligen standsedes i sin lette Flugt: stundom opstod da, Gud forlade mig denne Flyvetanke, thi Andet var det dog ikke – det Ønske, gid denne Menneskevaaning var borte! der boer ogsaa Møje og Kummer; der trættes, der kives ogsaa om Mit og Dit. – Ak den lykkelige Ørken er baade min og din, er Alles, er Ingens.»

Bortset fra Blicher er der kun få digtere, der har ladet sig inspirere af den jyske hede. Grundtvig, der tilbragte flere af sine drengeår i Jylland har i sit store digt »*Et Blad af Jyllands Riimkrønike*« som en af de første besunget den jyske hede. Nogle vers herfra blev senere til digtet »*Jyllands Pris*«, hvorfra nedenstående vers stammer.

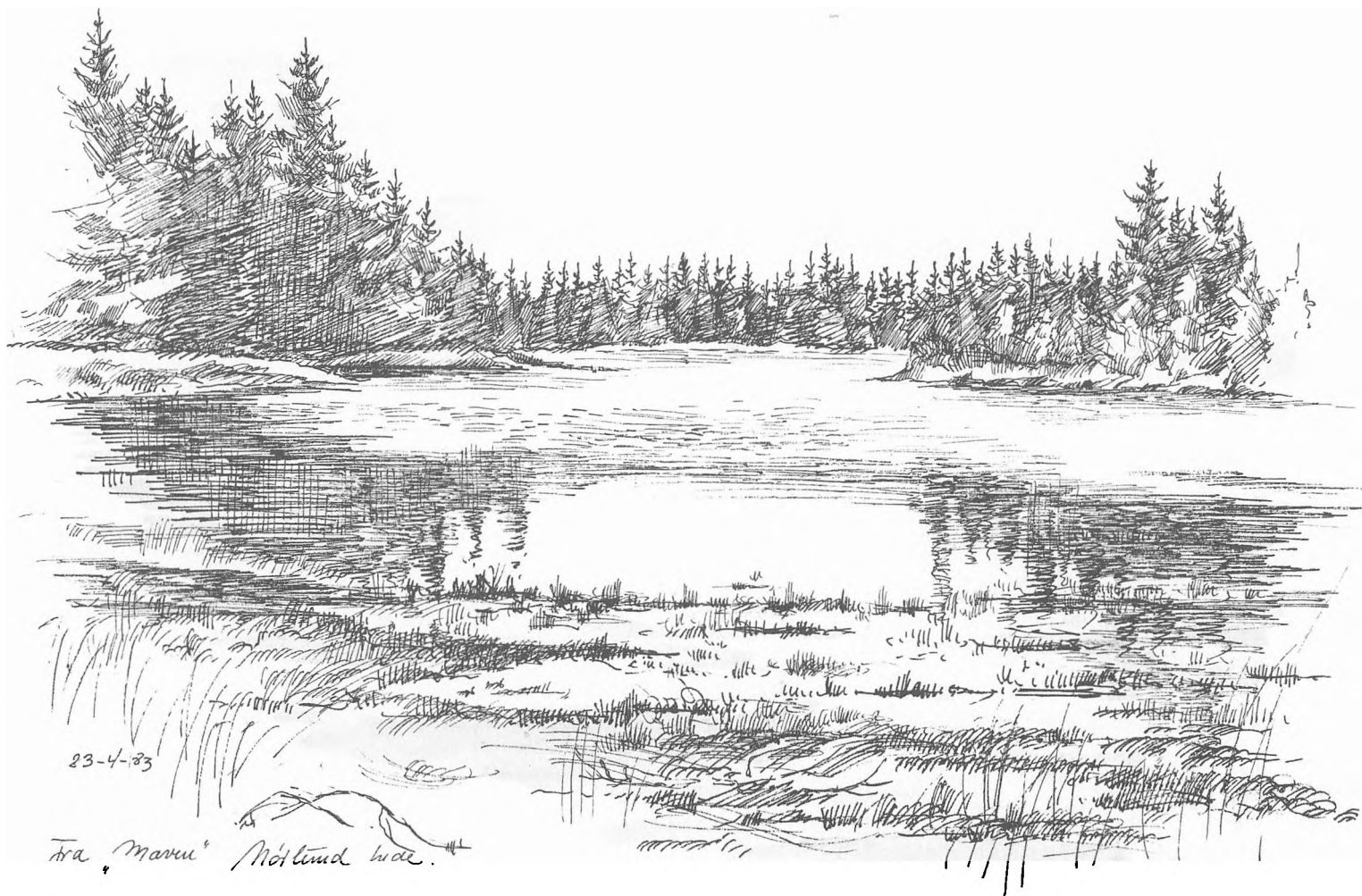
»Det er slet ingen Abildgaard,
og ingen Blommehave,
det lysner mest kun lidt i Vaar
og Buskene er lave,
og Lyngen løber langs ad Land
med Ormeflok og Flyvesand,
og Bøgen staar i Stampe.

Men langs med Heden Bække smaae
sig klare, vævre, vinde,
de mødes tit til mægtig Aae
og tit i Søe de rinde,
der lege flink de Fiske smaae
og Møllejul i Dammen gaae
og varme haarde Stene.

Det er slet intet Fugleland
til højt i Chor at sjunge
den Nattergal paa nogen Sand
skaar Trillerne så tunge
og Lundene er kun ganske faae
og Buskene er kun saa smaae
og Bøgen staar i Stampe.

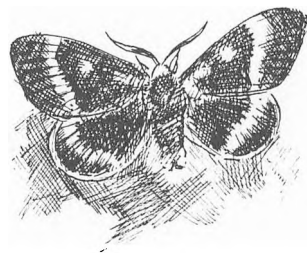
Dog pippe heel veemodelig
de Hjejler smaae og spage
og klukkende opløfte sig
de Agerhøns saa fage
ja, stundom og en Urkok goel
i Dagningen mod Gylden-Soel
alt paa den brune Hede.»

23-4-83

fra 'Marken' Nørlund bde.

På de sparsomme rester af Ørre hede står der en mindesten, rejst i 1917, som bærer indskriften:

»Her laa Axelhus eller Kjeltringhuset,
hvor Blicher for 100 Aar siden saa
Kjeltringballet.«

Stedet hed tidligere *Sammelstedby* og bestod af nogle få huse, der alle er borte. Kun stedet, hvor Axelhus lå, er i dag angivet med en lav græsvold. Det liv, der dengang rørte sig her, har Blicher skildret i novellen »*Kjeltringliv*«. Den handler om Linka Smælem og Peiter Beenløs, hvis virkelige navne var Birgitte Christensdatter og Mikkel Christensen. De strejfede meget om sammen; men da Mikkel var lam i benene, måtte Linka bære ham på sin ryg. Blichers beskrivelse af dem er så livfuld, at man uvilkårligt tror, at Blicher har mødt dem herude og talt med dem, hvad han næppe har. Derimod kan han have truffet dem i Viborg tugthus, hvor de var blevet indsat for en længere afsoning på grund af betleri og hvad man dengang kaldte »illegalt samliv«. Novellen er således et produkt af Blichers digteriske fantasi, hvad der ikke gør den mindre læsværdig.

Navnet Axelhus går tilbage til den navnkundige rækker Johannes Axelsen, som Blicher omtaler i novellen og som Meir Goldschmidt i sin »*Hedereise i Viborg-egnen*« kalder for »Taterkongen«. Han traf ham i Horsens tugthus, hvor kjeltringen sikkert har bundet digteren en masse historier på ærmet.

I bogen »*Jydske Skøjere og Rakkere*« beretter H.P. Hansen om, hvordan kjeltringen Axel Johansen, der som mange andre rakkere ernærede sig som glarmester, en oktober nat i 1785 kom til Brændgaard i Ørre sogn med sin kone, Mette Larsdatter, der var højgravid og samme nat nedkom med en dreng i gårdens lade. Da han var døbt og havde fået navnet Johannes efter sin bedstefar, drog den lille familie videre.

Johannes kom ud at sejle, men gik senere i land, giftede sig og drog omkring som skærsliber, men blev flere gange sat fast for tyveri og løsgængeri. Som så ofte før opstod der problemer omkring hans tilhørsforhold og hvem der skulle sørge for ham og hans familie. Efter en del stridigheder blev det pålagt Ørre sogn, hvor han tilfældigvis var født. Her tilbragte familien en tid i fattighuset, indtil der var bygget et lille hus til dem ude på heden.

Men Johannes Axelsen var en uforbedrelig landstryger, der mere var på farten end hjemme og som følge af sit løsagtige liv vandrede han ind og ud af tugthuset. Men da han i sin høje alder, han var 78 år, lavede løjer med falske penge på Silkeborg marked, gik det for alvor galt og han måtte vandre otte år i fængsel. Efter afsoningen tilbragte han sine sidste år på Skellerup fattiggård, hvor han døde næsten 90 år gammel.

gaaet i Vinterkvarter, behøvede ikke længere at være bange for de Skove af Limtraade, der Sommeren igennem havde været anbragt under enhver Rede og voldt saa mange Kammeraters Død. Kun den lille Frue fra Assistens sad i min Have i sit hængende Hus og vaagede over sin sildigfødte Børneflokk, fornyede bristede Traade og spejdede længselsfuldt efter Myrer og andre Smaaskabninger, som nu sparsommere og sparsommere forvildede sig ind imellem de farlige Traade. – Midt i Oktober sad hun en dag død uden paa sit Hus, og da Reden blev taget op, var den tom; Ungerne var gaaet i Vinterkvarter«.

Men lad os kigge lidt på dens levevis ude på heden. De fleste af os kender korsedderkoppen og har set, hvordan den fanger flyvende insekter i sit hjulspind. Men hvor mange ved, hvordan den lille Theridion lever? Trods sit slægtskab med hjulspinderne bygger den sit net helt anderledes. Det er mere stilladsagtigt, hvor tråde på kryds og tværs danner et rummeligt net. Men det mest interessante er nogle lodrette tråde, der oppe fra nettet fæstner sig til jordoverfladen – yderst tynde, ja, næsten usynlige og som er forsynet med små forræderiske limkugler på den del, der er nærmest jordoverfladen.

Kommer et insekt til at røre ved disse, hænger det fast og er uvægerligt fortabt. Edderkoppen hejser nu byttet op til sig, men er det endnu uroligt, får det en ekstra klat lim, før det bliver udsuget.

Nær fangnettet hænger Theridions kegleformede stenhus, som den bygger på jorden af små sten og derefter hejser op i 5 til 10 centimeters højde – en fabelagtig præ-

station, når vi betænker, at huset vel må veje mindst halvtreds gange dyrets egen vægt. Det foregår på den måde, at edderkoppen fæstner tråde til huset og vegetationen ovenover. Derefter løftes først den ene ende lidt derpå den anden og det gentages gang på gang og ganske langsomt bringes huset op i den ønskede højde. Her vendes det med den kegleformede spids opad, hvorefter huset gøres fast med et par ekstra barduntråde. Nu er arbejdet færdigt og edderkoppen har fået sig en bolig.

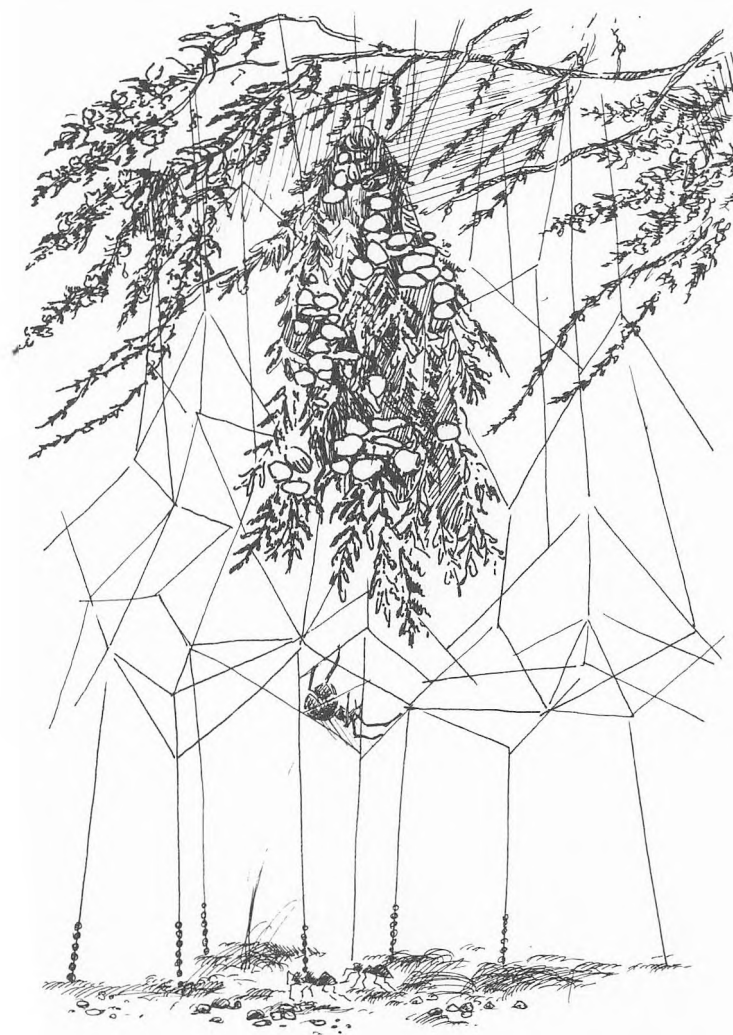
Således foregår der mange ting i naturen – små ting, som man ikke til daglig lægger mærke til, men som giver anledning til rige oplevelser og stor undren, hvis man har øje og sind derfor.

rygget at se til. Men tag ikke fejl – trods sit udseende er den både hurtig og snarrådig og besidder en egen sej styrke. Englænderne kalder disse eddekopper »Giant-killers«, ikke fordi de er store, men fordi de ikke går af vejen for at angribe dyr, der er meget større, end de selv er. Navnet Theridion betyder netop et meget lille vildt dyr.

I sit smukke værk »*De danske Edderkoppers Biologi*« har E. Nielsen beskæftiget sig indgående med denne edderkop. Hans interesse for den blev vakt ved læsning af Gerhard Hauptmann's roman »Atlantis«, hvori en edderkop ved navn Theridion triste og dens fangstmetode omtales. I begyndelsen troede han, at det var denne edderkop han studerede, men det viste sig at være arten saxatile. Det var den første edderkop, hvorpå han for alvor prøvede sine evner som forsker og skribent og vi finder hans artikel om de »*Redebyggende Smædderkopper*« i det første hæfte af tidsskriftet »Fra Naturens Værksted«. Han fandt den en septembermorgen på Assistens kirkegård i København og bragte den hjem i sin egen have for at studere den nærmere. Herom fortæller han:

»Da vi det Aar skrev den 2. Oktober, havde Efteraarsstormene meldt sig. Hen ad Jorden strøg de gule Blade og agerede Fejekoste, men det gik i høj grad ud over de smaa Theridiereder; de var da også nu forladt næsten alle; deres Ankertove var revne over af Vindstød og flygende Blade, og da de ikke fornyedes, hang Rederne som sørgelige Ruiner og havde mistet deres svulmende Udseende fra Sommeren. De Myrer, som endnu ikke var

træten. Henover rørets åbning hvælver der sig et tag af tråde, der fortil fæstner sig til forskellige plantedele nær jordoverfladen og som trækker nettet skråt nedefter og fremefter som et beskyttende tag. Imellem disse barduner finder vi de klæbrige tråde, der udgør edderkoppens fangstapparat. Disse tråde har i begyndelsen et blåligt skær, men bliver med tiden gullige. Edderkoppens bytte består af hårdt kitiniserede insekter som biller og græshopper.

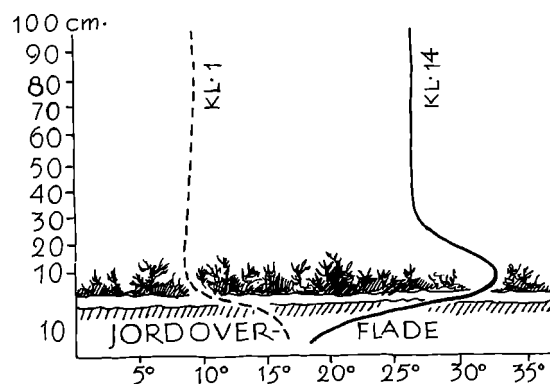
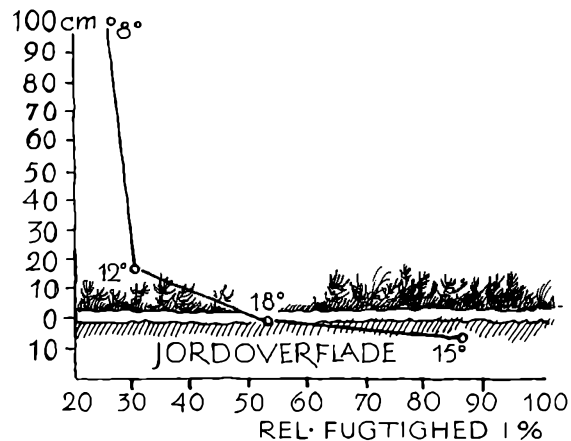
Bliver en bille fanget i de klæbrige tråde, forholder edderkoppen sig først afventende. Billen kæmper energisk for at slippe fri, men filtrer sig blot endnu mere ind i de klæbrige tråde; den bliver træt og falder til ro. Nu slår edderkoppen til, lammer byttet med sine giftkroge og trækker det ned i retræten for at udsuge det.

Derefter foretager edderkoppen sig noget ejendommeligt, idet den anbringer de tomme udsugede kitinhylstre på nettetets overflade, hvor de ligger og glimter i solen og fortæller, hvad menuen har stået på i den senere tid. Det er især løbebillernes og skarnbassernes blåsorte kitin, men også sandspringerens spraglede dækvinger pryder nettet.

Når forplantningstiden nærmer sig, spinder hunnen et særligt ægspind under loftet hvor æggene anbringes. Kort efter dør hun og ungerne tilbringer vinteren i boet; først efter 3 til 4 år er de fuldvoksne.

Møder du denne smukke edderkop på dine hedeveddringer, brug da din tid på at iagttage og beundre den, men lad den endelig være i fred.

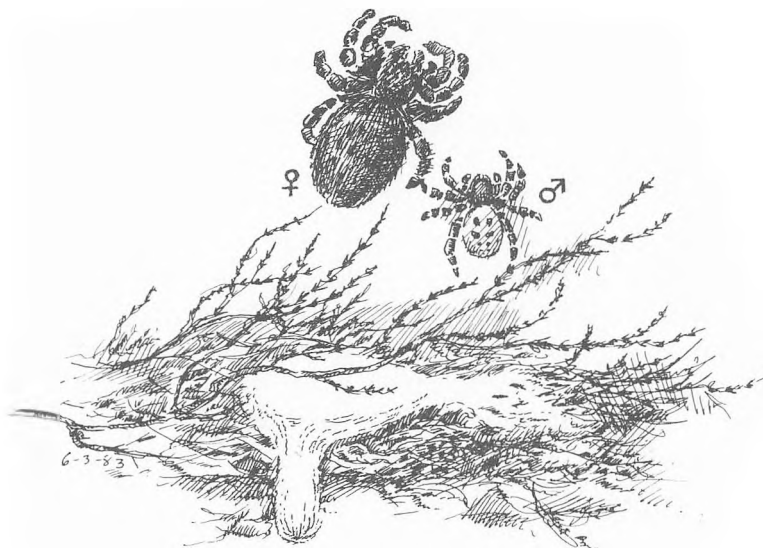
Langs hedeveje og stier, hvor solen bager, finder vi

den *lille stenbygger*, *Theridion saxatile*, der i levevis er fuldt så interessant som *Eresus* om end ikke helt så iøjnefaldende. Edderkoppens næsten kuglerunde bagkrop, der synes alt for stor til forkroppen, gør den underlig pukkel-

at bringe vore heder i så god stand gennem en omhyggelig pleje, at lyngen holdes sund og modstandsdygtig.

Fra mosen ved Stubbergård sø omtalte vi to jagtedderkopper, der begge hørte til tørvemossets dyreverden, men som havde hver sin levevis. Også heden har sine edderkopper, som er tilpasset livet her. Er vi heldige, kan vi

få den sjældne edderkop, *Eresus niger*, at se; den kendes kun fra de jyske heder og artsnavnet niger hentyder til hunnens fløjlsorte farve, mens den noget mindre han har en smuk lakrød bagkrop med sorte pletter, som gør den let kendelig og umulig at forveksle med nogen anden dansk edderkop.

Vi skal søge den på de solbagte sandflader med lav lyng omgivet af højere lægivende lyngpartier, der skaber det rette mikroklima med stillestående luft og dermed høje dagtemperaturer. Uden at være egentlig socialt anlagt, finder vi dem ofte samlet i kolonier, hvad der sikkert mere hænger sammen med, at de krav, der stilles til omgivelserne kun opfyldes ret få steder, hvorfor edderkopperne netop samler sig der.

På de to medfølgende diagrammer ser vi, hvordan vegetationen er med til at skabe det *mikroklima*, der betyder så meget for insekternes og edderkoppernes liv. Helt nede i bunden af vegetationen, nær jorden, hvor solens stråler ikke rigtigt når ned, er temperaturen betydelig lavere end oppe i vegetationen – til gengæld er luften tilsvarende fugtigere; ovenover vegetationen falder temperaturen på grund af vinden og det samme gælder luftens fugtighed.

De dyr, der kræver fugtig luft og lavere temperatur, må vi derfor søge langt nede i vegetationen nær jordoverfladen, mens de mere tørke- og varmeelskende former vil befinde sig oppe i vegetationen, hvor de kan få gavn af solens stråler. Forholdene er dog ikke så enkle, da også jordbundens beskaffenhed, vegetationens art og tæthed, vinklen hvorunder solstrålerne rammer overfladen samt større lægivende planter er med til at skabe mikroklimaet.

Men lad os vende tilbage til den smukke edderkop og dens levevis. I begyndelsen af sommeren graver den i det let vegetationsklædte sand en 5 til 6 centimeter dyb, reagensglasformet skakt, der indvendigt beklædes med et fint hvidt spind. Her indretter den sit opholdsrum – re-

»Skizellebassier« eller »Tørrebassier«. Om dem har en hyrdedreng lavet følgende lille vrøvleremse:

»Skizellebassi Tyw
du hå ställen mi Knyw
du ska aw mæ di Lyw
i Mån Klåk syw«.

Få biller er så »omsorgsfulde« for deres afkom som skarnbasserne. I fællesskab graver han og hun en lodret skakt i jorden, som de forsyner med sidegange, der fyldes op med gødning som næring for afkommet. Skarnbasserne er beslægtet med den hellige skarabæ, som den franske insektforsker Fabre så levende har skildret i bogen »Skorpioner og andet Kryb«.

Endelig må vi ikke glemme *lyngens bladbille*, der vel er det insekt, der er nærmest knyttet til lyngen og dermed til heden. Når forårets varme for alvor begynder at gøre sig gældende, kommer de overvintrede biller frem for at parre sig og grundlægge sommerens generation. Hver

hun lægger omkring et par hundrede æg og de første larver viser sig i begyndelsen af sommeren, hvor de æder af lyngens blade. I slutningen af juli forpupper de sig under hedens mos og lav. Nu har lyngen fred et par uger, men så kommer de nye biller frem og kaster sig med glubende appetit over lyngen og det gælder både blade og bark. Billerne kan sidde så tæt på lyngkvistene, at de i dobbelt forstand tager farven fra lyngen.

Når efterårets kølighed melder sig, daler aktiviteten og billerne begynder at søge vinterkvarter i hedebundens morrslag og kan her klare selv strenge vintre med periodvis ti graders frost.

Hvor billerne optræder i mængde, anretter de stor skade, idet lyngen dør og efterlader store vissebrune pletter i heden. Gammel lyng, eller lyng der trives dårligt, er særlig sårbar, hvorimod sunde bevoksninger næppe tager varig skade af selv kraftige angreb. Men da mange af vore heder er inde i en alvorlig forfaldsperiode, rammer angrebene hårdt sammenlignet med tidligere, hvor hederne blev holdt unge ved stadig brug.

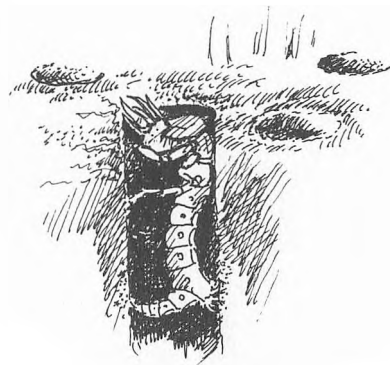
Om årsagerne til billernes masseoptræden er der forskellige opfattelser, idet nogle mener, at fugtighed i det tidlige forår og i forsommeren er gunstigt for billerne, mens andre henviser til sensommertørke som en væsentlig faktor; vi mangler med andre ord viden om sammenhængen mellem vejrliget og billernes livscyklus, hvad der måske kan rådes bod på gennem de undersøgelser, der nu foregår i Kongenshus Mindepark.

Men da vi ikke kan bekæmpe billerne med kemiske midler uden at forvolde anden skade, må opgaven være

bragt tæt ved åbningen, parat til at kaste sig over de insekter eller edderkopper, der kommer ind på dens domæne.

Falder der en skygge over sandet, viser der sig pludselig talrige små mørke huller på den lyse sandflade, idet den bratte lysændring får larverne til at søge ned i rørens dyb, så åbningerne blottes – skyggen kunne jo være en fjendes. Men forholder vi os i ro, indtager larverne snart deres pladser igen.

Stikker vi forsigtigt et græsstrå hen til et af hullerne, kan vi måske få larven til at gribe fat om strået i den tro, at det er noget spiseligt og trækker vi til i rette øjeblik, følger larven undertiden med op, så vi kan tage den nærmere i øjesyn. Nogen skønhedsåbenbaring er den ikke med sin knortede krop og det store flade hoved, der

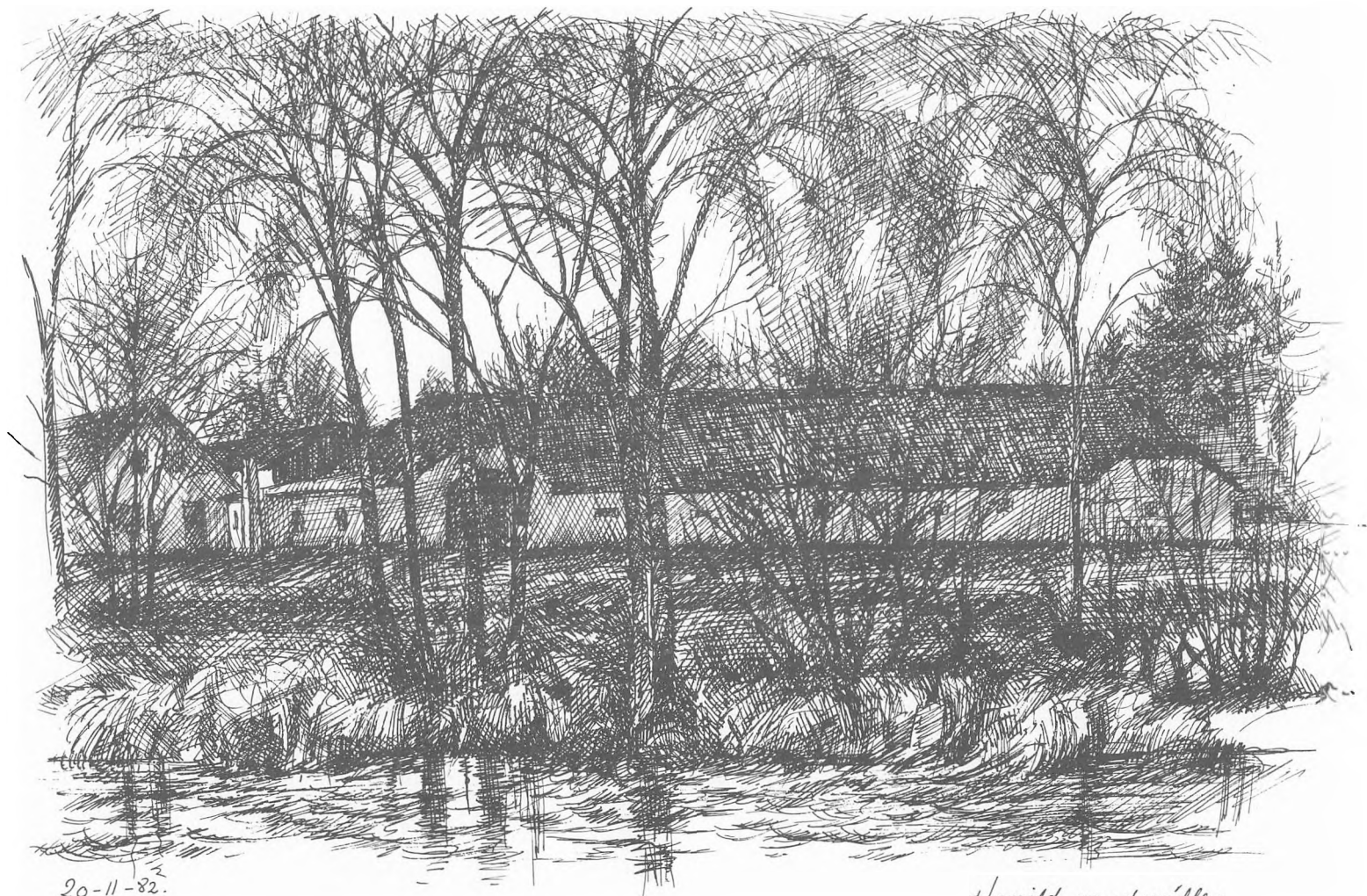

som et låg passer til rørets munding. Men kæberne, hvor den griber sit bytte, er frygtindgydende; den tilsyneladende kluntede krop er imidlertid tilpasset det rørbøende liv og sætter larven i stand til at gøre hurtige udfald fra røret mod det bytte, der måtte befinde sig i nærheden.

Men oftest lader den sig dumpe ned i rørets dyb, hvor den er i sikkerhed. Der er dog et dyr, som den ikke er beskyttet imod og det er *myrehvepsen*, hvis vingeløse hun har specialiseret sig i at nedlægge sandspringerlarver, som den bruger til foder for sit afkom. Det er en Davids kamp mod Goliath, men til alt held for sandspringerens larver, er myrehvepsen sjælden og optræder meget lokalt.

Blandt hedens øvrige biller er det især de små livlige grønligsorte *løbebiller* der gør sig bemærket – »Tærbæjer« kaldte hyrdedrengene dem, fordi de løb hen over deres bare tæer, som om de ville bide i dem!

De større og mere adstadige *skarnbasser* i deres blåsorte kitinpanser ses hyppigt. Hedeboerne kalder dem

20-11-82.

Harrild vandmølle

I de varme og tørre somre i 1975 og 1982 var der gode muligheder for at iagttage den, men så vidt jeg ved, er den ikke blevet set; meget kunne derfor tyde på, at den virkelig er tabt for vor fauna.

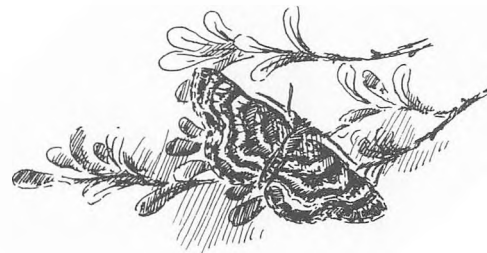
Blandt *gravehvepsene*, som vi allerede har truffet i enebærbackerne ved Stubbergård sø, er det *sandhvepsene* og *vejhvepsene*, der tiltrækker sig opmærksomheden. De findes overalt i sandede egne og er fremme fra det allertidligste forår til efterårets komme. En af dem, *Mellinus arvensis*, er dog aktiv helt hen i oktober og kunne passende kaldes for *sildig gravehveps*. Med sin sort- og gulstribede bagkrop er den nem at kende fra de egentlige sand- og vejhvepse; den har også en anden levevis, idet den jager fluer, hvor de andre fanger sommerfuglelarver og edderkopper.

Reden bygger den ofte langs de sandede hedeveje nær lyngrisenens rod, hvor det opgravede sand danner et vulkanagtigt krater med et kort indgangsrør, der tydeligt viser, hvor den bor.

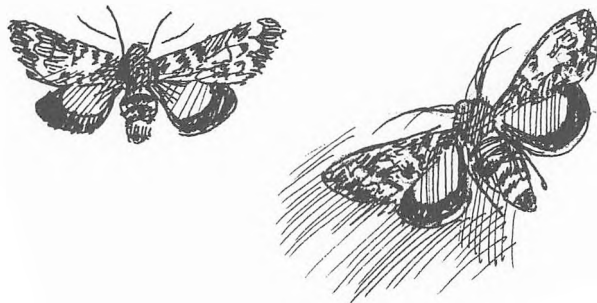
Under vore hedevandring møder vi også mange af de enligt levende bier; der er både *silkebier*, *vejbier* og *jordbier* – og så naturligvis de socialt levende *humlere*. De enlige biers reder finder vi på de solbagte og fasttrampede stier. Men når lyngen blomstrer, kommer *honningbierne* i store skarer, idet mange biavlere anbringer deres bister nær hederne for at få del i den eftertragtede lynghonning.

I varmt vejr gør de livlige og farvestrålende *sandspringere* sig bemærket ved stadig at flyve op foran én på de sandede veje. Nogle er irgrønne, det er *markspringerne*, mens andre har mere afdæmpede farver som den *brune sandspringer*.

I forsommeren kommer de overvintrede biller frem og får travlt med at sikre den næste generation, der først bliver til biller, når sommeren går på hæld; den mellem-liggende tid har de tilbragt som larver i dybe rør i sandet, hvor de ofte samler sig i mindre kolonier. Her sidder den enkelte larve på vagt i sit rør med de kraftige kæber an-

Endelig har vi selve *lyngmåleren*, der sammen med de to nævnte spidsvingemålere er hedemålere par excellence. Den er meget almindelig og flere kuld afløser hinanden i løbet af sæsonen. For fuldstændighedens skyld bør også *klitmåleren* og den *stribede hedemåler* nævnes.

Trods ihærdig søgen er det endnu ikke lykkedes mig at finde hedemosens *jyske blåfugl*, hvis larve vi om efteråret skal søge i den himmelblå enzians frøcapsler. Herfra bringer myrerne den hjem til deres bo, hvor den lever vinteren over som »slikkepind« for myrerne, idet de afslikker et sekret, som den udskiller, akkurat som vi kender det fra bladlusenes honningdug. For sin ydelse tager larven sig betalt i et vis antal myrepupper.

Hedeskratten, vor største græshoppe, er vel hedens ejendommeligste insekt. Den kendes kun fra Jylland, men er i dag så sjælden, at vi må frygte, at den er uddød. Det var den danske systematiker Johan Christian Fabricius, der første gang beskrev den i slutningen af 1700-tallet, men nævner ikke hvorfra hans eksemplarer stammede.

De første sikre fund, vi kender, er fra 1870, hvor den meldes fra Vind og Hjelm heder; året efter foranstaltede daværende professor Schiødte en sand klapjagt på Vind hede og fangede en halv snes eksemplarer, der i dag findes i Zoologisk museums samlinger.

I årene 1902-04 blev der fanget fire eksemplarer på Rom hede og omkring 1910 blev den iagttaget nær Grimstrup hede ved Ringkøbing. Fire eksemplarer blev i 1937 registreret fra Torsted og det er, så vidt vides, sidste gang den officielt rapporteres fra Vestjylland.

Hedeskratten er et udpræget varmtvejrdsdyr og kun aktiv på virkelig varme sommerdage. Så længe temperaturen er under 20 grader, forholder den sig i ro. Den begynder først at parre sig og lægge æg, når temperaturen nær jordoverfladen nærmer sig 25 grader; når temperaturen passerer de 30 grader, begynder den at flyve, og kan tilbagelægge flere meter i luften, hvor den med sine farvestrålende vinger kan forveksles med en sommerfugl. Under flugten frembringer den en skrattende lyd, som lokalt har givet den navnet »snurrebassi«.

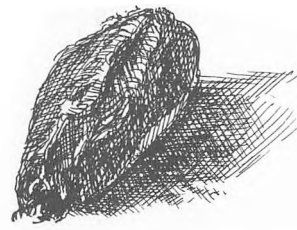
20-11-82.

Store Langbjerg, Haverød huse

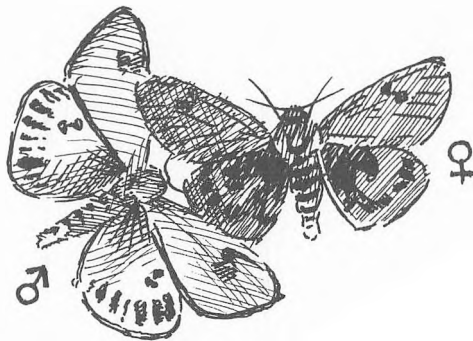
Går vi en tur gennem lyngen på en varm sommerdag, vil vi uvægerligt jage nogle små møllignende sommerfugle på vingerne. Det er *spidsvingemålerne*. Mange af arterne er i deres sodfarvede dragt uhyre vanskelige at skelne fra hinanden; det gælder blandt andet arterne *Ortholita mucronata* og *plumbaria*, der i lang tid blev regnet for én art, indtil Skat Hoffmeyer afslørede, at der i virkeligheden var tale om to. I flyvetid afløser de hinanden, idet *mucronata* flyver fra maj til juni, mens *plumbaria* især ses fra slutningen af juni til midten af august. Sidst i juni kan de dog optræde samtidig, men da er *mucronata* ofte stærkt affløjet, mens *plumbaria* gennemgående er frisk og nyklækket.

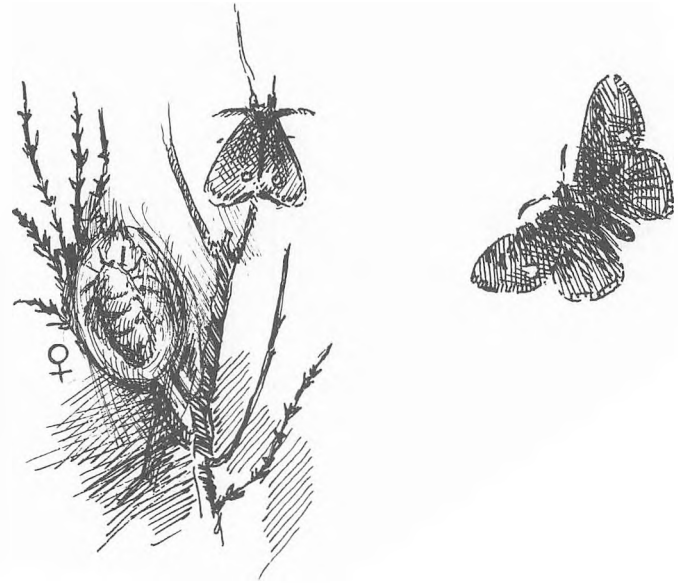
Den meget sjældne *melbærrismåler* må vi betragte som et alpint relikv fra borealtiden, idet den forekommer i den skandinaviske og skotske fjeldverden for så først at optræde i Alperne og visse mellemeuropæiske bjerge. I Jylland har den sikkert været pletvis udbredt i postglacialtiden, nært knyttet til planten melbærris. De første fund i Vestjylland blev gjort på Rom hede i 1897 af H.P. Sønderup, der senere gav en kort beskrivelse af larven i Flora og Fauna; ellers kendes den kun fra Ørre hede. Larven, der normalt er grøn med rød bagkropsspids, anbringer sig på sin foderplante således, at den grønne del ofte befinder sig på det grønne blads underside, mens bagkropsspidsen berører bladets rødlig stilke, hvorved den bliver yderst vanskelig at få øje på.

Blandt de sommerfugle, vi kalder ugler, er der to ty-piske lyngformer, *Rhyacia porphyrea*, der ikke har noget dansk navn og så selve *lynguglen*, *Anarta myrtilli*. *Rhyacia* flyver i skumringen, men vi skræmmer den ofte op om dagen, når vi bevæger os gennem lyngen. *Lynguglen* er derimod ligesom *gammauglen* en dagflyver. Det er en sommerfugl, hvis farvetegninger harmonerer umådelig smukt med den blomstrende lyng og larven selv ligner en lille lyngkvist og sidder tit i de alleryderste spidser af lyngrisene, hvor den er meget fint kamoufleret. *Lynguglen* optræder i to generationer, hvor den første især er knyttet til blåbær, deraf navnet *myrtilli*, mens den sene generation ofte ses på den blomstrende lyng.

Vi kunne nævne mange ugler herudefra, men da de kun har videnskabelige interesse og ofte er vanskelige at skelne fra hinanden, vil vi lade dem være. Grunden til at vi kender så mange sommerfugle netop fra hederne omkring Ørre, skyldes sommerfuglesamleren Herman Poul-

sen, der i en årrække samlede her; det får mig til at tænke på, hvad allerede Gilbert White nævner i sin bog »Selborne«, at naturen er så rig, at den egn, der er bedst undersøgt ofte viser den største mangfoldighed – eller sagt på en anden måde: Naturen rummer mere end vi umiddelbart aner – endnu en vægtig grund til at passe bedre på den.

Dog er der én ugle, som vi ikke må glemme trods dens uhyre sjældenhed og det er »Jyllands perle«, *Meseuxoa Lydia*. Herhjemme kender vi den kun fra den jyske hede; derudover forekommer den på Lüneburger Heide og på nogle heder i Holland, men i årene 1938-40 var den særlig talrig omkring Ørre og, så vidt jeg ved, er den kun taget i et enkelt år (1950) siden.

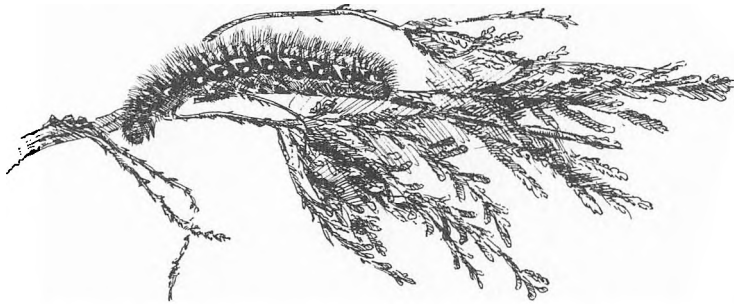

23-4-83.

Skrenten med Høltum å.

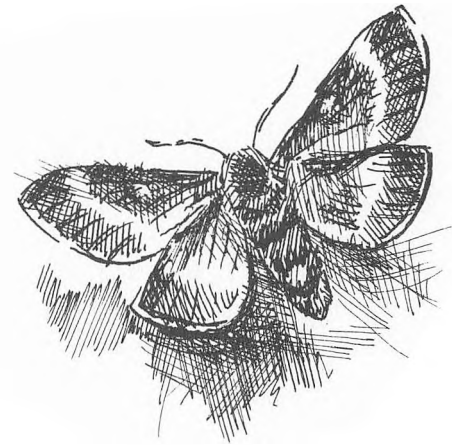
1880

sker jeg særlig tydeligt. Den stærktfarvede sommerfugl var fløjet op lige foran mig og da den satte sig til ro i lyn-gen, søgte jeg at fange den; men den fløj op, før jeg kom tilstrækkeligt nær, hvilket gentog sig nogle gange. Da den atter fløj op, strøg en fugl pludselig frem og snappede sommerfuglen lige for næsen af mig. Jeg havde ikke set fuglen, da hele min opmærksomhed var rettet mod spin-deren, men en snes meter længere henne slog den sig ned i toppen af en fyr med den livløse spinder i næbbet; i

kikkerten viste det sig at være en *rødrygget tornskade*. Trods oplevelsen ærgrede det mig, for sommerfuglen var en nydelig friskklækket han; det er for øvrigt mærkeligt, så ofte det er hannerne, der jages op.

I sensommeren kan vi finde i tusindvis af gråhvide ko-koner anbragt i toppen af lysgrisene, hvor de sidder og glimter i solen. Det er kokonerne af *lyngens penselspinder*, en sommerfugl der ikke er nær så iøjnefaldende som ege-spinderen, men biologisk set nok så interessant. Hannen er brunlig med to lyse pletter på forvingerne og flyver i det tidlige efterår. Den grå hun er derimod vingeløs og

forbliver efter klækningen i sin kokon og opsøges her af hannen, der parrer sig med hende. Kort tid efter dør hun uden at have forladt kokonen, og de befrugtede æg over-vintret i hendes krop. Hannerne tager vinteren sig af.

Blandt *køllesværmerne* optræder både den *store* og den *seksplettede køllesværmer* almindeligt på vore heder. Skønt sommerfuglene ikke specielt er knyttet til heden, så vok-ser larvernes foderplanter her; det gælder kløver, vikke og kællingetand. De gullige pergamentagtige kokoner an-bringes på græsstrå eller i spidsen af lyngrisene.

Til sidst skal blot nævnes arterne *Dasychira fascelina* og *Epionaptera ilicifolia*, som vi af og til træffer på heden og for kuriositetens skyld den smukke og meget sjældne *løvetandsspinder*, *Lemonia dumi*, der, så vidt jeg ved, kun er fundet en eneste gang i Jylland på en hede nær Tim. Måske hænger det sammen med den ejendommelighed, at selve sommerfuglen kun lever omkring et døgn!

I enebærbakkerne ved Stubbergård sø mødte vi tidligere det smukke *natpåfugleøje*, en typisk hedesommerfugl, hvis larver og kokoner vi hyppigt finder mellem lyngrisene; men af og til dukker der nogle glatte og faste kokoner op – blandt hedeblønder kaldt »håvårmæg«; det er kokoner af *egespinderen*, en af hedens meget smukke sommerfugle, hvis varme afdæmpede farver i brunt og okkergult passer så godt til heden; men sommerfuglens farver kan variere en del. I Vestjylland er der fundet eksemplarer, der er næsten olivengrønne! Skat Hoffmeyer, en af vore store sommerfuglekendere, nævner i sin bog om de danske spindere, en lærer Gjaldbæk i Tim, som beskæftigede sig meget med denne art og klækkede adskillige farvevarianter ved at fodre larverne med forskellige fødeemner, før de forpuppede sig.

De store laddenbrune larver med de gyldne tværbånd er lette at kende. Hedeblønderne kaldte dem »Forvårm«, eller fåreorme og dem måtte man ikke slå ihjel, for så døde fårene, eller man ville selv komme ud for en ulykke. Man skulle i stedet for lægge et hår eller en uldtot på larven og sige:

»No kleeer a dæ i Or
saa kleeer du mæ næst Or«.

hvilket betyder: Nu klæder jeg dig i år, så klæder du mig til næste år – underforstået, du beskytter fårene og sørger for, at de giver godt med uld.

Mange gange har jeg under vandringer gennem lyn-gen jaget den *rødfrynsede bjørnespinder* op; ét tilfælde hu-

løber til Røgen å. Midt på sommeren dominerer *blåtop* vegetationen og over de grønne tuer svæver *kærsvovlrødens* hvide skærme i smuk harmoni med græssets egne blåviolette blomstertoppe; i et lille vandhul i nærheden holder et par tinksmede til. Men i år (1982) har den tørre sommer taget næsten al vandet; kun de spredte grupper af *klokkelyng* og *benbræk* viser, at her under normale forhold er mere vand.

Vender vi blikket mod øst, fortsætter heden næsten så langt øjet rækker. En lille nåletræsgruppe i forgrunden generer dog udsynet og strør sine frø ud i heden, hvor næste generation allerede er på vej. Hvor ville det gavne, om den blev fjernet og da fredningsbestemmelserne gør det muligt, bør det snarest ske.

En vandring over den udstrakte hede viser, at græsset også her er ved at tage overhånd. Lyngen trives dårligt. Kun i den østligste del finder vi et enestående stykke lynghede i frodig vækst, men som desværre på alle sider omklamres af nåletræer, som hindrer det frie udsyn – et stadig tilbagevendende problem, som vi til dels må lære at leve med, skønt det er svært.

På varme sommerdage er her et summende liv af insekter, men mange af dem er ikke alene knyttet til heden; de kommer her for at søge nektar og samle pollen, især når lyngen blomstrer. Særlig artsrig bliver heden, hvis de omgivende landskaber er af varieret natur og det kan da være svært at afgøre, hvilke der strengt taget skal medregnes til hedens dyreliv.

Landskab nær Røgeltope.

Har vi lyst og energi til en længere tur, fortsætter vi fra den røde kasse nordpå langs Søndre brandlinie til *Store Langbjerg*, der med sine knap 80 meter over havet er områdets højeste punkt. Herfra har vi den smukkeste udsigt over Harild hede. Om efteråret, når græsset gulner, ser vi tydeligt, i hvor høj grad det præger heden og sammen med de spredte grupper af bjergfyr står enlige vindblæste graner og venter på at blive sabled; især nede omkring Struben vokser der et fyrrekrat, der burde fjernes. Sådan var situationen i slutningen af 1982, men da vi kom igen det følgende forår, var området helt forandret – krattet var borte og hvor har det pyntet.

Også på det lyngklædte *Store Langbjerg* vokser et lille fyrrekrat, som vi dog var vældig glade for en sen efterårsdag, hvor vi blev overrasket af en kraftig regnbyge; i ly af krattet afventede vi bygens passage og oplevede, hvordan himlen sortnede over heden, forstærket af lyset fra vest; men det varede ikke længe, før solen atter brød igennem og i luften over os boltrede en lille flok kvidrende *korsnøb* sig, båret oppe af brisen.

Fra *Store Langbjerg* følger vi stien forbi *Lille Langbjerg* til plantagen omkring Ravnsbjerg og passerer på vejen sporene af nogle *oldtidsagre* for ad Skovlyvej at vende tilbage til Harild vandmølle.

Nord for Harild hede, adskilt af plantage ligger *Nørlund hede* med udstrakte hedemoser og -kær og skaber sammen med de omkransende plantager en storslået natur med et varieret plante- og dyreliv. Fornylig har skovfoged Bert Wiklund foretaget en opgørelse over blandt andet fuglene og fundet pæne ynglebestande af både *be-*

delærke, *sanglærke*, *engpiber* og *bynkefugl*. Flere steder træffer vi *tinksmeden*, som yngler her fåtalligt og de to søer, *Maven* og *Gåsedam* besøges jævnligt i det tidlige forår af enkelte *hvinandepar*; måske burde der opsættes redekasser på nogle af de større graner i et forsøg på at få dem til at yngle, men spørgsmålet er, om de lavvandede søer rummer næring nok.

I træktiden passerer der en del rovfugle over hederne og nogle tager midlertidigt ophold her. Det gælder den *loddenedede musvåge*, *rørhøgen* og i sjældne tilfælde den *blå kærhøg* samt *fiskeørnen*. I februar 1981 blev en ung *kongeørn* observeret og i foråret 1983 iagttog vi over heden ved Stjernevej den *røde glente*, der før har været en udbredt ynglefugl herhjemme. Som et kuriosum bør det nævnes, at der for få år siden opholdt sig to *traner* på hederne sommeren igennem, dog uden at yngle.

I begyndelsen af 70'erne forsvandt urfuglen herfra; kun nu og da ses enkelte strejfer, den sidste i januar 1982; men som en følge af den meget bevidste og omhyggelige hedepleje, der finder sted, burde man forsøge at genindføre fuglen. Med de vekslende fugtige og tørre områder med både ung og ældre lyng og mange bær må de udstrakte heder atter kunne bære en selvstændig bestand.

Fra *Nørlund hede* kører vi over *Kølkær* mod Herning og videre ad *Holstebrovej*, hvor vi nær *Sindinggård* drejer af mod *Ørre*. Ved *Nybo vandmølle* passerer vi *Storåen* og ad en markvej der fører mod *Talund*, når vi frem til *Ovstrup hede*.

I et hedekær vest for vejen udspringer en lille bæk, der

20-11-82.

Fra Strubæk.

så resultater, hvilket i høj grad skyldtes driftige mænd som Feddersen, Ferslev og Krarup, der med iver og initiativ var med til at gøde jorden for det kommende Hedeselskab. I 1877 udgav Dalgas selv en regelsamling om engvanding – et emne der naturligt sammen med Selskabets øvrige gøremål kom til at spille en rolle i forbindelse med hedens opdyrkning, men som vi ikke skal komme nærmere ind på her. Dog bør regel 95, der handler om vanding af lynghede, lige nævnes. Heri anbefaler Dalgas »især at vande om Vinteren i Frost og om Sommeren i stærk Varmek«, for, som han siger, »ved denne uregelmæssige og for al sund Vegetation skadelige Behandling vil netop Lyngen gaa ud, Lyngskjolden lettest komme i Gjæring og derved en senere Græsvegetation blive mulig«.

Der var ofte ved de mindre vandløb, der blev anlagt vandingsenge som her ved Kvindebækken. For Hammerum Herred – i folkemunde kaldet Jammerfuld herred – fik engvandingen særlig stor betydning, da jorden var både tør og næringsfattig; men af de mange anlæg er kun få bevaret i dag.

Vi begiver os nu ind over heden med retning mod *Røgeltop*, der er det højeste og mest markante område blandt Harild hedes indsander. Det bakkede, hjelmklædte terræn, der ret hurtigt flader ud i en jævn hede, er ikke så storladent som Kronhedens indsander, men vidner dog om en tid, hvor vestenvinden havde frit spil.

De sandede bakker tiltrækker rævene og her er flere beboede grave. Deres føde søger de i plantagerne, men er

også hyppige gæster nede ved dambrugene nær vandmøllen; ræven er ingen kostforagter og fisk står højt på spiseseddelen, så er vi herude en tidlig morgen eller henad aften, kan vi møde mikkell på stien langs Kvindebækken.

Overalt i området ligger grundvandet højt og om efteråret sjapper vi gennem heden og i år med rigelig nedbør eller efter en snerig vinter, står heden næsten under vand med Røgeltop liggende som en ø og Fruergårdvej er vanskelig at passere.

Fra Røgeltop følger vi vejen på grænsen mellem plantage og hede og kommer frem til den *røde kasse* med branddaskerne; her fører en vej ned til Struben, hvorfra vi ad stien vender tilbage til spanget over Kvindebækken, hvor den forsvinder ind i plantagen. Men i stedet for at gå samme vej tilbage, fortsætter vi sydpå over heden, indtil vi standses af de stejle skrænter ned mod Holstum å, der i bunden af dalen flyder sindigt af sted i store slangebugtninger.

Vor tilsynekomst skræmmer en flok fiskende *hejrer* på vingerne. De store grå fugle med de brede vingefang svæver et kort øjeblik over dalen, hvorefter de forsvinder ind over plantagen. De er flittige gæster her, hvor der er godt at fiske, og det er ikke ualmindeligt at møde flokke på op imod en halv snes fugle.

Efter at have nydt den dejlige udsigt begiver vi os ned i dalen og følger stien langs åen tilbage til vort udgangspunkt ved vandmøllen, hvor vi om foråret kan iagttage *bjergvipstjerten*, der yngler her i nærheden.

sted og nede i vandet danner vandranunkelen og vandstjernen frodige bevoksninger til gavn for de mange vandlevende dyr. En dejlig bæk, hvor krondyr og rådyr i skumringen kommer ned for at drikke og i hvis nærhed den rødryggede tornskade yngler.

På grænsen mellem hede og plantage passerer vi bækken over et nødtørftigt spang og følger den op gennem dalen til *Struben*. Her løb tidligere en mindre bæk, næret af en kilde oppe ved Fruergårdvej, men på et tidspunkt er den blevet dæmmet op i en række smådamme; de gamle dæmninger er for nylig blevet udbedret og det lille vådområde lokker nu både *bekkasinen* og *tinksmeden* til.

Vi fortsætter endnu et stykke gennem dalen forbi den gamle *vandingseng*, hvis kanalsystem med de mange parallelle grøfter ned mod bækken stadig anes og som bevokses med græs, der tydeligt adskiller sig fra dalens øvrige vegetation. Lidt længere fremme finder vi det sted, hvor vandet blev pumpet op fra bækken for at blive ledt ud i kanalerne.

For hedebonden var vandet livsvigtigt. Vi må huske, at før i tiden løb de vestjyske åer og bække over store strækninger gennem hede, der om sommeren kunne være tør og trist. Kun i dalene voksede det grønne saftige græs. Her var det livgivende vand i al ødet. »Dalen er Hedebondens værdifuldeste Ejendom«, skrev Dalgas i sine Geografiske Billeder, »og Aavandet hans største gode, og derfor er Hedebonden baade vandgal og vandglad og vil vedblive at være det«. At være vandgal er et udtryk for »den Glæde, man føler, ved midt i den øde Hede at se et frisk Aaløb«.

Ved hjælp af et engvandingsanlæg kunne den dygtige bonde vande sig til et ekstra stykke eng på lyngens bekostning og på den måde kunne der måske blive råd til en ko mere. Åen var en af forudsætningerne for livet på de sandede hedeblader og engvandingen fik stor betydning i de fattige hedeegne.

De første startede allerede i 1700-tallet, men det var hedebonden Jens Stoulund fra Vallersbæk sydøst for Karup, der blev banebrydende herhjemme. I sin »*Beskrivelse af Viborg Amt*« fra 1839 betegnede Blicher ham som »Mirakelmanden«, der blev hentet fra nær og fjern for at hjælpe hedeboenderne med at lave vandingsenge.

Carstens skriver samme år i sine »*Bemærkninger over Alheden og dens Colonier*«, at en bonde ved navn Peder Stauning »har først fundet paa, her i Engen at lede Vandet, som i herværende Bække og Aær har et meget stærkt Fald, i en gravet Rende med sagte Løb saa højt oppe i Heden, som dette ifølge Naturlovene kan lade sig gøre, da lade denne Rende gaae parallel med Bækkens Leje og i mangfoldige smaa Sideløb risle ned paa den lavereliggende Hede. Efter 8-10 Aar vil nu dette Vand have dræbt Lyngen, fremkalde en yppig Vegetation af det fineste Græs og lønne Arbejdernes Møje med en god Høi Eng...«

I de følgende år greb engvandingen om sig og blev så populær, at den vestjyske bonde helt glemte at spørge »om de ka betaal sæ«. Storbønder som Andreas Tang på Nørre Vosborg og Søren Fjelstrup på Sindinggård blev også interesseret i sagen. Det landøkonomiske Selskab tog ideen op og vakte begejstring blandt bønderne; man

Vi forlader Borris hede og kører mod Sønder Felding, idet vi følger vejen gennem den nordlige del af Skovbjerg plantage, forbi det historiske *Clasonsborg*. Oprindeligt kaldtes stedet for Skave, der betyder en bar plet og her var virkelig bart. For blot hundrede år siden blev egnen omkring Clasonsborg betegnet som noget af det vildeste hede i Jylland, hvor næppe mere end ti procent af jorden var opdyrket. Kun langs ådalene lå der enkelte gårde og huse og blandt dem selve gården Skave. Man kaldte egnen for »Menneskets sidste Tilværelse«.

Det var i denne egn den velhavende tyske klædefabrikant Nis Clason omkring 1844 grundlagde en klædefabrik, som blev drevet af vandet fra Karstoft å. Her boede denne rige mand, der havde handelshuse i både New

Orleans og Manchester, i samfulde seks år med sin familie, indtil han atter flyttede tilbage til Tyskland.

Man undrer sig over, hvad der fik ham til at slå sig ned netop her; var det for udfordringens skyld eller alene for at udnytte ulden fra hedens får? Folkemindesamleren H.P. Hansen har måske givet en del af svaret i sin skildring af Clasonsborgs historie, hvor han omtaler det liv, der rørte sig på stedet og som med tiden omskabte den vilde og øde egn til noget nær en østdansk idyl.

Over Skibbild og Arnborg fortsætter vi til Fasterholt og når frem til *Harild vandmølle*. Langs *Kvindebækken*, der løber til Holtum å nær møllen, fører en sti gennem plantagen ud på *Harild bede*. Den klarvandede bæk, der udspringer oppe på Fruergård mark, strømmer rask af-

FRA HARRILD OG OVSTRUP HEDER

nedslagsområde for granaterne, som ved deres eksplosion fremkalder hyppige hedebrande.

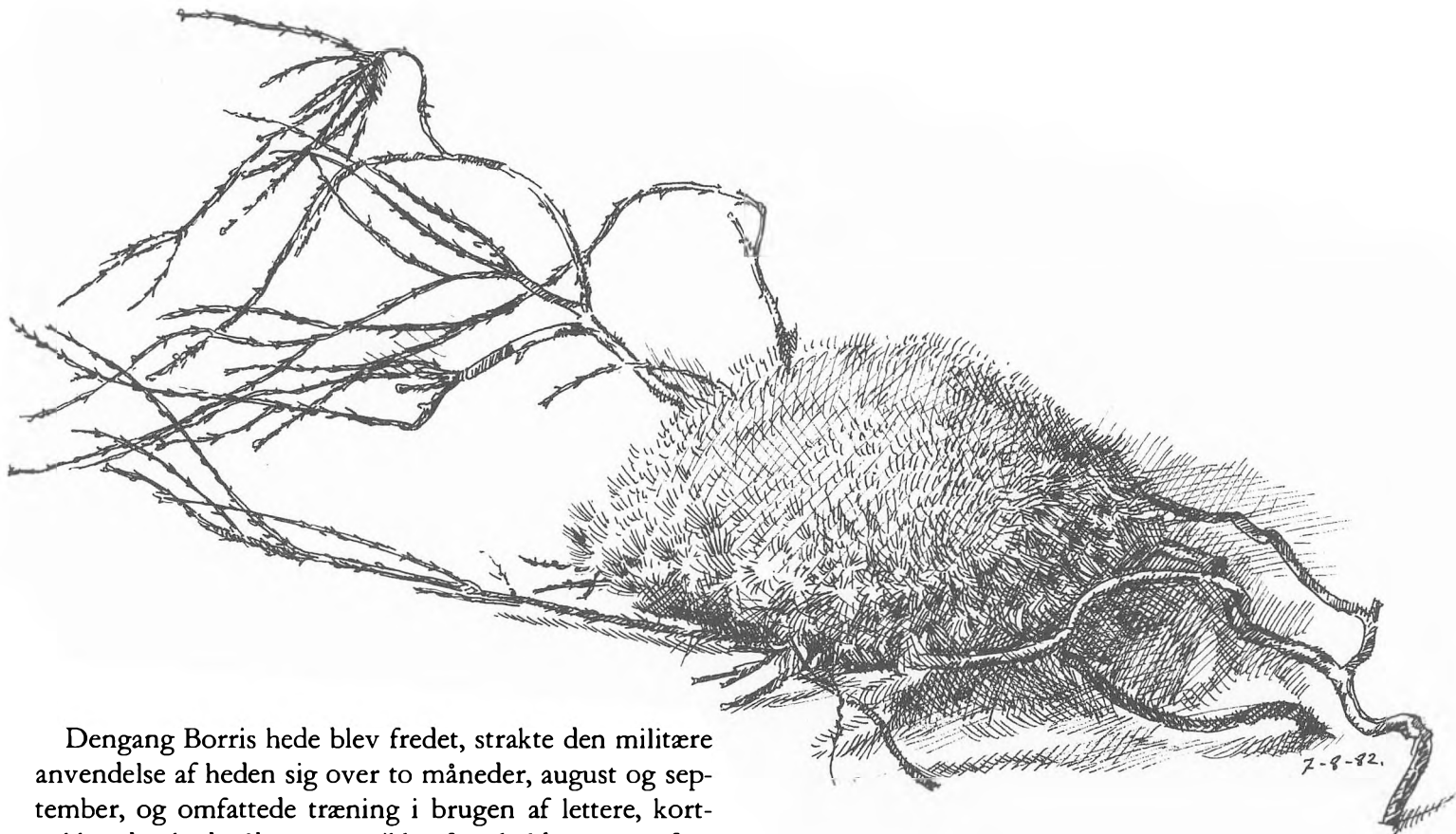

Samtidig er øvelsesperioden blevet udvidet til at omfatte næsten hele året og selvom forsvaret tager udstrakt hensyn til områdets natur og velvilligt åbner det for naturinteresserede, kan det ikke undgås, at den meget intensive øvelsesaktivitet påvirker naturen.

Det har derfor flere gange været på tale at få fredningen præciseret nærmere. I 1964 foreslog professor Ragnar Spærck, der var formand for Naturfredningsrådet, at hele Borrisområdet blev udlagt som et vildtreservat, men forslaget førte ikke til det ønskede resultat.

I forbindelse med fredningsplanlægningen i Ringkøbing amt har fredningskontoret gennemgået amtets heder med henblik på deres fremtidige status og har i denne sammenhæng naturligt rettet blikket mod Borris hede. Vi må derfor håbe, at alle de implicerede parter erkender det nødvendige i, at også dette område sikres en moderne fredningsmæssig status.

Dengang Borrís hede blev fredet, strakte den militære anvendelse af heden sig over to måneder, august og september, og omfattede træning i brugen af lettere, kortrækkende skydevåben, som ikke fremkaldte større forstyrrelser, end naturen kunne bære; især da de ikke fandt sted i planternes og dyrenes mest aktive perioder, – forår og sommer.

Under krigen besatte tyskerne området, byggede barakker og begyndte anlægget af en flyveplads, hvilket lykkeligtvis ikke blev til mere end de indledende arbejder, der delvis ødelagde Kildesøen og moserne omkring Sø-

bjergene; men ved en bevidst pleje vil området med tiden kunne genvinde en del af sin oprindelige natur.

Efter krigen overtog det danske forsvar igen Borrís hede og i midten af 50'erne blev det som før nævnt udvidet betydeligt som følge af brugen af moderne skydevåben, der i dag er så langtrækkende, at de må opstilles mange kilometer uden for heden, der så bruges som

Borris hede blev i begyndelsen af dette århundrede fredet af staten på foranledning af botanikeren Eugenius Warming og kaldes derfor undertiden for »*Warmings hede*«. I fredningskendelsen står der følgende:

»Det bekendtgøres herved, at det Staten tilhørende Hedearial af Borris Sønderland vil være at frede, og advares derfor alle uvedkommende om ikke at forøve nogen som helst Ufred paa bemeldte Areal.

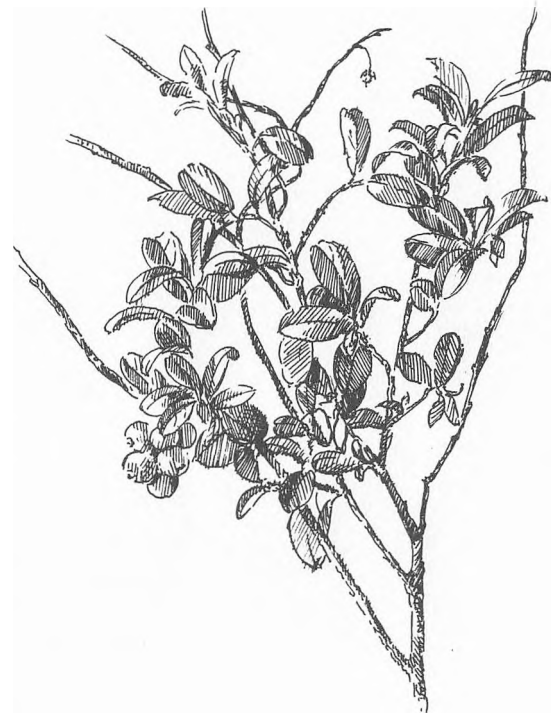
Det er navnlig forbudt Uvedkommende at færdes i Heden paa en saadan Maade, at der derved kan opstaa Fare for dens Ødelæggelse, f.Eks. ved Hedebrand, og indskræpes det særlig Ejere eller Brugere af tilgrænsende Hede- eller Mosearealer nøje at iagttage Brandpolitilovens herhen hørende Bestemmelser betræffende Afbrænding af Lyng, Hede- eller Mosetørv m.v.

Det er ligeledes efter vedkommende Ministeriums Forlangende forbudt alle og enhver der ikke kan godtgøre særlig Adkomst, at udøve Jagt, at slaa Lyng, at grave Tørv i Mosen paa Søbjergene, at plukke Bær og lade Kreaturer græsse paa Arealet, ligesom det selvfølgelig er forbudt at opdyrke dette.

Arealet er afgrænset af Pæle, der ere nedrammet i Skellinierne. Opsynsmanden i Lejren ved Borris fører Tilsyn med hele Arealet overensstemmende med den ham gennem 3'die Ingeniørdirektion meddelte Instruks.

Overtrædelse af Fredningsbestemmelserne vil medføre Strafansvar.«

BØLLING – NØRRE HERREDERS KONTOR, d.
24. September 1903.

I dag virker disse fredningsbestemmelser ude af trit med en moderne naturforvaltning, der blandt omfatter både lyngslet, kreaturgræsning og afbrænding som væsentlige midler til hedens bevarelse, men som efter ovenstående bestemmelser direkte er forbudt. Man bør desuden bemærke, at den militære anvendelse af heden overhovedet ikke er præciseret nærmere i fredningskendelsen.

30-12-82

Udsigt over Langedam fra L. Blæsbyvej

Knap så tørre er *kløvtandskærene*, hvis karakterplante er *kostkløvtand*, der vokser sammen med *almindelig star*, *trådsiv*, *kæruld* og *blåtop*. Disse kær er sjældne og fandtes næsten udelukkende i den sydlige del af heden.

Endelig er der de våde *tørvemoskær* med karakterplanten *langbladet tørvemos*, der endnu midt på sommeren indeholder vand, hvori der lever forskellige *trådformede alger*. Men efterhånden som sommervarmen får vandet til at fordampe, synker vandspejlet og efterlader de indtørrede alger som et tyndt gråligt net, udspændt mellem de planter, der rager op af vandet – og angiver den vandstandsændring, der er foregået siden vinterens og forårets højvande. I disse kær er følgeplanterne talrige, men undertiden kan enkelte planter, eksempelvis hirsestaren, være så dominerende, at der dannes et *starkær*.

Er kærene så dybe, at de ikke tørrer ud om sommeren, kan der opstå *hedemoser* med tørvedannelse på bunden; når tørvelaget har nået en vis tykkelse, begynder pionérplanter som *blåtop*, *tuekæruld* og *tørvemos* at indvandre fulgt af *rosmarinlyng* og *klokkelyng*, mens kærplanterne trænges tilbage langs bredden. Efterhånden som bunden højnes yderligere, søger vandet længere ud og kærbæltet vokser i omfang.

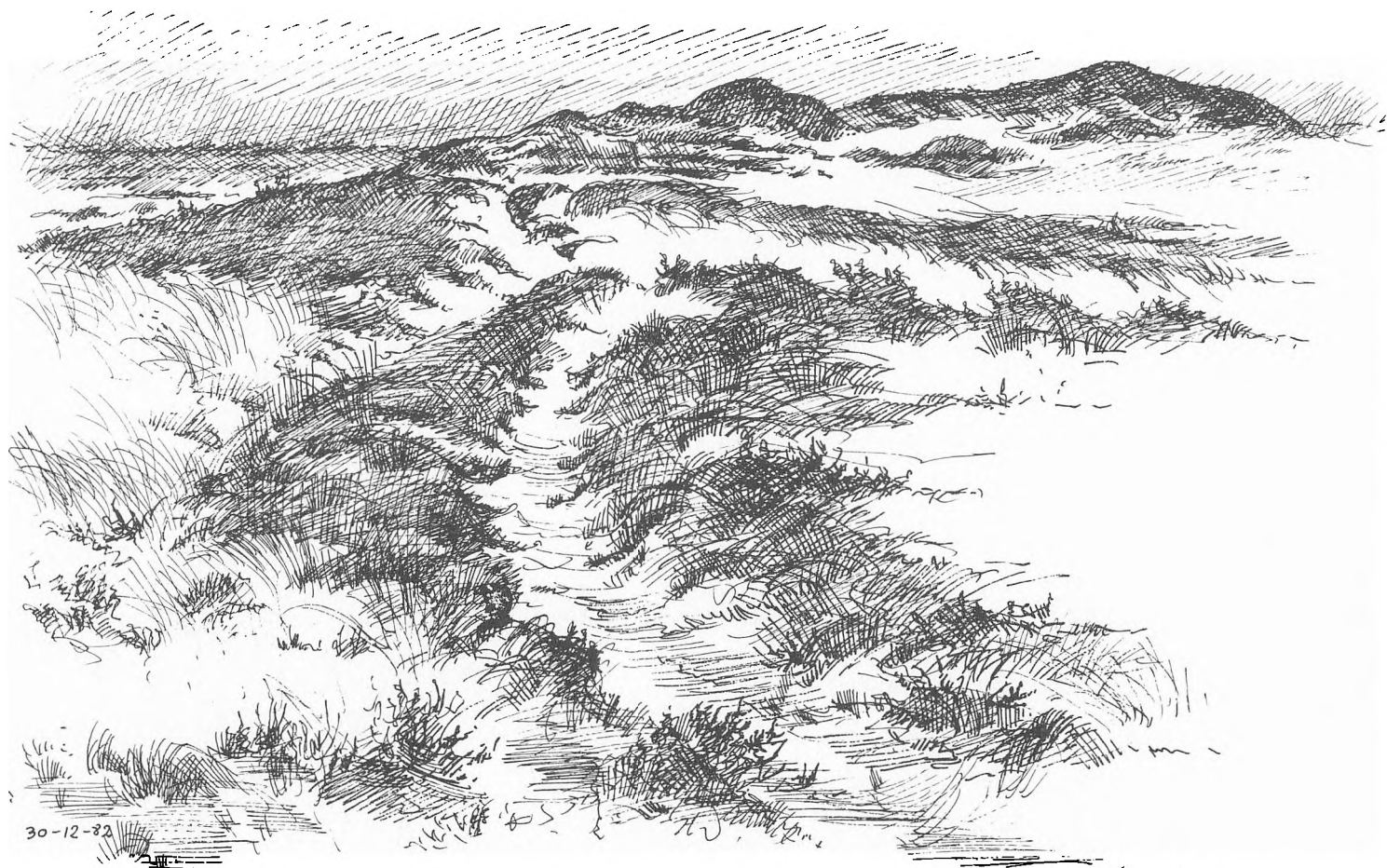
Disse forhold kan vi blandt andet iagttage omkring *Langedam* ved foden af Lille Blæsbjerg. Det er den største naturlige sø på Borris hede og er antagelig opstået som en lune ude i den sydvestlige del af Blæsbjerg mose og under vindens påvirkning vandret mod øst, hvor den nu har nået sin grænse. Blæsbjerg mose har imidlertid mistet noget af sin karakter som følge af en afvandingsgrøft,

der i hele dette århundrede har gennemskåret mosen, men her vokser dog stadig en del af hedemosens karakterplanter.

Tidligere lå der en lignende sø, kaldet *Kildesøen*, ved foden af *Søbjergene*, hvor Galløe og Jensen fandt to for vor flora nye *levermosser*, *Cephalozia leucantha* og *Kantia submersa*. Men området blev næsten ødelagt under krigen, da tyskerne søgte at anlægge en flyveplads på heden, så det er tvivlsomt, om de stadig findes.

Der er i det hele taget sket en del forandringer med heden og moserne, både naturlige og menneskeskabte, siden de to botanikere foretog deres undersøgelser og der burde derfor, gerne i forbindelse med en revision af hedens fredningsforhold, iværksættes nye supplerende undersøgelser.

30-12-82

store Ålesbyvej.

ge tågehav, især når fuldmånens blege stråler yderligere hvidner tågen«.

Helt på samme måde har vi ikke oplevet det, men skiltringen er vel det nærmeste, vi idag kommer tidligere tiders luftsyn, der viste sig over de udstrakte heder, større end selv Borris hede.

I novellen »Fjorten dage i Jylland har Blicher bevaret billedet af en luftspejling af byen Grønhøj ude over Alheden:

»Solen var allerede højt oppe, Luften stille og varm. Byens Huse syntes i en Frastand at være levende: de steg og sank, smeltede sammen og adskiltes igen. Snart svævede de som Stylter i Luften, og snart indkrympedes de til en eneste uformelig Masse; i det ene Øjeblik lignede de Træstammer uden Toppe, og i det næste Skibe med udspændte Sejl... Men alt som vi kom nærmere, forsvandt Kogleriet, og endelig stod Byen fast og ubevægelig foran os«.

I forrige århundrede var Borris hede flere gange udsat for *brande*, som især hærgede arealerne omkring Ørbækvej. Branden i 1869 ødelagde fuldstændig lyngskjoldet i den tørre nordlige del og blottede det underliggende sand, der begyndte at fyge og danne indsander og der var endnu omkring århundredskiftet bart sand mange steder. De mere fugtige dele imod syd led derimod ingen større skade.

Hvelligbranden, som opstod omkring gården Store Hvellig i 1889, var ikke så alvorlig, fordi lyngen på det tidspunkt var ret våd, så lyngskjoldet blev skånet. Derimod var branden i 1893 overordentlig voldsom. Den

brød ud først på sommeren, hvor heden var ret tør og løb ned langs Ørbækvej. Flere af de områder, der tidligere var brændt, gik nu igen op i luer og efter at lyngskjoldet var brændt bort, dækkedes sandet af et tæppe af *enejomfruhår*, en lille mosplante hvis sporehuse farvede den tidligere hede rød. Botanikerne Galløe og Jensen, der besøgte Borris hede i begyndelsen af dette århundrede, havde gode muligheder for at studere, hvordan brandene havde indvirket på heden og konstaterede, at hvor lyngskjoldet var brændt, tog det op imod en halv snes år, før rensdyrlavet begyndte at indfinde sig og en endnu længere årrække, før området atter sprang i lyng. Var lidt af lyngskjoldet bevaret, kom laverne hurtigere igen og var lyngskjoldet blevet skånet, indfandt hedens planter sig i løbet af få år, som vi har erfaret det fra de kontrollerede afbrændinger af hederne i Stråso.

På grund af de særlige jordbundsforhold og den høje grundvandsstand har Borris hede altid været præget af *moser* og *kær* med deres særlige plantesamfund. Men selv om hedekærene er næringsfattige på grund af den karrige jordbund, er de ikke dermed ensartede, men varierer alt efter hvor stor en del af året, de indeholder vand, som er bestemmende for plantevækstens sammensætning.

De *kær*, som Galløe og Jensen i sin tid beskrev i deres undersøgelse af Borris hede, er alle *moskær*, opkaldt efter den dominerende mosart. De tørreste er *gråmoskærene*, som allerede tidligt på foråret ligger næsten uden vand. Sammen med gråmosset vokser *hirsestar*, *klokkelyng*, *kæruld* samt *børstesiv* og *mosejomfruhår*.

Så styrtdykker han pludselig mod jorden, idet vingerne slås sammen under bugen; men nær mosens overflade bremses han op og når han igen stiger til vejrs høres en serie vu-vu-lyde, der minder slående om lyden fra »et damplokomotiv på stor afstand«.

Modsat de øvrige af vore ugler anbringer mosehornuglen sin rede på jorden blandt mosens planter, og så længe der er æg og unger, forsvares forældrefuglene deres territorium med næb og klør, idet de ikke går af vejen for at angribe den indtrængende.

Også som jæger afviger mosehornuglen fra de andre danske ugler ved at jage om dagen og viser sig her at være en fremragende markmusejæger.

Som ynglefugl er den knyttet til de dele af Jylland, hvor der endnu findes egnede lokaliteter, men den er ustadig i sin optræden – en typisk invasionsfugl – som i nogle år yngler mere udbredt end i andre, hvilket hænger sammen med svingninger i musebestanden. Er der mangel på mus i de skandinaviske lande, får vi besøg af en del mosehornugler, og er der samtidig mange mus hos os, vil nogle af ugerne yngle her.

Hvor Foldagervej krydser Ørbækvej fortsætter vi nordpå til *Røverstuebakkerne*. Et gammelt sagn fortæller, at der engang boede røvere her. For at kunne holde øje med de vejfarende, havde de spændt en snor over vejen og forbundet den med en klokke inde i hulen og når klokken ringede, styrtede de ud og kastede sig over den ulykkelige vejfarende!

Om natten kunne man se lys i bakkerne, hvor røverne efter sigende skulle have gemt deres skat, men søgte man

at finde den ved at gå efter lyset, flyttede det sig hele tiden og lokkede skattesøgerne på afveje, fortæller Viste Heldgaard og fortsætter:

»Dystre og tavse står Røverstuebakkerne med stejle skrænter og dybe dale og slugter, og da jeg som 12-årig dreng for første gang besøgte Røverstuebakkerne og besteg den største bakke og skuede ud over egnen, blev jeg grebet af den mystik, som mit drengesind var fyldt af ved de mange fortællinger om røvernes fulde bedrifter. Kunne man bare finde skatten, tænkte jeg«.

Fra Røverstuebakkerne fortsætter vi ad Blæsbjergvej til de mest fremtrædende af hedens indsander, *Store* og *Lille Blæsbjerg*, der ligger omgivet af mosedrag med åbent vand. Om vinteren er de yndede tilholdssteder for små flokke af *sangsvaner*, der i deres hvide dragt lyser op på den mørke hede.

De sky fugle ser os på lang afstand, når vi gennem den flade hede nærmer os »bjergene« og under lydelig sang tager de til vingerne og flyver bort; men lægger vi os i ly af bakkerne, kommer de før eller siden tilbage, så vi kan få lejlighed til at beundre de smukke arktiske fugle på ganske nært hold.

Herude i hjertet af Borris hede kan vi endnu på solflimrende sommerdage opleve, når »Loke saar sin Sæd«.

»Helt vidunderligt var det at se Blæsbjerg, hvis top ragede op over flimmet og ligesom en ø svæve over et uroligt hav, rystende og skælvende... Atter anderledes, men mystisk og stemningsfuldt tager toppen af Blæsbjerg sig ud en sommeraften, når tågen lægger sig over mosedragene og toppen ligesom hviler på det hvide, roli-

som flittigt afpatuljeres. Dens flugt er behændig og det er en stor nydelse, omend den hører til de sjældne, at opleve parrets kurmageri, der foregår højt oppe under den blå forårshimmel – en luftakrobatik, som fuglene også selv ser ud til at nyde, idet de kan blive ved i timevis.

Mens hunnen ruger, ser vi ikke meget til fuglene; kun hannen overflyver terrænet på jagt efter føde til sig og sin mage og når han nærmer sig reden, flyver hun ham i

møde og idet han slipper byttet, griber hun det behændigt med den ene af fangerne og vender tilbage til redens nærhed for at fortærre det.

Da Poul Jespersen i 1940'erne talte hedehege i Jylland, yngede der vel omkring 30 par i Ringkøbing amt. De opholdt sig især på heder med en spredt bevoksning af få meter høje bjergfyr med græs og høj lyng. Her anbragte de reden, ofte ved grunden af en fyr, men de valgte også tit en hedemose med pil og porse, ja, selv ude i fjordenes rørskovene yngede de.

I dag udgør Jylland nordvestgrænsen for hedehegens yngleområde, idet den foretrækker et varmt klima med tørre somre, som vi netop havde det i 40'erne. Siden er vort sommerklima blevet mere køligt og fugtigt til ugunst for hedehegen. Den har derfor været i stærk tilbagegang og må betragtes som en truet fugl. Nu yngler der kun ganske få par i hele Vestjylland.

Om hedehegens nære slægtning, den *blå kærhøg*, har ynglet her, vides ikke med sikkerhed. I 1955 blev der iagttaget et par i *Fuglemosen* syd for Omme å og Borris hede er i litteraturen blevet nævnt som et muligt ynglested for denne smukke højnordiske rovfugl.

Den, der færdes ofte på Borris hede, vil før eller siden møde *mosehornuglen*. Med års mellemrum yngler den herude i hedemoserne, hvor vi kan opleve hannens iøjnefaldende parringsflugt en tidlig forårmorgen.

Med bløde, dæmpede vingeslag hæver han sig op imod himlen, hvor han på udbredte vinger sejler rundt over den åbne hede; smuk tager han sig ud, her hvor intet forstyrrer synet af den svævende ugle.

terkvarter og hannerne begynder deres bølgende flugt henover hede og mose og når luften genlyder af deres klare triller, mens de på udbredte vinger svæver over jorden – da er det forår på Borris hede.

Snart efter finder vi reden med de fire brunspættede æg i ly af en græstue i mosen eller blandt lyngrisene og i begyndelsen af juni storker ungerne rundt på deres kraftige ben, der synes alt for store til kroppen, men som bringer dem langt omkring i heden.

Den *store regnspove* har afløst hjejlen på vore heder. Første gang, den blev iagttaget som ynglefugl, var på Randbøl hede i begyndelsen af 1930'erne, men allerede i 1937 ynglede den på Borris hede, hvor bestanden siden udviklede sig til en af landets største. I de senere år har den imidlertid svinget kraftigt. Fra en bestand på fyrre par i slutningen af 70'erne er der nu kun ti til femten par, der ruger spredt over hele terrænet.

Både i luften og på jorden bevæger regnspoven sig med elegance og har med sin størrelse og det smukt svungne næb en værdighed, der gør den til den ideelle afløser for hjejlen, skønt vi gerne havde set dem side om side.

Regnspovens føde består af både orme, krebsdyr og insekter, men den tager også en del bær, især af revling, hvilket har givet den det besynderlige navn »swåtbærhøne«.

Sommeren igennem hører vi de gamle spovers melodiske fløjt, der er blevet hedens særkende; men allerede ved udgangen af juni, endnu inden ungerne er flyvefærdige, begynder efterårstrækket så småt og fortsætter ind i august, hvor vi ser dem selskabeligt samlede i småflokke. På denne tid er de et yndet bytte for jægere og behersker man spovekaldet, kan jagten være indbringende.

Vinterhalvåret tilbringer de danske spover i Sydvesteuropa og en unge ringmærket her på Borris hede, blev senere på året gemeldt fra Frankrig.

Endnu er der områder på Borris hede, hvor *hedehøgen* kan yngle, men selvom den ses jævnligt, er det uvist, om den har gjort alvor af det. Finn Salomonsen angav i sin tid, at der »vist nok ruger enkelte par i området«.

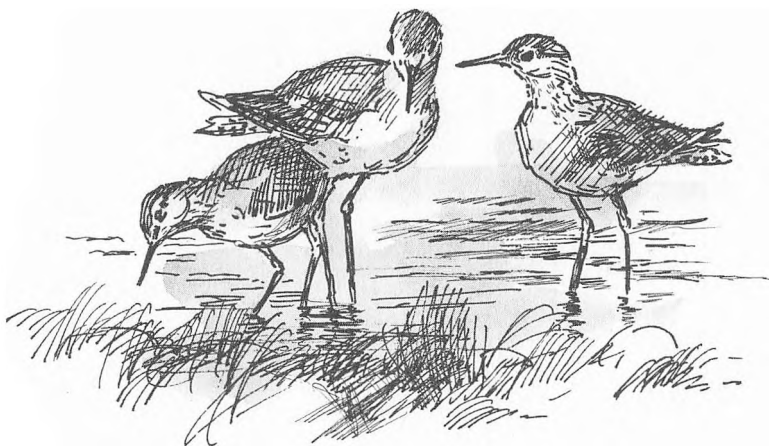
Hedehøgen havde sin storhedstid, dengang de mange plantager var under opvækst og hvor de unge træer og lyngen i starten udviklede sig i en harmoni, der passede høgen. Men som tiden gik, voksede træerne sig store, kvalte lyngen og gjorde den smukke rovfugl hjemløs.

Som andre større rovfugle kræver hedehøgen et territorium, der kan strække sig over flere kvadratkilometer,

19-7-83.

Udsigt over mosen mod
Rönstun

Hvor Foldagervej krydser Nordre Ringvej, fortsætter vi til *Kagebakkerne*, hvor der ligger en lille moseomkranset søgruppe. Søerne er ikke »naturlige«, men opstod under krigen, da der blev gravet efter tørv. En lille koloni af *hættemåger* og nogle få *stormåger* har slået sig ned i den største af søerne sammen med *gravænder*, *krikænder* og den lille *lappedykker*. Det er også her omkring, vi kan få *tinksmøden* og den store *regnsøve* at se.

Tinksmøden er hedens mindste vader, af krop på størrelse med en spurv, men syner større på grund af de lange ben. Det er en jysk fugl, som er nært knyttet til hedemoserne på de store flodsletter og yngede tidligere almindeligt i Vestjylland.

Således yngede der i midten af 1950'erne en halv snes par i den nu udtørrede *Hvidemose* øst for Holstebro og et lignende antal mellem *Nissum fjord* og *Klosterbeden*. I he-

demoserne omkring *Torsted* og *Rejkær* var den også almindelig, men nu er der i hele dette område kun enkelte par tilbage og med den fortsatte ødelæggelse af vore hedemoser, er den en truet fugl.

For godt en snes år siden var *Borris hede* et af landets vigtigste yngleområder for *tinksmøden*, hvor der yngede næsten tredive par, især omkring *Sortekær*; men området har i de forløbne år ændret sig så meget, at det ikke mere udøver den samme tiltrækning på fuglene, og bestanden er gået stærkt tilbage.

Endnu yngler den nogle få steder herude og om foråret, når fuglene vender tilbage fra vinterkvarteret i Afrika, kan vi opleve hannens jodlende parringsflugt. Dyld-dyld-dyld-dyld-liv-liv-liv-liv-liv-liv, lyder det oppe fra den blå himmel. Men pludselig står han på jorden med vingerne højt hævet over ryggen og gør nogle små hurtige bevægelser for at lande på hunnens ryg, hvor parringen fuldbyrdes.

Godt gemt blandt mosens planter finder vi reden, der er foret med strå og enkelte blade som underlag for de fire brunspættede æg. Så snart ungerne er kommet ud af æggene, forlader de reden for stedse, men overvåges nidkært af forældrefuglene, der ved den mindste fare udsender deres skarpe advarselsskrik tink-tink-tink-tink, der har givet fuglen navn.

Uden for yngletiden opholder *tinksmøden* sig ved vore vandløb og større søer, men allerede i juli måned forlader den landet, samtidig med at de første nordiske fugle begynder at dukke op.

Når regnsøverne i april vender tilbage fra deres vin-

19-2-83.

Udsigt over heide mod Kirstehøj.

maatte gjøres Prøve med et par Familier fra det Lüneburgske eller det Brandenburgske«.

Medlemmer af kommissionen aflagde nu besøg på de respektive heder og rapporterede herom i »*Journal over Hederne*«, hvori der findes en tilføjelse om »hvorledes Hederne i Jylland efter nøjeste Undersøgelse bedst kunne opbygges«. Et interessant skrift der stammer fra en tid, hvor der ikke blev skrevet meget om den jyske natur.

Der havde nu i lang tid været talt og skrevet om hederne opdyrkning, men de synlige resultater lod stadig vente på sig. I foråret 1759 begynde man imidlertid i tyske aviser og på plakater at bekendtgøre, at den danske konge havde taget skridt til at lade den jyske hede lægge under plov og opfordrede interesserede tyskere til at indvandre. Man lokkede med, at der allerede tidligere havde bosat sig tyskere på den jyske hede, men at der var brug for mange flere.

Kampagnen blev i Tyskland ledet af den danske legationsråd i Frankfurt am Main, Johan Friderich Moritz, der i 1758 havde udgivet et skrift om »*Projekt zu Anlegung der Dorfstätte von Colonisten in Jütland*«.

I eftersommeren afgik de første 15 familier, men kun de 9 nåede frem »udi ganske miserable Omstændigheder«. Samme efterår mødtes de med blandt andet de Hoffman ude på heden, hvor der ingen foranstaltninger var gjort til at modtage dem. I sin beretning herom anfører de Hoffman, at »den 26de Oktober om Morgenen tidlig toge vi med bemeldte tyske Folk fra Seibæk, hvor vi med Nød for Betaling fik tvende Vogne til dem, og de droge da paa egen Haand, eftersom Ribe-Amt-

mand ej havde givet Møde, forbi Rabis og Karup over Aaen til Kragssøe Hede. Næste Dags Morgen, da der ved Skopthuset ingen Anstalt var gjort til Befordring, maatte vi give hver af Tydskerne 2 Rdl til Reisepenge, siden de havde 5 Mile at gaae til Viborg«.

Som så mange gange før svigtede planlægningen, men man undskyldte sig med, at kolonisterne først selv skulle se, hvor de ønskede at slå sig ned.

»Staar man første Gang paa denne Hede, der hvor Frederiks tyske Kirke ligger, gribes en Beboer fra bedre Egne uvilkaarligt af samme uhyggelige og ængstelige Følelse som Landmanden, naar han ukendt med Havets Scener, første Gang befinder sig på Søen, hvor hans speidende Øie Intet finder uden Himmel og Vand. Alt er fremmed og ubehageligt omkring ham. Intet uden Lyng og Himmel, skrev Frederik C. Carstens i sine »*Bemærkninger over Alheden og dens Colonier*« fra 1839. I en årække virkede han som præst ved Frederiks kirke og hans skildringer af heden og dens beboere er både smukke og rammende, som kun den kan skrive, der er fortrolig hermed gennem mange års daglige samhørighed.

Netop sådan, som Carstens udtrykte det, var kolonisternes situation ved deres første møde med den øde og folketomme Alhede. De var både skuffede og modløse. Her var ingen bjerge, ingen skove, som i deres hjemland; kun en uendelig grå og trist hedeplade, hvor vinden og ulvene fór hylende omkring. Om ulvene skrev en samtidig, at »dette Utøoy hvormed de jyske Heder temmelig ere besatte, gjør stor Skade og i min Tid besøgte de allerede Folkene midt i Byen Frederikshede«.

Det var, ifølge Carstens, et misgreb, at man valgte pfalziske bønder, som kom fra en frodig og klimatisk behagelig egn, til at kolonisere Alheden, men det var et endnu større misgreb, at man valgte Moritz som hvervningsmand, da han, som Carstens udtrykker det »mere have set til egen Lomme end til Danmarks Fordeel«.

Men vinteren stod for døren og de første familier måtte i hast indkvarteres i Viborg, da de lokale bønder betragtede de fremmede med mistro og ikke ville give dem husly. Først året efter begyndte man at bygge huse i den første af Haurdalene, hvor kolonisterne havde ønsket at slå sig ned. De ville have deres huse bygget som en gade, hvad man ikke havde regnet med fra dansk side. Men der var ikke tid til diskussioner, for nu begyndte ko-

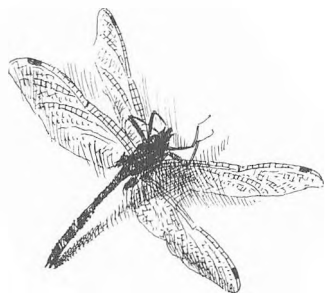
lonisterne for alvor at strømme til og aktiviteterne måtte udvides til også at omfatte Frederikshøj, hvor en del af dem i starten måtte bo i midlertidige jordhytter, indtil der kunne bygges rigtige huse. Med det stigende antal kolonister, voksede problemerne tilsvarende. Et bevæget og meget hektisk afsnit i Alhedens historie var begyndt.

I sin »*Topografi over Viium og Lysgaard Sogne*« skrev Niels Blicher, at »ved Kolonianlægget blev brugen af betydelige Lyngheder og Tørvemoser betagen disse Sognes Beboere, hvilket meget har indskrænket dem. Indtil denne Dag lider altsaa og sukker mine Sognefolk over deres indkaldede Fremmede Naboer... Ofte har jeg overskuet den hele Koloniforvaltning, saavel i Forhold til Staten i Almindelighed som til disse to Sogne i Særdeleshed. Og

ofte er ved den Betragtning overkommet mig en dyb Sørgmodighed«.

De Hoffman, der efterhånden følte det tyngende ansvar, skrev indtrængende til Moritz: »For Guds Skyld, Naadige Herre! Lad dem ej komme til Jylland. De 250 familier her er, giver os Dag og Nat saadan Arbejde, at vi fast med Skriverier og Rejser ere ganske udslæbte«.

Strømmen standsede ikke helt, men tog dog af i omfang og som tiden gik, opstod de to kolonibyer Frederikshede, det nuværende Haurdal og Frederikshøj, i dag kaldet Grønhøj.

Men økonomien gik trægt, og da Ditlev Rewentlov trådte til, fik piben en anden lyd. Nu måtte kolonisterne lære at klare sig selv. Den lollandske storbonde forstod vel næppe helt forskellen på fed lollandsk agermuld og mager sandet hedejord. De nye toner medførte derfor, at en del kolonister forlod Alheden og ved statusopførelsen i 1765 var 17 familier bortrejst, mens 46 var blevet tilbage. Den forløbne femårsperiode havde da kostet staten 300.000 rigsdaler – en net sum penge, men ikke nok.

I 1766 var der i Frederiks, midtvejs mellem de to kolonibyer blevet bygget en kirke, hvor der helt op til mid-

ten af forrige århundrede udelukkende blev prædikeret på tysk. På altertavlen kan vi læse, at den er givet af Hans de Hoffman, »Hans Kongelige Majestæts Etatsraad og Præsident i Fredericia og Medcommisarius over Hedens Bybyggelse fra første Begyndelse«.

Ude på kirkegården er der rejst en mindesten med årstallene 1759-1959 og som bærer indskriften:

»Fra fremmed land de kom og Danmarks sønner blev
her i sten dem slægten minderuner skrev«.

og nedenunder følger alle slægtsnavnene, som vi genfinder på kirkegårdens mange grave: Bärtel, Harritz, Laut, Kriechbaum, Würtz, Winckler etc. – navne som endnu lever i den lokale befolkning.

Den byggemåde, som kolonisterne havde valgt, viste sig hurtigt at være upraktisk og man begyndte i slutningen af 1760'erne at flytte gårdene ud på de dyrkede lodder. Omkring Grønhøj opstod landsbyerne Resenfelde, Benslehøi, Tohuse og Firehuse.

De oprindelige bindingsværksgårde i Firehuse er for længst borte og afløst af mere tidsvarende bygninger; dog er petroleumslampen stadig i brug i den ene af dem, og ude på gårdspladsen må vandet hentes op fra den 18 meter dybe brønd.

Langs det vestlige markskel finder vi rester af de gamle kålgårdsdiger og vi skal ikke langt tilbage i tiden, før der voksede lyng langs vejen gennem den lille landsby.

Ellers er det svært at forestille sig den øde, forblæste

12-2-83.

Høhuset Vinter

hede, hvor det hele begyndte for over to hundrede år siden. Store krogede elme og nogle få kastanietræer, et par popler samt en enkelt avnbøg har gennem et århundrede trodset den stadige blæst og skabt læ omkring gårdene, så her en forsommerdag, når kastanierne blomstrer hersker en egen fred og idyl.

Således endte de første forsøg på at opdyrke den jyske hede. Om det var succes eller fiasko er svært at sige; det afhænger af øjnene, der ser. Noget lykkedes, meget slog fejl, men eksperimenterne viste, at det ikke var nogen let sag at opdyrke hede i større stil. Det krævede viden, omtanke og penge, men fremfor alt tålmodighed, stædighed og styrke.

I 1839 skrev Carstens i sine »Bemærkninger...«, at »Snart kunde 80 Aar være forløbne siden Colonierne først blev anlagte; men, ligesom Tiden rinder, faar Alheden ogsaa et mildere og venligere Udseende. Herlige Plantager og uoverskuelige Kornmarker, hvorigennem lige og fortrinlige Landeveje gaae, pryde nu den før saa øde Slette. Et opmuntrende Eksempel synes her at fremstaa for de øvrige jyske Heder og med Glæde seer den opmærksomme Reisende Aar for Aar Flid og Vindskibehighed sætte Lyngen alt snævrere Grænser«.

Var der ikke ved de første opdyrkningsforsøg blevet sat heden snævre grænser, skulle det snart ske, for den 28. marts 1866 stiftedes *Det danske Hedeselskab*. Hermed begyndte et målbevidst arbejde på at opdyrke den jyske hede under ledelse af tre markante og meget forskellige personligheder, Enrico Dalgas, Georg Morville og Ferdinand Mourier-Petersen.

Til at begynde med brød man hede med agerbrug for øje, men snart blev plantningsagen det væsentlige. I sine »Geografiske Billeder fra Hedene«, men især i skriftet »Fortids og Fremtids Skove i Jyllands Hedeegne« påpegede Dalgas, at

megen hedejord, især på bakkeøerne, tidligere havde båret skov og hvoraf mange af de endnu eksisterende egekrat var rester. Det var ham magtpåliggende at erindre bønderne herom og vinde dem for sagen. Han blev den store agitator – ivrig og pågående. Han forstod at tage bønderne. I sine »Hedevandringer« giver Jeppe Aakjær, der ellers ikke så med milde øjne på Hedeselskabets virke, en rammende karakteristik af manden: »Han mindede om disse seje, lavstammede, bredskyggede Træer paa Heden med Jern i Veddet, hvoraf han opelskede saa mangfoldige, og som staar og sveder en ram Lugt af Harpiks og Energi fra sig. Jeg saa ham i min Barndom i mit Fødesogns Skole, hvor han skulde omvende en Flok trevne Bønder til Plantningssagen. I Begyndelsen sad de og spyttede overkors, tværede Klatten ud med Kæppen, og var hverken til at hugge eller stikke i. Men som en Fjeder sprang Dalgas ned fra Katedret og gik dem enkeltvis paa Huden; han angreb dem forfra og i Flanken; han ærtede og stak, han fremdrog hyppigt andre Egnes glørværdige Eksempel; han endte med at smigre dem groft; de tæde op, de lo af hans Friluftsbændere, saa deres Maver hoppede. Og saa mit i Latteren en rask Drejning paa Hælen og nu Front mod den næste Indvendig! I mindre end en halv Time havde han dem alle«.

Tanken om at opelske skov på heden var ikke ny. Vi kan følge den helt tilbage til århundredets begyndelse; men der herskede stor uenighed om, hvordan det skulle gribes an – en uenighed der vel især skyldtes manglende viden og erfaring.

Allerede Steen Steensen Blicher havde tidligt opfor-

dret bønderne til at slutte sig sammen for at kunne plante mere samlet. Han havde selv søgt både Det landøkonomiske Selskab og kongen om støtte til sine egne plantninger, men havde fået afslag begge steder og begyndte derfor at plante selv.

Hans interesse for plantningssagen førte ham i 1829 ind i en heftig strid med blandt andet litteraten Christian Molbech, der efter en rejse i Jylland havde udgivet sine »Optegnelser paa en Udflugt til Jylland i Sommeren 1828«. På denne udflugt havde han ganske vist mest berejst hederne om natten, men følte sig alligevel berettiget til at kritisere de fejlslagne plantninger på Alheden.

Hertil bemærkede Blicher, at hans rejse havde været altfor kort og var foregået for hurtigt til, at der kunne gøres iagttagelser af nogen værdi og tilføjede så spydigt, »for man seer ikke godt om Natten«. Dermed var de to raget uklar.

Men da alt så ud til at ende i mindelighed, blandede Blichers kollega, præsten Hans Bierregaard sig i striden ved at give Molbech medhold. Det skal her indskydes, at de to kolleger i plantningssagen havde lidt divergerende meninger.

Mens Blicher så med en vis forståelse på de første statsplantninger på Alheden, havde Bierregaard kun foragt til overs herfor – et forhold der var med til at skærpe tonen mellem dem og som endte med Blichers ultimatum til ham i Randersbladet den 10. marts 1830. Men Bierregaard svarede ikke og striden ebbede ud – en strid »mellem to hæderlige Mænd, hvis største Fejl var den, at de begge var lidt for æresprikne«.

Senere kom de alle tre overens og Bierregaard blev en ivrig forkæmper for Hedeselskabets plantningsarbejde, som vi vil komme ind på i bogen om de store plantager. I hans »Opraab til Træplantning« fra 1840 finder vi hans kendte motto:

»Hvor Ploven ej kan gaae,
og Leen Jubel faae,
der bør et Træ at staae.«

Tilplantningen af hederne tog således ikke sin begyndelse med Hedeselskabets stiftelse, men dets virke på dette felt blev en naturlig følge af, hvad der var gået forud.

Efterhånden som opdyrkning og tilplantning af hederne skred frem, opstod der blandt naturvenner en modstand mod Hedeselskabets undertiden hårdhændede fremfærd. Allerede i 1886 havde naturforskeren Oluf Winge i et polemisk skrift »Jægernes skadelige Dyr«, som den første herhjemme været inde på den tanke, at der burde være råd og plads til at lade strækninger af oprindelig natur ligge hen, »saa upaavirket af Kulturen, som det var muligt og af andre Hensyn forsvarligt«.

I tidsskriftet Tilskueren fra 1897 var forstmanden A. Oppermann, en af Hedeselskabets egne mænd, inde på lignende tanker i artiklen om »Skoven, Skovbruget og det Skønne«. Han slog til lyd for bevarelse af storslåede hede- og klitlandskaber og i en senere artikel om »Landets Skønhed før og nu«, der kan læses i Hedeselskabets eget tidsskrift fra 1929, skrev han om dets virke, at det »kan

vel undertiden have undladt at vise rimelig Skånsomhed over for Landskabet«.

Der kan næppe herske tvivl om, at de tre pionérer så skønheden i hedenaturen. Dalgas var selv en årvågen iagttager og elsker af al jysk natur, hvad hans mange skrifter vidner om. Men det var en fattig tid og man havde lige mistet Sønderjylland, da Hedeselskabet blev stiftet. Der var vel ingen af dem, der ønskede, at heden helt skulle forsvinde. Det blev efterfølgernes skæbne at have den opfattelse. Men det var indlysende, at hederne måtte indskrænkes. Vi må huske, at på det tidspunkt dækkede hede, mose og klit omkring 35% af hele Jylland og alene i Ringkøbing amt udgjorde denne natur 60% af det samlede areal. Så store områder havde landet ikke råd til at lade ligge udyrkede hen. Men man kunne godt, som Oppermann nævner, have udvist større skånsomhed og omtanke over for landskaberne. Man kunne have søgt at få mere ud af de gode hedejorder, der allerede var inddraget til dyrkning, snarere end at fare så hastigt frem – så ville også flere fejlgreb være undgået. Mange landskaber er blevet tilplantet med bjergfyr, som aldrig burde have været det.

I 1903 medvirkede botanikeren Eugenius Warming til fredningen af den store Borris hede. Tre år senere udsendte Jeppe Aakjær sin digtsamling »Rugens Sange«, hvori han både truer og trygler om, at de sidste rester af den jyske hede må blive skånet. Så gik der atter et par år, før botanikeren August Mentz udgav sit lille skrift om »Naturfredning, særlig i Danmark«.

Grønhoj kro 12-2-23

Der var en klar og voksende forståelse for fredningstanken og dermed beskyttelsen af den danske natur. Tydeligst kom det til udtryk i stiftelsen af »Foreningen for Naturfredning« den 21. april 1911 og som i 1925 ændrede navn til »Danmarks Naturfredningsforening«, da Jylland endelig kom med. I mellemtiden havde vi i 1917 fået den første naturfredningslov, hvorved naturbevarelse blev gjort til et samfundsanliggende.

Omkring ti år efter fredningen af Borris hede, blev Nørholm hede frivilligt fredet. Samtidig førte botanikeren Christen Raunkjær en debat mod Hedeselskabets uhæmmede opdyrkning, men mødtes stedse med slagord som »Livets Ret maa respekteres« eller »Danmark skal ikke laves om til bar Museum«. Hertil skal Jeppe Aakjær i en tale på Daubjerg Daas (med tydelig adresse til »Manden med de milde Øjne fra Hee«) have bemærket, at »Danmark skal heller ikke æltes op til et eneste stort Grovbrød med en gnavende Rotte i hver ende – og I.C. i Midten! I en tidligere anmeldelse af Mentz's bog havde han kaldt Hedeselskabet for den jyske hedes Indre Mission og dets medlemmer for Bjergfyrsapostle! Tonen var ikke altid lige saglig, men man forstår harmen.

Den spirende naturfølelse syntes nemlig slet ikke at være trængt ind til flertallet af Hedeselskabets ledende mænd, hvad der sikkert hang sammen med, at mange af dem mere tænkte på jorden og ejendomsrettens ukrænkelighed end på naturværdierne og deres betydning i sig selv og for almenvellet.

Da Hedeselskabet fejrede sit 50-års jubilæum på Hjortsballehøjene sydvest for Herning, kom det tydeligt

frem med adresse til Jeppe Aakjær, at landet ikke havde råd til at lade digtere og hjejler alene beherske 130 kvadratomil. Senere udtalte den stoute bonde fra Hee, at »der er ikke noget at hyle for! Heden forsvinder ikke sådan...« Men det gjorde den, for allerede ved århundredskiftet var der mindre end halvdelen tilbage.

At Hedeselskabet stadig ikke var modent for Fredningstanken, møder vi tydeligt i diskussionen omkring fredningen af Randbøl og Vorbasse heder. Siden 1926 havde man ihærdigt arbejdet med at sikre disse hedestrækninger, men uden held. Dommer Esmann henvendte sig derfor på et repræsentantskabsmøde til Hedeselskabets bestyrelse om hjælp til gennemførelse af en fredning af de værdifulde hedestrækninger og fremhævede, at selvom det lå uden for Selskabets egentlige formål, burde man ikke stille sig afvisende. Hans forslag var, at repræsentantskabet skulle opfordre bestyrelsen til at søge de bevilgende myndigheder om midler, så Hedeselskabet kunne medvirke ved købet. Han fremhævede samtidig, at det ikke var repræsentantskabet ubekendt, at »vor Virksomhed ogsaa har været Genstand for Kritik – ikke altid uberettiget – fordi vi ikke fór varsomt frem i vor Iver for Opdyrkningen...«.

Men I.C. Christensen og mange med ham meldte »Hus forbi«. Den af Esmann fremsatte resolution blev sat under afstemning og forkastet med stort flertal – dog med den tilføjelse, »uden at der ligefrem konstateredes principiel Uvilje mod Fredningstanken«.

Disse forhold var med til at skabe en næsten uoverstigelig barriere mellem Hedeselskabet og naturvennerne,

og i DN's tidsskrift, Dansk Natur fra 1928-29, gik professor Raunkiær atter i rette med Hedeselskabet i artiklen »Naturfredningens nationaløkonomiske Betydning«. Han slår her til lyd for en beskyttelse af de forskellige hedetyper med deres varierede floraer og han stiller sig stærkt tvivlende overfor rentabiliteten i den omfattende træplantning med ordene: »Det er vanskeligt at forstaa, at Staten her fortsætter paa denne Maade«, det vil sige ved at yde Hedeselskabet økonomiske støtte til plantning, »naar den dog paa sine egne Hedeplantager har taget Konsekvensen af det økonomisk set mislykkede Foretagende ved at høre op med yderligere Tilplantning«.

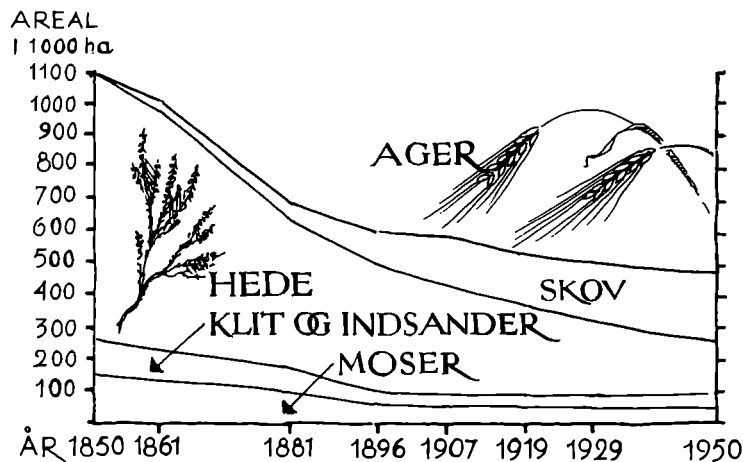
Man kan i denne forbindelse ikke lade være med at tænke på de udtalelser, som daværende landbrugsminister Bording kom med ti år senere på Hedeselskabets 75-årsdag i en tale, der formede sig som »Nationens Tak til Hedeselskabet«, hvor han blandt andet sagde: »Og selvom disse indvundne eller forbedrede Jorder sikkert aldrig kan nå at forrente samtlige udgifter ved Forbedringen, er det nyttigt, rigtigt og klogt, ja en bydende Nødvendighed for os at gøre det...«.

Vi når nu frem til Hedeselskabets repræsentantskabsmøde i 1936 på hotel Harmonia i Haderslev, hvor August Mentz og folketingsmand J.S. Vanggaard bad om tilslutning til en opfordring til offentligheden om at medvirke til fredning af hedeområder. Den var tidligere blevet drøftet »med sympati« på et lukket bestyrelsesmøde. I denne opfordring, trykt med petit i Hedeselskabets eget tidsskrift fra 1936, hedder det blandt andet, at »man kunne vel gaa saa vidt at ønske, at hvert Sogn, der har

betydende Strækninger af Hede, freder et Stykke af sin Fortid« – og videre – »Hedeselskabets Repræsentantskab retter derfor en indtrængende Opfordring til Befolkningen, til Amt og kommune om at virke for denne Sag, ligesom Hedeselskabet selv i kommende Tilfælde vil tage under Overvejelse at lade Partier af sine egne Heder, der staar for Tilplantning eller Kultivering, frede«.

Selv med Petit tog det sig smukt ud på papiret, men i virkeligheden stod opfordringen helt for de to medlemmers egen regning.

I 1937 forelå en stor artikel i Hedeselskabets tidsskrift om »Heden og Naturfredningen«, skrevet af landsdommer A.la Cour i Viborg. Der begyndte tilsyneladende at blæse mildere vinde. Men som årene gik og hederne yderligere svandt ind, kastede Hedeselskabet sig over andre af vore naturområder og det er næppe for meget sagt, at det,

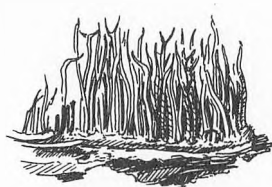

med loven i hånd, har været indblandet i en meget stor del af de naturødelæggelser, der har fundet sted i vort land.

Oprindeligt havde det en mission, men da den var udført, burde det i tide have takket af – og ville uden tvivl have fået ros til. Det skete imidlertid ikke! På Hedeselskabets 75-årsdag fremgik det med al tydelighed af årsberetningen og den efterfølgende diskussion, at de smukke ord fra 1936 var som vejret bort med vinden.

Lidt kom der ud af det, idet der blev nedsat en kommission, der fik til opgave at arbejde for oprettelsen af en mindepark for hedens opdyrkere samt at bevare et større stykke hede i tilknytning hertil. Flere områder var på tale blandt andet de historiske Hjortsballehøje, men også de minderige områder ved Kongenshus var fremme. I 1941 blev det muligt med støtte fra flere sider blandt andet Danmarks Naturfredningsforening, at købe arealerne omkring Kongenshus, men på grund af krigen var der stadig fare for, at tyskerne skulle inddrage dem til skydeøvelser, som det var sket med hederne omkring Flynder sø, men det blev lykkeligvis afværget.

Den 10. juni 1953 kunne Kongenshus mindepark indvies. Da var der knap 15% tilbage af den jyske hede.

Hans Dall's Renpark står der over indgangsdøren til det nuværende Kongenshus. Bag disse ord skjuler der sig en sælsom historie.

I 1909 bosatte der sig nær Kongenshus, nærmere bestemt i Frederiks, en mand med en eventyrlig løbebane bag sig. Han hed Johannes Bech – et navn der kom til at sætte sig spor i egnens historie. I slutningen af februar 1910 kunne man i Viborg Stifts Folkeblad læse om stif-

telsen af en »Forening for Rensdyravl paa den jyske Hede«. Den lille forening, der blot talte en snes medlemmer, burde rettelig have heddet »Foreningen til Rensdyrlavens Udnyttelse«, for det var denne plante, Bech ønskede at udnytte ved hjælp af rener.

Gennem en tysk botaniker havde han fået nys om, at der i et pund rensdyrlav var en næringsværdi svarende til hvad der var i 3 pund kartofler. Hans idé var at basere en renavl på de jyske heders lav, for som han udtrykte det, »hvis nu Millioner af Pund Kartofler hvert Aar voksede for at gaa i Jorden paa den jyske Hede, fordi ingen gad grave dem op, saa ville der rejse sig en stærk Protest mod dette Landet over, – hvad vi vil herude i Frederiks er altsaa egentlig kun det, at vi vil forsøge at opgrave et lille Hjørne af den store Kartoffelmark«.

På sine mange rejser blandt de norske samer havde han flittigt studeret rensdyrets liv og diskuteret sin idé med samerne. De havde vist stor interesse for sagen, ja en enkelt ville endog forære ham et par rener.

Bechs motto var: »Lad os dyrke den gode og mindre gode Hedejord, lad os beplante den daarlige, men lad til evige Tider Rensdyrmosset faa lov at vokse i Fred paa den haabløse«.

Kort efter artiklens fremkomst tog Bech til Norge for at hente de første dyr – en tyr og fire simler. De kom fra Filefjeldet og nåede om efteråret frem til Frederiks. Her blev der ved jerbanen bygget en fold, hvor renerne kunne gå og fra et udsigtstårn i nærheden kunne man mod betaling se dyrene. Den lille hedelandsby havde fået en virkelig attraktion!

På et tidspunkt traf Bech en samefamilie på Vejleengen, der rejste omkring med en flok rener. Deres lav var sluppet op og de vidste ikke deres levende råd, da renerne nægtede at tage anden føde til sig. Bech øjnede her en mulighed for at prøve sin idé i praksis og fremskaffede fra den nærliggende Randbøl hede et læs rensdyrlav. Renerne kastede sig begærligt over den friske føde og Bech beretter videre, at da den norske lav nåede frem, ville dyrene nu kun have den friske fra heden.

Dette bestyrkede ham yderligere i at fortsætte projektet, men pengemidlerne var begrænsede og modstanden stor, så allerede i 1912 opløstes foreningen. Bech motive- rede det med, at formålet med at bevise, at renerne kunne leve og formere sig her i landet, samt at de kunne tæmmes, tøjres og trækkes ud og ind som andre husdyr, var opfyldt. Men udbredelsen af renen som hudyr blandt hedeboenderne var ikke slået igennem.

12-2-83

Rabis dal

Der skulle dog ikke gå lang tid, før sagen fik ny næring og atter var Bech inde i billedet med et lille skrift om »*Renen som Husdyr i Hedeegne*«. En pengestærk mand fra Hamborg, kommissionsråd Hans Dall, erhvervede til formålet Kongenshus, der i tiden efter von Kahlen havde haft skiftende ejere. Hele området blev hegnet ind af et dyrt ståltrådshegn og der blev bygget en anseelig bolig vest for landevejen, det nuværende Kongenshus. Samtidig byggedes et udsigtstårn og da man befandt sig omkring udbruddet af Den første Verdenskrig, gik der rygter på egnen om, at den pengestærke mands planer nok var nogle ganske andre end at støtte renavl på den jyske hede. Men det blev ved rygterne.

Bech var stadig af den mening, at kunne renen indføres som husdyr på de sidste sparsomme rester af den jyske hede, ville man samtidig kunne bevare dem for eftertiden. Det samme gjaldt iøvrigt Jeppe Aakjær, selvom han ikke kunne gennemskue, om det kunne lønne sig rent økonomisk, men æstetisk fandt han tanken tiltalende og så herved en mulighed for at bevare sin kære hede. At han senere i denne historie kom til at spille en mindre flatterende rolle, er en anden sag.

Projektet var imidlertid næppe mere end begyndt, før de første advarende røster hævede sig. Det blev sagt, at de vilde rener ikke ville lade sig tæmme, men, sagde Bech, det havde han jo allerede bevist, at intet var lettere. Nogle var bange for indførelse af renbremsen, som måske ville blive til skade for de hjemlige husdyr. Andre mente, at det var dyrplageri at bringe et højfjeldsdyr ned til det jyske lavland med dets fugtige klima og de mindre

forskelle på sommer og vinter. De henviste til nordmanden Pontoppidan, der i sin »*Norges Natur*« hævdede, at renen ikke lader sig flytte til andre egne, da den derved berøves den livsnødvendige højfjeldsluft.

Herimod indvendte Bech, at man glemte at tænke på dyrenes almindelige tilpasningsevne og henviste til, at rener klarede sig udmærket i mange zoologiske haver i Europa syd for deres egentlige udbredelsesområde. Ja, han hævdede direkte, at det varmere klima gav større og mere kødfulde dyr, uden dog at levere noget bevis herfor. Den daværende direktør for den norske landbohøjskole var også modstander og udtalte, at »den som kender Graadyrets Vaner og Kaar, vet, at det aldrig vil trives under de Kaar, som den jyske Hede byr – de vil bare simpelthen dø«.

Denne udtalelse, skrev Bech, skadede vor sag næsten knusende. Også den danske professor Vilhelm Boas stillede sig tvivlende. Nok var der store mængder rensdyrlav på de jyske heder, men dyrene ville ikke trives så langt mod syd. Han stillede sig hermed på linie med sine norske kolleger.

Lokalt opfordrede gårdejer Kr. Kristensen fra den nærliggende Moesgaard ved Karup sine landbofæller, der havde rigeligt med lav og foderlyng med ordene: »Køb ikke Renner, men hold en Ko eller et par Faar mere«. Har man får, kan man, som et gammelt ordsprog siger, »baade klippe og stikke«.

Dette imødegik Bech med tørre tal og fakta, idet han hævdede, at der på de daværende heder kunne holdes op til 200.000 rener. Inddrog man alene de håbløse heder,

ville det beløbe sig til 30.000 dyr. Yderligere ville 10 rener give landmanden et årligt udbytte på omkring 400 kroner – på en hede, der ellers intet kastede af sig. Alt på renen kunne nemlig sælges, om det så var gevir og klove. Og, bemærkede han til slut, lad så bagstræberne beholde ordsprogene.

Det mest ubehagelige angreb kom imidlertid fra en kant, hvorfra man mindst skulle have ventet det, og på et tidspunkt hvor hele eventyret var slut – nemlig fra digteren Jeppe Aakjær. I en række kroniker, der stod at læse i Skive Folkeblad for maj 1923, skrev han om »den bizarre Degnesøn fra Ryde« og hans fantasier på heden. Det hedder heri blandt andet, at »det ikke her er Meningen at skrive dette Stykke Fantasteris Historie; det skal hellere én gøre, der har haft det paa nærmere Hold end jeg. Jeg vil bare nu til sidst fortælle om et Besøg, som jeg efter Indbydelse aflagde i Renlejren kort Tid efter dens Start, da det hele laa badet i Forhaabningens Sol«.

Om Bech skriver han: »Bech vil ikke høre tale om noget saa gammeldags som Faar; nej Renner, mine Herrer! Renner fra Lapmarken! Den store Charmeur og Himmelhund besejrede al Modstand; i Hamborg fandt han en Guldfugl til flere Tønder Guld, der hev sine Skatte ud over Alheden, saa den sovende Loke, der gik derude i Solflimmeret, ikke kunne gøre det bedre«. Hans Dall beskrev han som »en lille sorts musket Skikkelse, der mere lignede en Bonde end en Handelsmand fra en Storby som Hamborg«. Også Bechs sygdom, som han kaldte »Rystesyge« hentydede han upassende til flere steder.

Pinlig Læsning for den, der sætter pris på Aakjær som digter.

Bech imødegik angrebet i sit »*Aabne Brev til Jeppe Aakjær*« fra 1924, hvori han skriver: »Jeg synes, Herr Aakjær, at Deres Forsøg paa at være vittig, falder baade plumt og dumt ud; Vi Jyder maa være anderledes lune for at være vittige; De er her udenfor Deres Ramme; man maa atter og atter spørge: er det virkelig Digteren Jeppe Aakjær, der har lagt Navn til disse raa og tarvelige Artikler, fulde af notoriske Usandheder og Uvederhæftigheder?« Og han slutter sit brev til Aakjær med ordene: »Alle Mennesker ved, at De, Jeppe Aakjær, er en god Mand; derfor rammer Deres Artikler trods disses umulige Uvederhæftighed grimt og uretfærdigt, – Folk glemmer, at selv den gode kan fejle og tror ham paa hans Ord; derfor »Noblesse oblige«.

Der kom intet svar fra Aakjær før julen 1925, hvor han i et bibliofilt særtryk udgav artiklerne fra Skive Folkeblad med titlen »*Kongenshus. En Luftspejling*«. Ganske fikst – thi det tvang atter Bech på barrikaden og i sin stadig sobre form gjorde han i skriftet »*Sandheden om Renavlen*« op med en sag, som han for længst anså for et afsluttet kapitel og som havde kostet ham flere kræfter og anstrengelser, end han havde regnet med.

Johannes Bech var en ener og som sådan et spændende menneske. Han var begejstret og initiativrig, måske derfor lovlig optimistisk, men det berettiger ikke til at behandle ham nedladende. Han havde flair for journalistik og var en dygtig taler for sin sag. Da eventyret var forbi, trak Bech sig skuffet tilbage til hovedstaden, hvor

han fortsatte sin forfattervirksomhed, indtil sin død i 1951.

Vi er atter gået ud på heden for at kaste et sidste blik over det historiske landskab, nu hvor vi er ved vejs ende ned vore hedevandring. Meget har forandret sig i den jyske natur, det gælder også heden og vi ved, at passer vi ikke på, vil den en dag forsvinde.

Lad os derfor værne om vore heder, så også kommende slægter kan føle den fryd, det er at kunne gemme sig bort i en fjern hede en tindrende sensommerdag for at lytte til lyngens vemodige sang:

»Her har *jeg* staaet i tusinde Aar,
sust for de Slægter, der svinder og kommer,
nikket Goddag til den brydende vaar,
viftet farvel til den hastende Sommer.

– Sært som min Hede er Menneskets Krav;
Brød skaber ikke hans Lykke alene;
mæt ham med Velstand: før nogen ved af,
skjælver hans Hjerte i Suk efter – *Stene*.

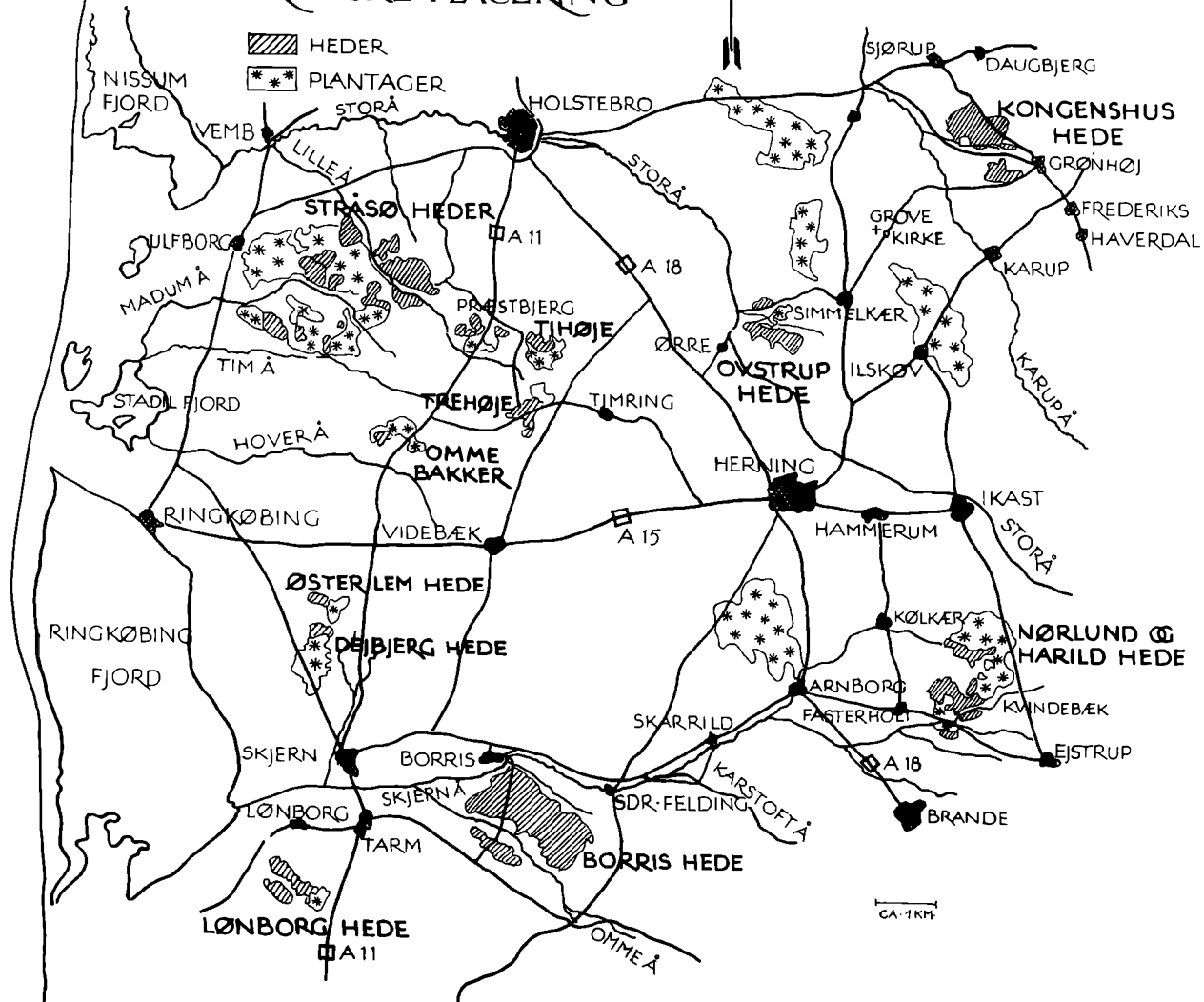
Und mig da Fred paa min Fædrende Grund!
Lad mig i *Sandet* dog Rødderne sprede!
Brød skal du hente fra *Muldmarkens* Bund,
Vidsyn og *Fred* paa min drømmende Hede.

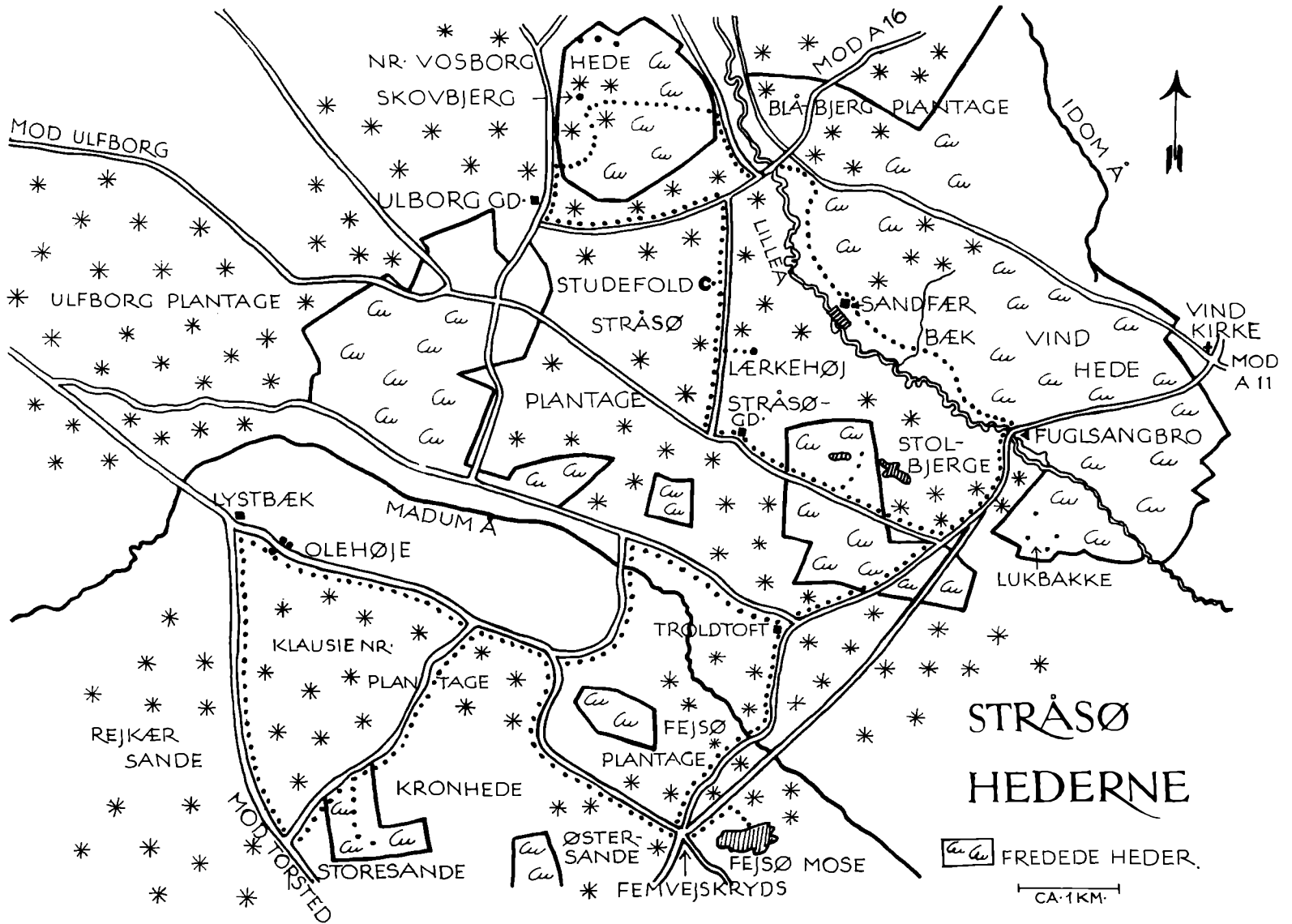

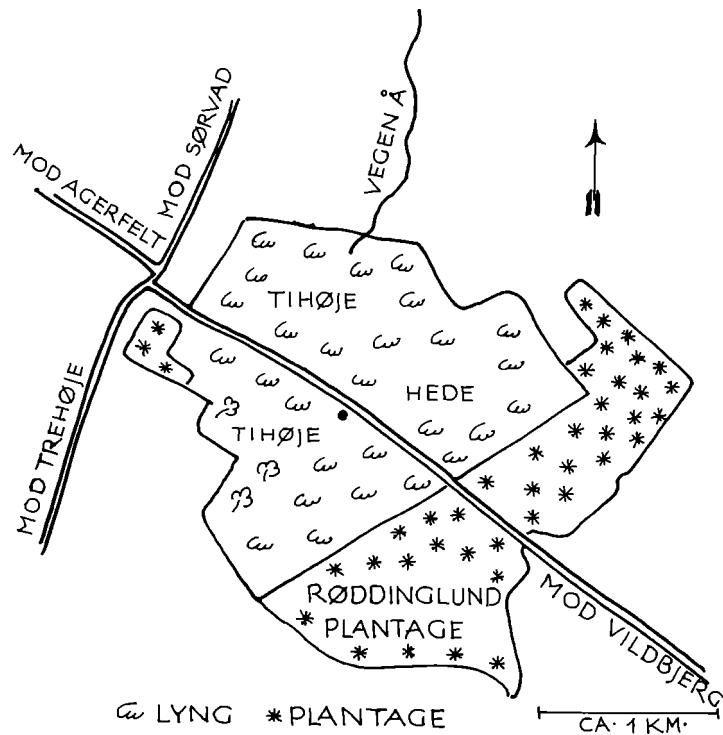
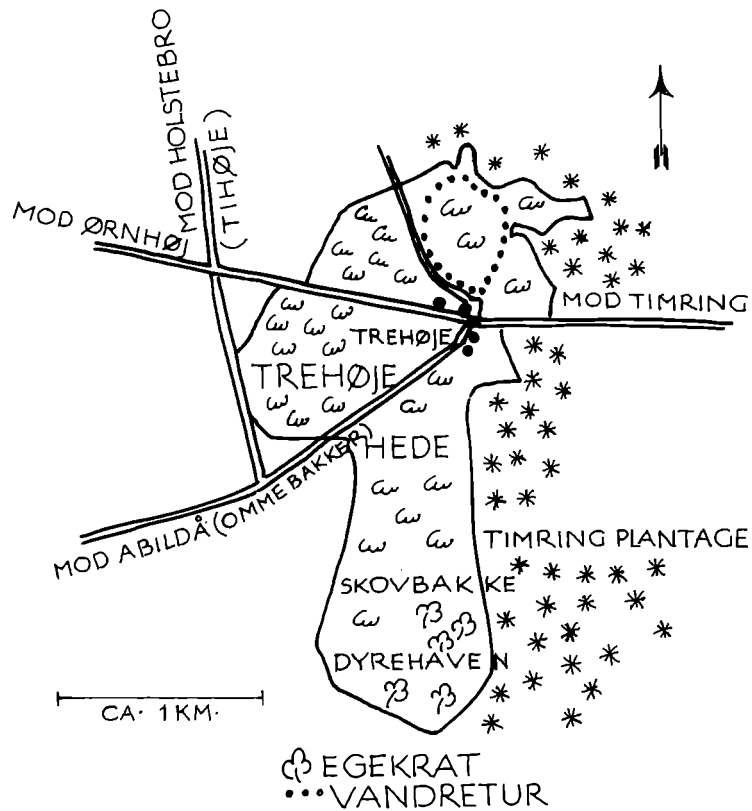
KORT OVER DE ENKELTE HEDER

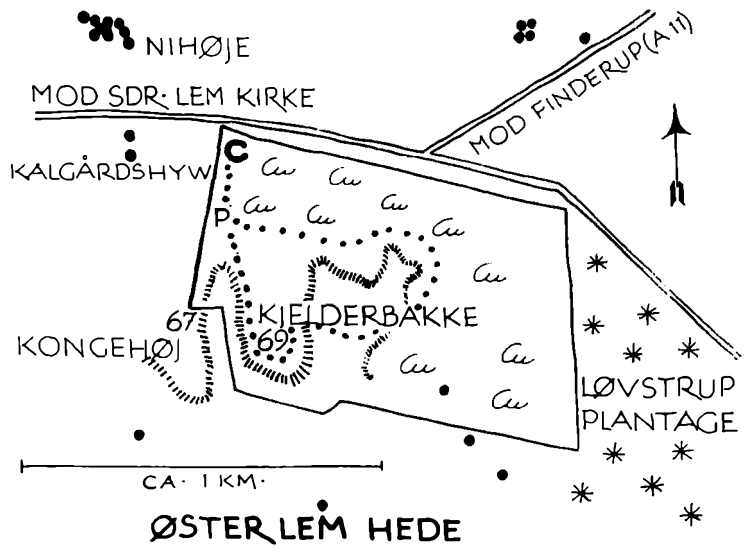
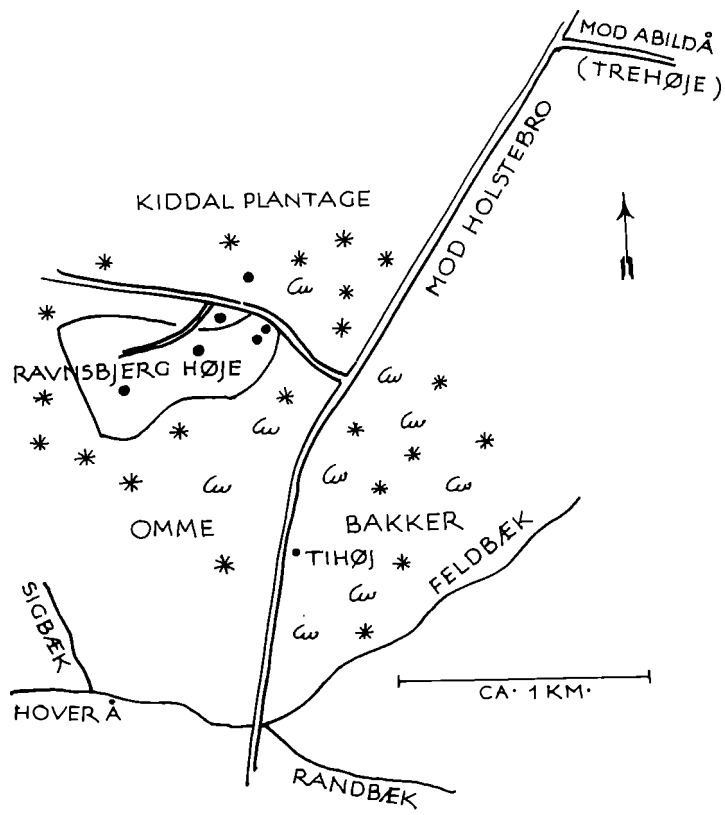

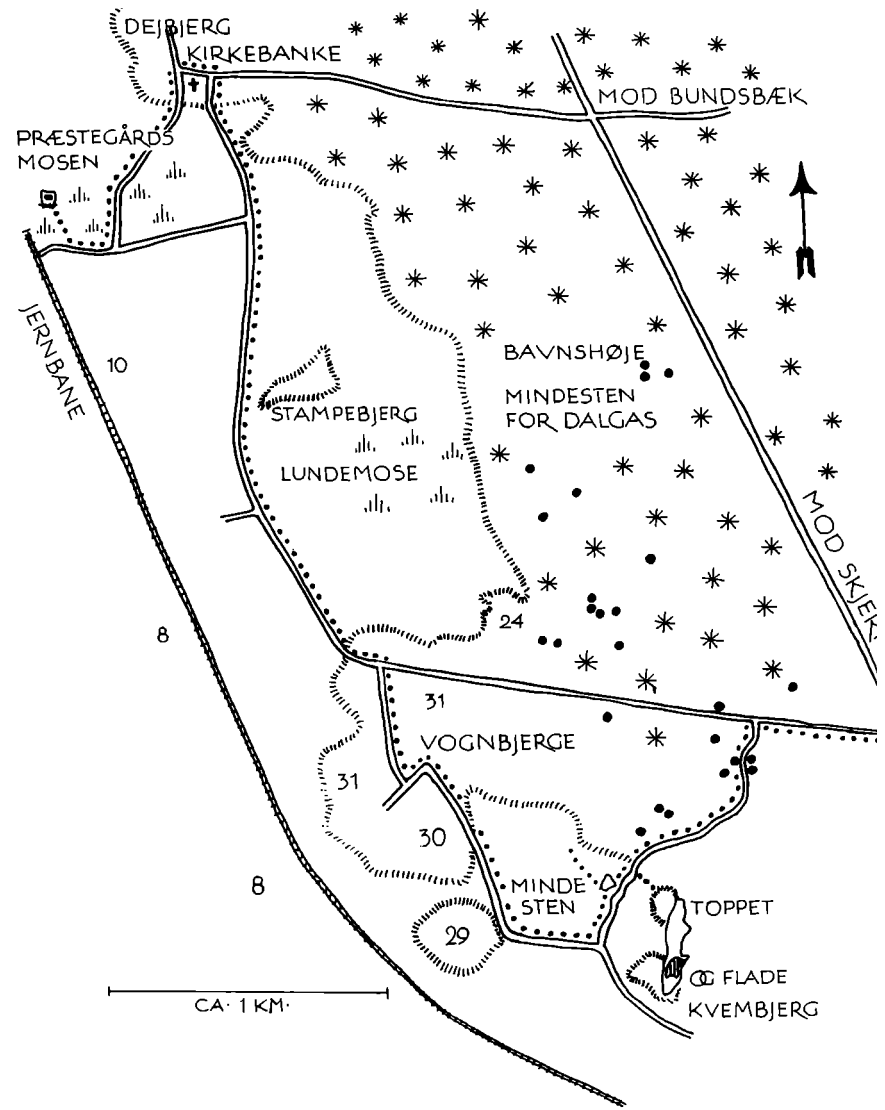
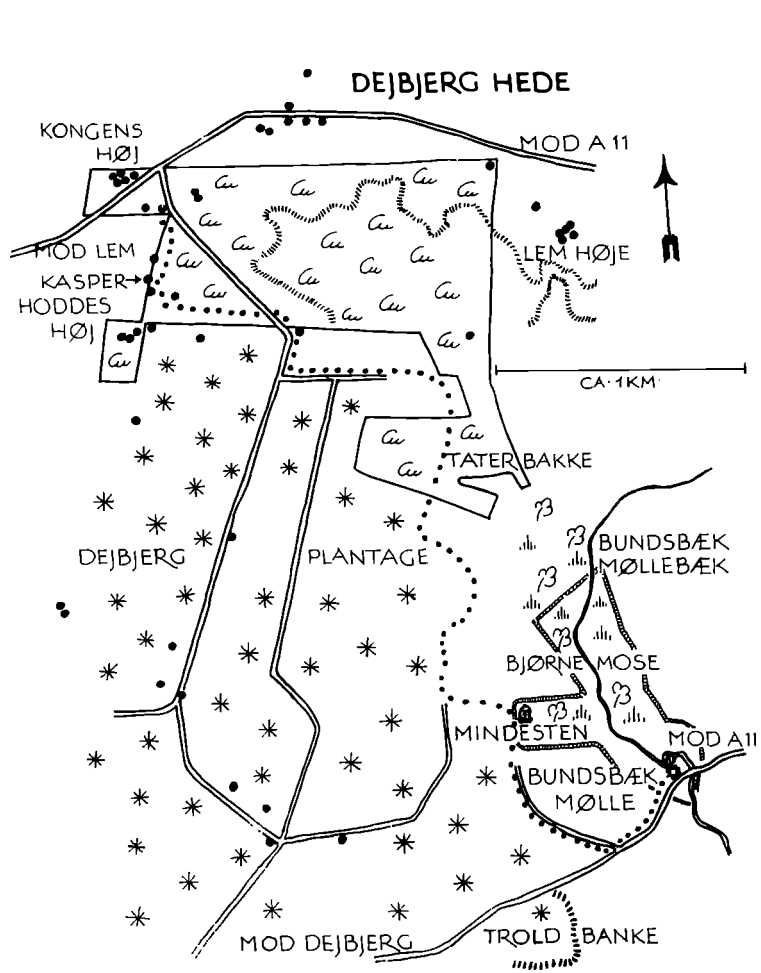
DE BESØGTE HEDERS GEOGRAFISKE PLACERING

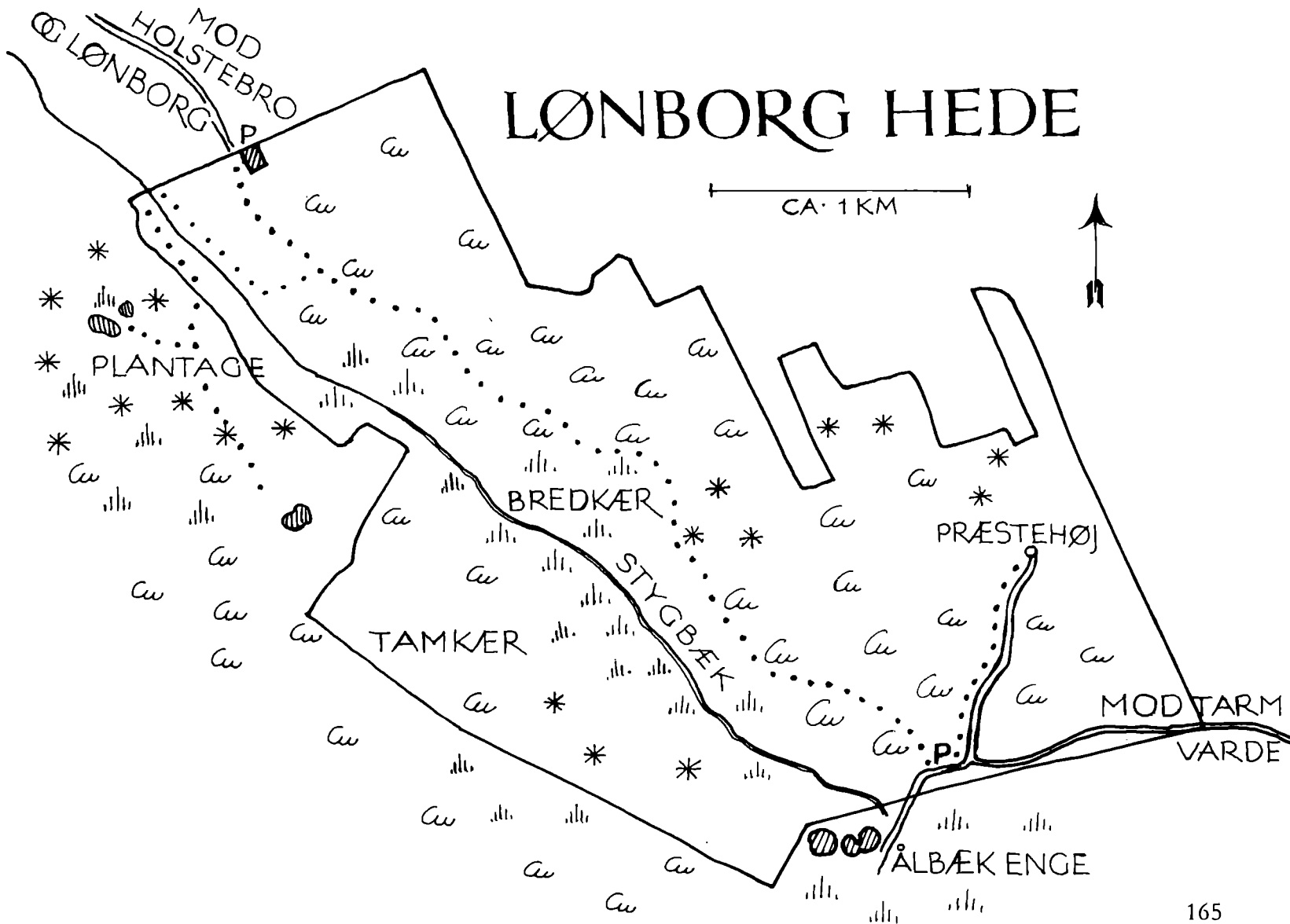

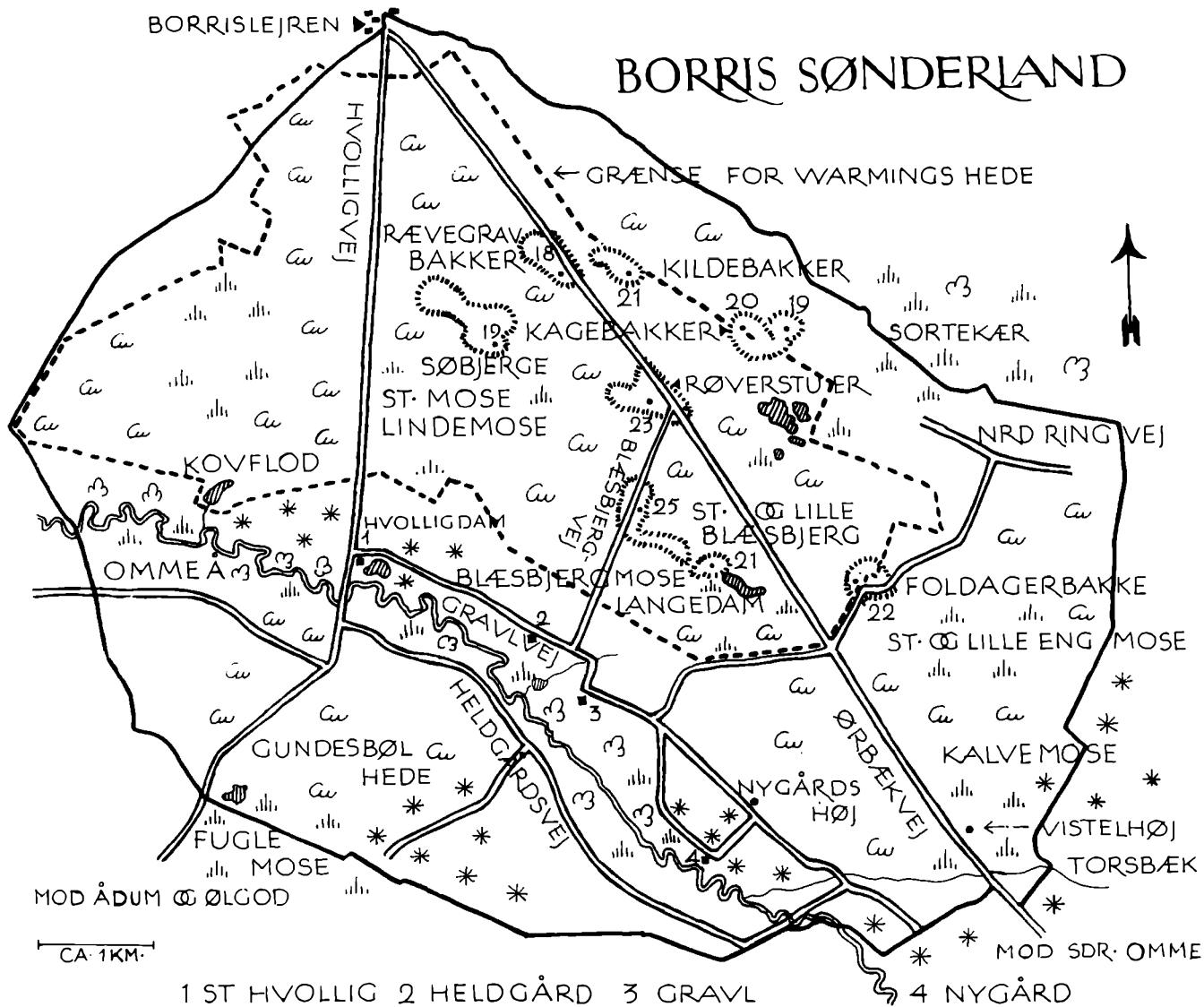

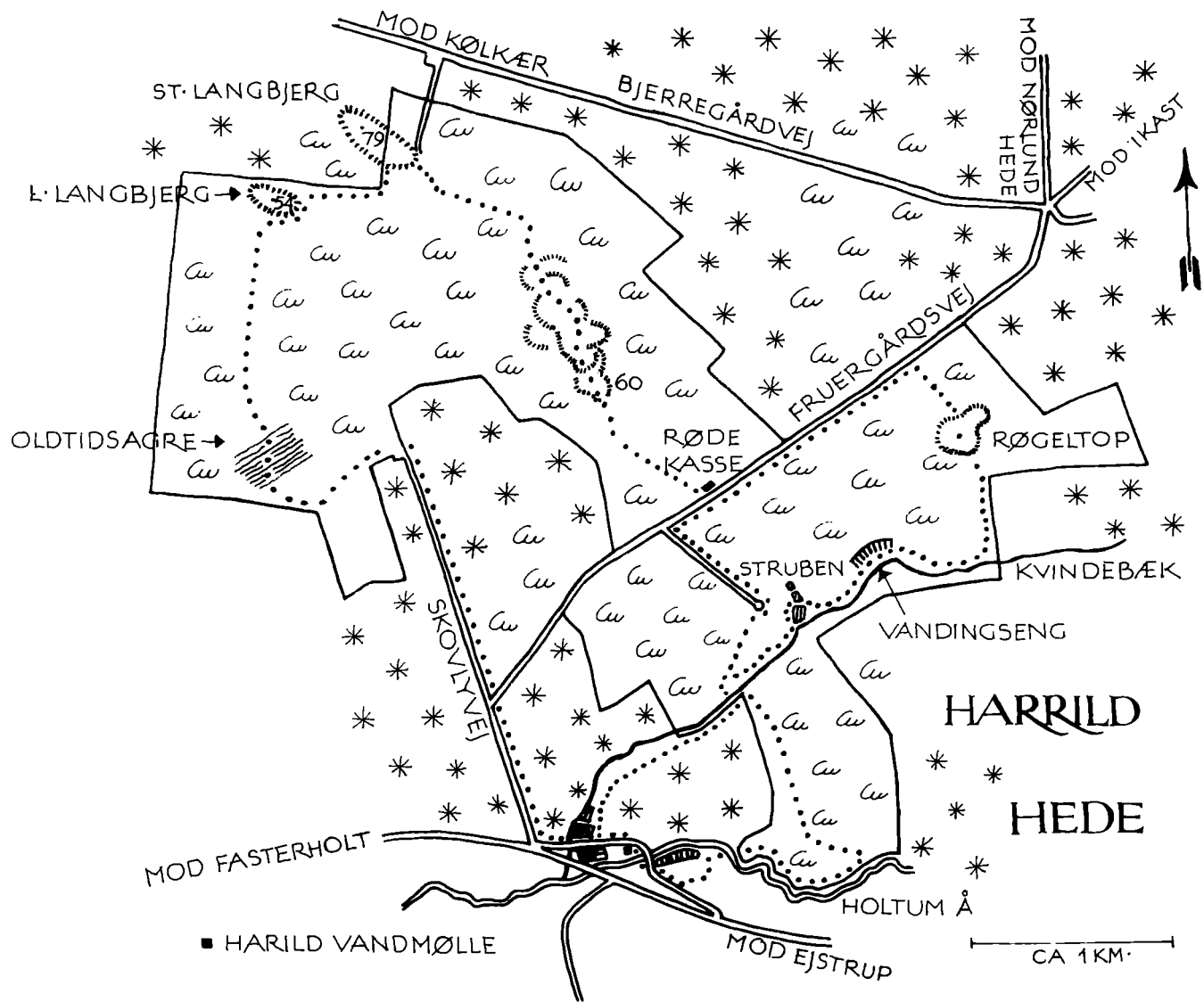

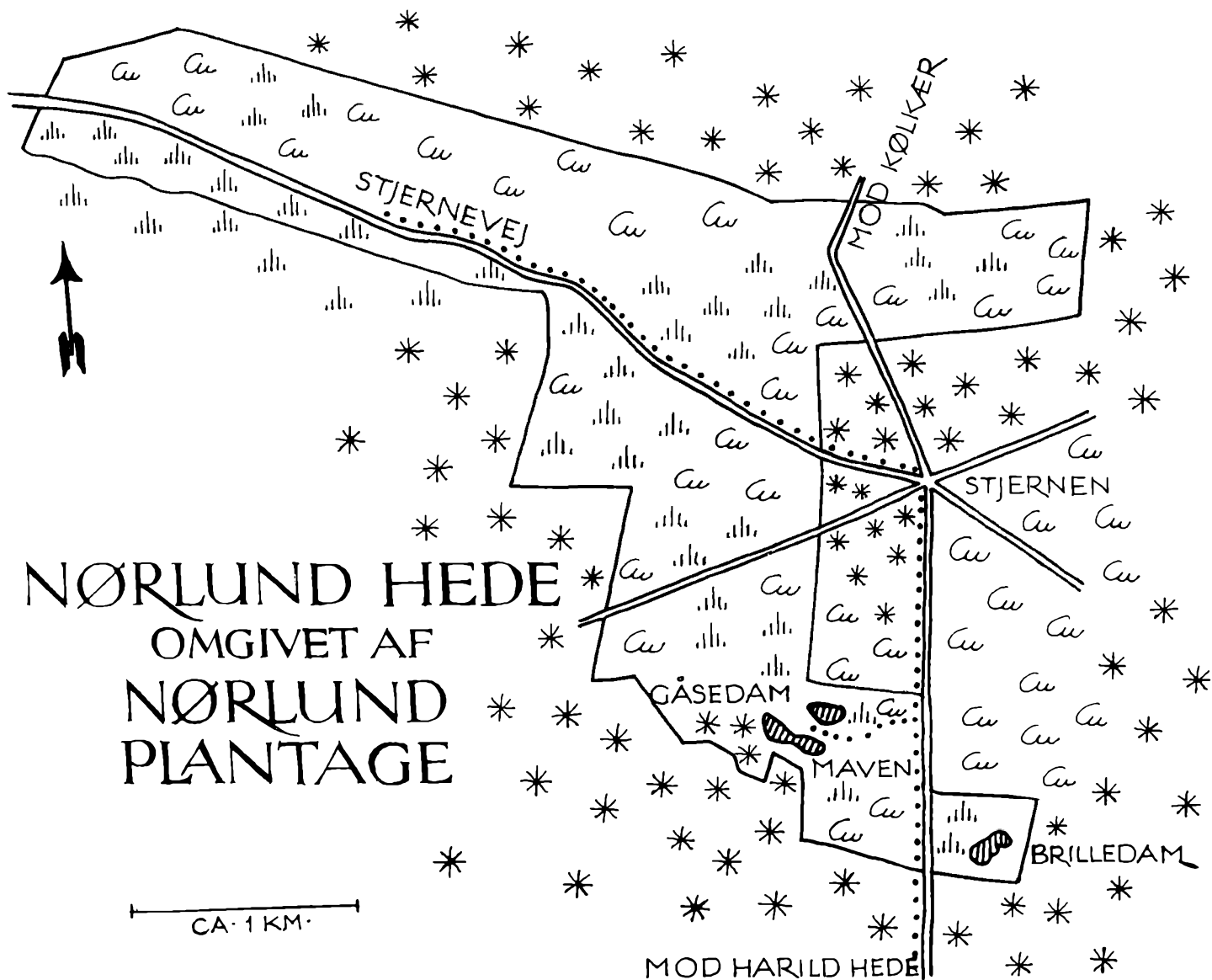

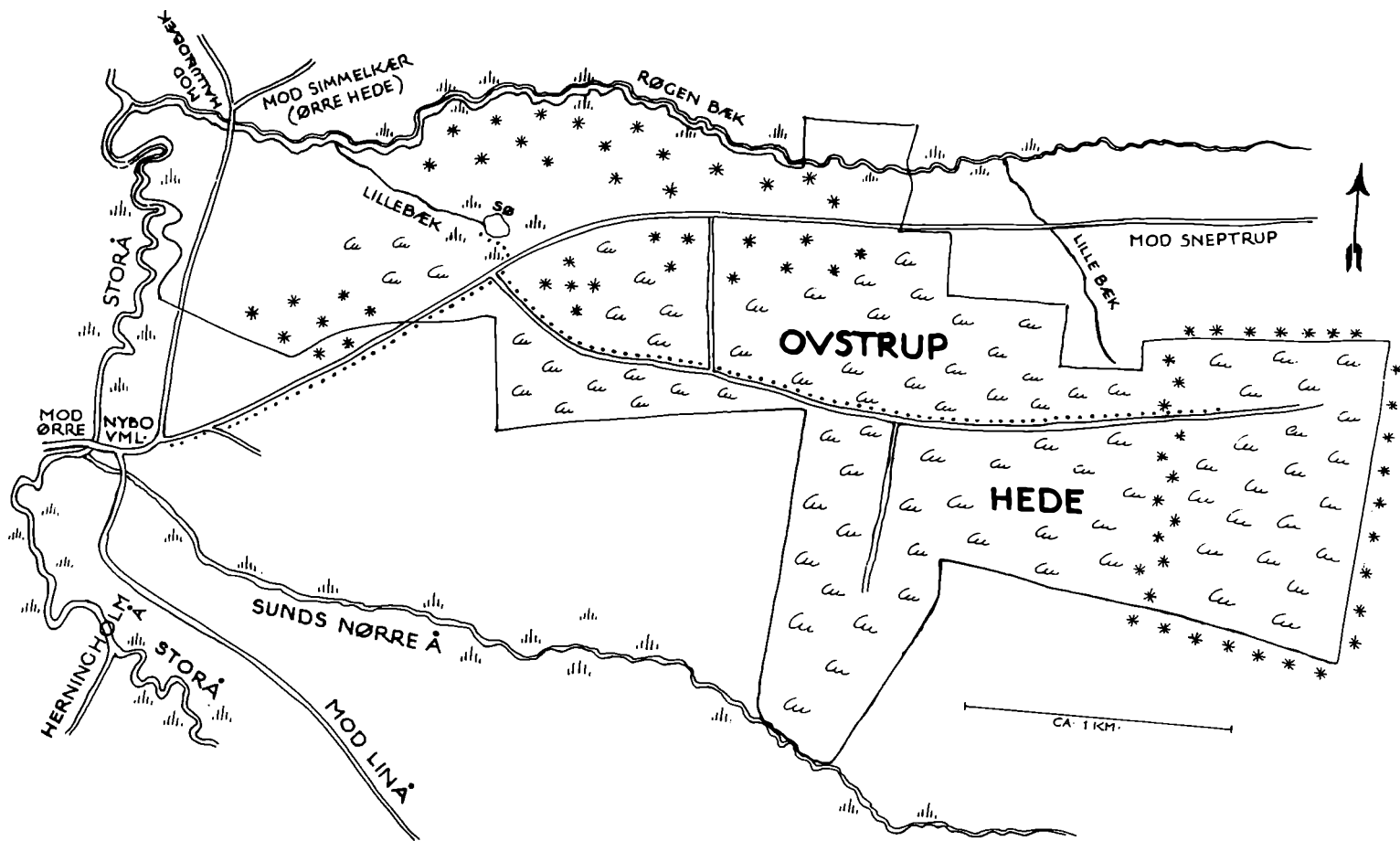
LØNBORG HEDE

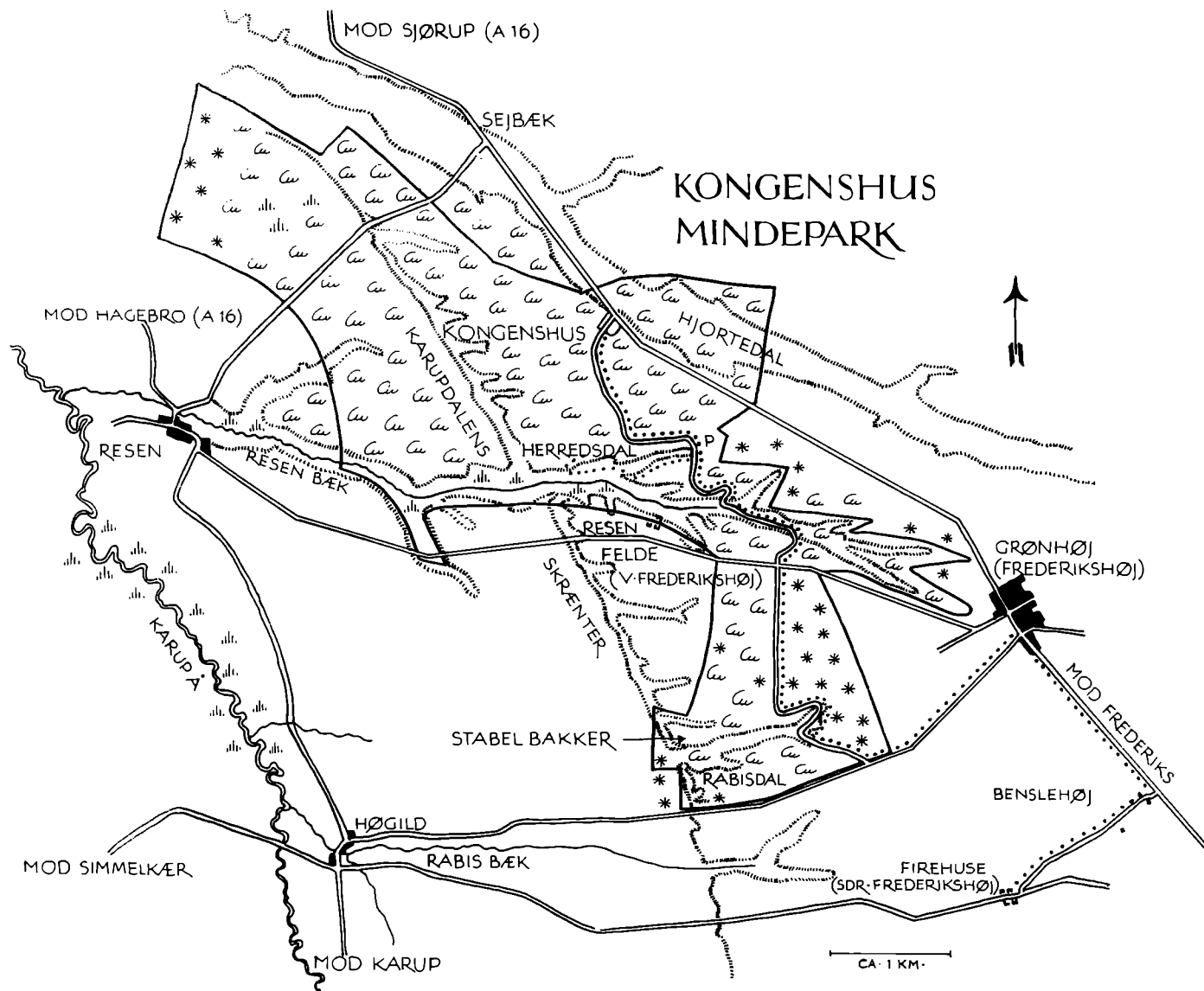

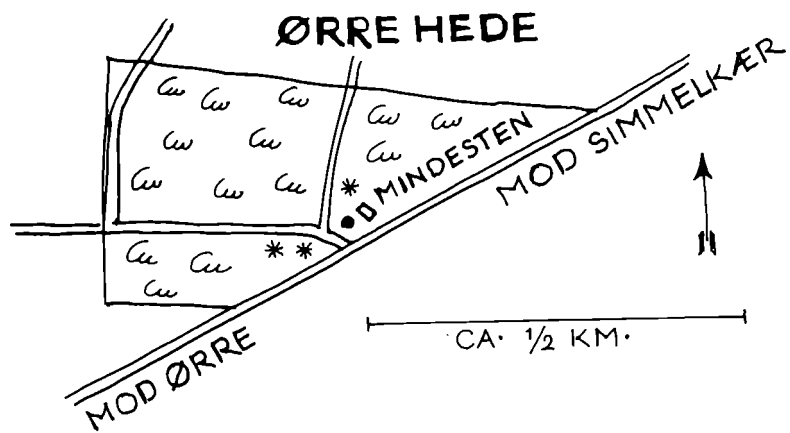

LITTERATURLISTE

Udvalg af anvendt litteratur

- Andersen, V.: Kolonikirken på Alheden 1766-1966. Aarhus Stifts årbøger 58, 1965.
- Andersen, V.: Den jyske hedekolonisation. Jysk. Selsk. f. Hist. 1970.
- Andersen, V.: Alheden, Frederiks sogns historie. 1980.
- Bech, J.: Aabent Brev til Jeppe Aakjær. 1924.
- Bristowe, W. S.: Spiders. i serien New Naturalists, 38, 1971
- Brøndegaard, V. J.: Folk og flora 1-4. 1978.
- Carstens, F. C.: Bemærkninger over Alheden og dens Colonier. 1839.
- Carstens, F. C.: Bemærkninger over Heden og dens Træplantning. 1884.
- Cour, la A.: Heden og Naturfredningen. Hedeselskabets Tidsskrift 1937.
- Dalgas, E.: En oversigt over Hederne i Jylland. 1866.
- Dalgas, E.: Geografiske Billeder fra Heden 1867-68. ny udg. 1928.
- Dalgas, E.: Hedemoser og Kjærjorder. 1875.
- Dalgas, E.: Om Plantning i Jylland, navnlig i dets Hedeegne. 1877.
- Dalgas, E.: Skovkulturer i Jyllands Hedeegne. 1890-91.
- Degn, H. J.: Bestandsændringer hos urflugt i Danmark op til 1978. Danske Vildtundersøgelser 31. 1978.
- Eliassen, P.: Fra Hans de Hoffmanns Dage. Vejle Amts Aarbøger. 1906.
- Feilberg, P.: Fra Heder og Enge. Brev til Hjemmet. 1898.
- Frifelt, J. S. og Kragelund, T. T.: Dem vesterfra. 1939.
- Friis, Achton: De jydere land, 2. udgave 1962.
- Galløe, O. og Jensen, C.: Plantevæksten paa Borris Hede. Bot. Tidsskr. 27, 249. 1906.
- Goldschmidt, M.: En Hedereise i Viborg-Eggen. 1867.
- Guildal, M. E.: Hedeopdyrkningsens første Forkæmper. Hardsyssels årbog 1964.
- Hald, I. C.: Ringkøbing Amt. 1833.
- Hansen, H. P.: Fra gamle Dage. Kulturhistoriske Billeder fra Midtjylland og Vestjylland 1921-25, bd. 1-2.
- Hansen, H. P.: De gamle fortalte. Bd. 1-3. 1939-50.
- Hansen, H. P.: Nis Claeson og Claesonsborg. Hardsyssels årbog 1940.
- Hansen, H. P.: Hyrdeliv paa Heden. 1941.
- Hansen, H. P.: Jydske Originaler i gamle Dage. 1948.
- Hansen, H. P.: Jydske Skøjere og Rakkere. 1952.
- Hansen, H. P.: Dejbjerg Rakkere. i Hardsyssels årbog. 1954.
- Hansen, H. P.: Hedeboender i tre slægtled. 1959.
- Hansen, H. P.: Natmandsfolk og Kjæltringer, 2. udg. Bd. 1-2. 1959-60.
- Hansen, H. P.: Kjæltringjagten og andre Beretninger fra det mørke Jylland. 1966.
- Hansen, K.: Edaphic conditions of danish heath vegetation. Bot. Tidsskr. 64. 1969.
- Hansen, K.: Studies on the regeneration of heath vegetation after burning off. Bot. Tidsskr. 60, 1964.
- Hansen, P.: Landet der skabtes om. 1945.
- Hardsyssel. Turistforeningens årbog 1950.
- Hatt, G.: Oldtidsagre. Vid. Selsk. Archaeol. Kunst. Skr. Bd. II, nr. 1. 1949.
- Hedebogen. red. af A. Jacobsen. Korte populære Bidrag om Heden. 1913.
- Hedebruget. Et Jubilæumsskrift 1906-31. 1931.
- Hedens opdyrkning i Danmark. 1953.
- Hederne på Skovbjerg bakkeø, Ringkøbing amtsfredningsinspektorat. 1979.
- Hedeselskabet, Det danske, 1916-41. 1941.
- Hedeselskabets Tidsskrift. artikler heri: C. E. Flensborgs årsberetning på 75-årsdagen, 1941. Lüttichaus beretning på repræsentantskabsmødet i 1937, 1937. Hedeselskabet og Natufredningen, 1926. Om fredning af Randbøl og Vorbasse Heder, 1930. Kongebesøget paa Hjortsballehøjene, 1916.
- Heldgaard, Viste: Borris Søndre Grandelag og Ormejn, u. a.
- Højrup, O.: Hundrede år. Landbrug i Danmark. 1960.
- Hoffmeyer, Skat: Sommerfugle paa Heden i Jylland. Flora og Fauna 52. 1946.
- Hoffmeyer, Skat: De danske Spindere.
- Hoffmeyer, Skat: De danske Maalere.
- Hoffmeyer, Skat: De danske Ugler.
- Hvidtfeldt, J.: Breve fra Hans de Hoffmann om hans Virksomhed. Vejle Amts Aarbøger 1946.
- Jacobsen, J.: Den jyske Hedes Bebyggelse og Tilplantning. Aarbog for Lysgaard 1921.
- Jensen, Vagn Karl-Martin: Lyngens bladbillen på de jyske lyngheder, Hedeselskabets Tidsskr. 2, 1983.
- Jespersen, P.: Hedehøgen som ynglefugl i Danmark. DOFT 41. 1947.
- Johnsen, Holm, A.: Urfuglen i Danmark. Danske Vildtundersøgelser 14. 1967.
- Jylland. Turistforeningens årbog 1955.
- Kjær, Th.: Hjejlen som ynglefugl i Jylland. Flora og Fauna 1932.
- Klinting, T.: Vestjyske Skildringer. 1925.
- Kramer, J.: Alheden og dens Colonier. Aarbog for Lysgaard 1922.
- Køie, M.: Relations of vegetation, soil and ... Dansk Bot. Arc. 14. 1951.
- Kaae, A.: Torsted. Blade af et Hedesogns Historie. 1945.
- Kaae, A.: Ulfborg. Sogn og saga. Bd. 1-2. 1952-56.
- Madsen, O.: Bundsbæk Mølle. 1976.
- Mathiessen, H.: Den sorte Jyde. Tværsnit af Hedens Kulturhistorie. 1939.
- Mentz, A.: Studier over de danske Moserens recente Vegetation. Bot. Tidsskr. 31. 1912.
- Midtjylland. Turistforeningens årbog 1941.

Munk, K.: Liv og glade dage. 1944.

Müller, P. E.: De jyske Hedesletter naturhistorie. Vid. Selsk. Biol. Skr. IV, 2. 1924.

Müller, P. E.: Studier over Skovjord. Tidsskr. f. Skovbrug, 7. 1884.

Mylius-Erichsen, L.: Den jyske Hede før og nu. 1903.

Nielsen, E.: De danske Eddekkoppers Biologi. 1928.

Nielsen Mølgaard, M.: Rids af engvandingens historie. Hardsyssels årbog 1972.

Nielsen, Overgaard, B.: Lyngens Bladbille. Tidsskr. f. Biavl 12/81, 115. årg.

Nyrop, C.: Det danske Hedeselskab 1866-1916. 1916.

Nørgaard, E.: Økologiske undersøgelser over nogle danske jagteddekkopper. Flora og Fauna 51. 1945.

Nørgaard, E.: Iagttagelser af biologien hos *Eresus niger*. Flora og Fauna 42. 1936.

Nørgaard, E.: On the biology of *Eresus niger*. Ent. Medd. 22. 1941-42.

Oppermann, A.: Landets Skønhed før og nu. Hedeselskabets Tidsskrift 1929.

Pedersen, A.: Om Vegetationen paa danske Gravhøje. Flora og Fauna 52. 1946.

Pedersen Helmer, E.: Hedesagen under forvandling. 1971.

Pedersen, Kr.: Den jyske Lyng. Hedeselskabets Tidsskrift 1937.

Pedersen Torp, E.: Stor regnspeve som ynglefugl i Danmark. DOFT 59. 1965.

Petersen, H.: Vognfundene i Dejbjerg Præstegaardsmose. 1888.

Poulsen, C. M.: En undersøgelse over hedelærken i Ringkøbing amt. Flora og Fauna 69. 1963.

Poulsen, C. M.: Fra Hedehøgens Rige. 1937.

Poulsen, H.: Insekt-Notitser fra Ørre. Flora og Fauna 45. 1939.

Rambusch, S. A.: Iagttagelser fra Midtjyllands Hedeegne 1890-1904. Maanedsskrift for Sundhedspleje. 1906.

Raunkjær, C.: Formationsundersøgelser paa Aadum-Varde Bakkeø. Bot. Tidsskr. 30. 1909.

Rosendahl, S.: Borris hede, 1978.

Rude, A. H.: Årets gang i et skydeterræn, Hæren, 1978.

Rørsig, P. M.: Fra Alhedens første Kolonisation. J.S. 4, rk. 5. 1925-27.

Salomonsen, F.: Fuglelivet på Borris Hede. DOFT 49. 1955.

Schrøder, L.: Det danske Hedeselskab 1866-1916. 1916.

Skrubbeltrang, Fr.: Det indvundne Danmark. 1966.

Steensberg, A.: Med bragende Flammer. Kuml. 1955.

Struckmann, E., Jessen Kn., og Hjerl Hansen (red.): De danske Heder, deres Natur og Fortidsminder, Folkeliv og Kultur I-II. 1943.

Tang Kristensen, E.: Heden saaledes som den var ca. 1880. 1930.

Thamdrup, H. M. og E.: Lidt om Hedeskratten. Flora og Fauna 44. 1938.

Thamdrup, H. M.: Studier over jyske Heders Økologi. Acta Jutlandica 11. 1939.

Thamdrup, H. M.: Den nulevende Bestand af ynglende Hjejler. DOFT 33. 1939.

Tønsberg, H., Strandgaard, H. og Engberg Olsen, E.: Borris hede, Skydeterræn og naturområde, Hæren, 1972.

Vestjylland. Turistforeningens årbog 1927.

Westenskov, K.: Urfuglen. 1943.

Westergaard, J.: Træk af Hedeopdyrkningens Historie. fra Viborg Amt 1929.

Wiklund, B.: Opgørelse over Hjørte- og fuglefaunaen i Nørlund plantage, 1981.

Ørsted, A. S.: Et indlæg i Hedesagen. 1869.

Aakjær, J.: Steen Steensens Blichers Livstragedie. 1903.

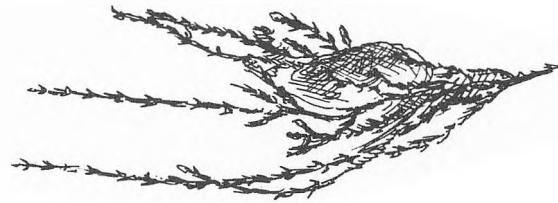
Aakjær, J.: Hedevandringer. 1915.

Aakjær, J.: Den jyske Hede før Koloniseringen. J. S., 4 rk. 3. bd. 1917-19.

Aakjær, J.: Hedens Peublering eller Af den gamle Amtmands Papirer. J. S. 4 rk., bd. 3. 1917-19.

Aakjær, J.: Steen Steensens Blicher og Hjemstavnen. Fra Beretninger over Hjemstavnsugen i Viborg 1929 (udg. 1930).

Aakjær, J.: Min Hjemstavns Saga.

I forbindelse med bogens udgivelse vil vi gerne takke de mennesker, som på forskellig måde har ydet os hjælp under arbejdet med bogen:

Skovrider *Bo Holst Jørgensen* for gæstfrihed og dejlige ture i Stråsø, oplysninger om hedepleje og køretilladelse i distriktet. Skovfoged *Ejnar Jacobsen* for oplysninger om hederne i Stråsø. Skovrider *Steffen Jørgensen* for tilladelse til at køre på Harild og Nørlund heder samt for kort over områderne. Skovfoged *Bert Wiklund* for materiale angående dyrelivet omkring Nørlund hede og plantage. Skovfoged *Holger Jacobsen* for oplysninger om dyrelivet på Harild hede. Overlærer *Hedegaard Christensen*, Skjern, for en tur på Borris hede og oplysninger om vende-halsen og skovfoged *Frydenlund Petersen* for samtaler om dyrelivet på Borris hede, samt major *H. H. Clausen*, Borrislejren, for terræntilladelse. Amtsbiolog *Knud Rasmussen*, Viborg, for kort over Kongenshus Mindepark og amtsfredningsinspektør *Gert Alsted* for kortmateriale over hederne i Ringkøbing amt, samt amtsbiolog *Hans Jørgen Deegn* for oplysninger om urfuglene og lyngens bladbille. Vicestadsbibliotekar *Kr. Bjerregaard* for utrættelig hjælp med at fremskaffe den fornødne litteratur.

Vignetfortegnelse

Forreste flap: Tidsel smider frø

Side

- 11 Indfaldsvej til Vind hede
- 13 Urfuglekøkk på Vind hede
- 14 Urfuglehoveder, kok og høne
- 16 Urfuglebestanden på Vind hede
- 19 Bjergfyrgren med rensdyrlav
- 29 Tørvemos og vandnavle (runde blade)
- 31 Blomstrende leverurt
- 33 Sandskæg
- 36 Børstesiv
- 39 Vindsleben sten
- 40 Tyttebær
- 42 Blomstrende tyttebær
- 43 Hedelyng
- 44 Blomstrende tyttebær
- 45 Revling med bær
- 46 Melbærrisgren
- 48 Tormentil
- 50 Benbræk
- 51 Vårkobjælde
- 53 Klokkelyng (1. sp.) Tyttebær (2. sp.)
- 55 Ituskudte lerduer m. flyvende urfugl
- 56 Revlingris
- 63 Månerude
- 64 Bjørnemoselus (efter fotografi)
- 66 Melbærris
- 69 Rakkerstole i Dejbjerg kirke
- 78 Blåbær
- 80 Granatstykke
- 82 Vendehals
- 87 Hedelærke
- 88 Sanglærke
- 90 Tinksmede
- 92 Bærmispel
- 98 Bærmispel
- 101 Gråmos på visent lyngris
- 102 Rensdyrlav (1. sp.) Hirsestar (2. sp.)
- 111 Natpåfugleøje
- 112 Egespinderlarve (1. sp.) Løvetandsspinder (2. sp.)
- 114 Rødf. bjørnespinder (1. sp.) Lyngens penselspinder (2. sp.)
- 115 *Dasychira fascelina* (1. sp.) *Epicnaptera* (ø. 2. sp.) Kokon af natpåfugleøje (n. 2. sp.)
- 117 Lyngugle (1. sp.) *Rhyacia porfyrea* (2. sp.)
- 118 Spindsvingemålere (1. sp.) Melbærrismåler (2. sp.)
- 120 Lyngmåler (1. sp.) Sandspringerlarve (2. sp.)
- 121 Lyngens bladbill
- 122 *Eresus niger*. De to dyr er tegnet rel. større end retræte og spind.
- 124 Rede og net af *Theridion saxatile* (efter Bristowe)
- 125 Penselspinderlarve (lille) *Dasychira fascelina* (store)
- 126 Egespinder
- 128 Egespinder i hvilestilling
- 131 Brombærspinder
- 136 Herredssten visende kongemordet i Finderup lade
- 141 Spind af edderkoppen *Cheiracanthium*
- 144 Guldsmed af slægten *Sympetrum*
- 147 Gyvelkvist med frugter
- 150 Røllike
- 151 Gyldenris
- 153 Rensdyrlav (1. sp.)
- 154 Rensdyrfold i Frederiks
- 156 Kattefod
- 159 Guldblomme
- 171 Engelsk visse med frugter
- 173 Lynggren med penselspinderkokon
- 174 Hårspidset jomfruhår med sporehuse

Bageste flap: Blad af rødeg

BENEDIKT GULLACH

Lektor, cand.mag. i biologi og geografi. Siden 1963 ansat ved Holstebro Gymnasium.

Medlem af DN's repræsentantskab og formand for DN's lokal-komite for Holstebro, Aulum-Haderup og Ulfborg-Vemb kommuner og for DN's samråd i Ringkøbing amt.

Forfatter til »En naturvandring langs Storåen« i bogen Storåen, udg. af Holstebro Bibliotek, 1978, med tegninger af Svend Erik Ihle.

SVEND ERIK IHLE

Maler og tegner, lærer ved Holstebro Tekniske Skole (malerskolen). Uddannelse: Odense Tekniske Skoles malerskole, maleren Albert Elmsted, P. Rostrup Bøyesens malerskole. Har arbejdet 6 år med kirkerestaureringer under Nationalmuseet. Illustrationer, bomærke, ex libris m.m. Udsmykningsopgaver.

